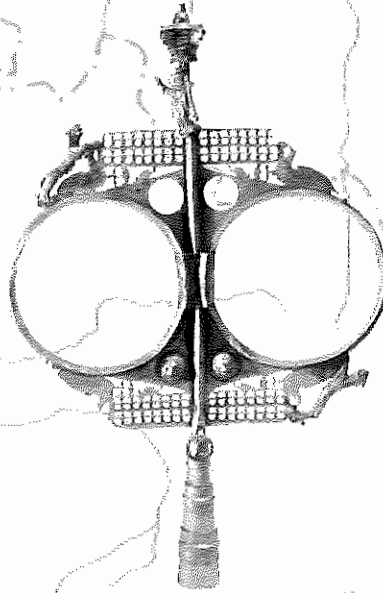

ROMEINENDAG

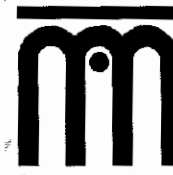
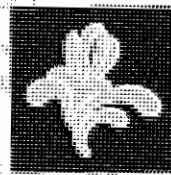
JAARLIJKS BELGISCH CONGRES VOOR ROMEINSE ARCHEOLOGIE

JOURNEE D'ARCHEOLOGIE ROMAINE

CONFERENCE ANNUELLE BELGE D'ARCHEOLOGIE ROMAINE

BRUSSEL 19-04-2008 BRUXELLES

JOURNÉE D'ARCHÉOLOGIE ROMAINE 2008

ROMEINENDAG 2008

BRUXELLES / 19-04-2008 / BRUSSEL

Université libre de Bruxelles, Bruxelles

ORGANISATION - ORGANISATIE

- Facultés universitaires Notre-Dame de la Paix (FUNDP), Département d'Archéologie, Namur
- K.U.Leuven, Afdeling Archeologie, Leuven
- Ministère de la Région de Bruxelles-Capitale - Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest
- Ministère de la Région wallonne, Direction de l'Archéologie, Namur
- Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, Brussel
- Musées Royaux d'Art et d'Histoire, Bruxelles - Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel
- Université catholique de Louvain, Centre de Recherches d'Archéologie nationale, Louvain-la-Neuve
- Universiteit Gent, Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa, Gent
- Université libre de Bruxelles, CReA, Bruxelles

COLOPHON - COLOFON

Rédaction et mise en page / Redactie en vormgeving

W. De Clercq
St. Demeter
A. Guillaume
Cl. Massart
N. Paridaens
St. Van Bellingen

Couverture / Voorblad

Étendard de Flobecq © Musées royaux d'Art et d'Histoire, Bruxelles
Militaire standaard van Flobecq © Koninklijke Musea voor Kunst & Geschiedenis,
Brussel

Les notices engagent la seule responsabilité de leur(s) auteur(s).
Iedere auteur is verantwoordelijk voor de inhoud van zijn artikel.

AVANT-PROPOS - INLEIDING

Les journées d'archéologie romaine sont organisées annuellement par les institutions, universités et musées des trois régions dans lesquelles elles se déroulent alternativement.

L'objectif de cette manifestation est de proposer une plate-forme de rencontre et de communication entre chercheurs s'intéressant à la civilisation romaine dans nos régions. C'est aussi l'occasion de faire connaître rapidement les découvertes et les recherches récentes dans ce domaine et peut-être d'en susciter d'autres.

Cette brochure donne un aperçu des travaux menés récemment.

Cette année 2008, la Journée d'Archéologie romaine est organisée par les Musées royaux d'Art et d'Histoire avec le soutien du Ministère de la Région de Bruxelles-Capitale et du Centre de Recherches archéologiques de l'Université libre de Bruxelles.

De jaarlijkse Romeinendagen worden gezamenlijk georganiseerd door de instellingen, universiteiten en musea van de drie Gewesten en vinden beurtelings plaats in één van de drie regio's.

Het doel van deze samenkomst is een forum te bieden aan vorsers die begaan zijn met de Romeinse beschaving in onze gewesten en tevens een ontmoetings- en communicatieplaats te vormen. De Romeinse biedt eveneens de mogelijkheid om op een snelle manier recente vondsten en de stand van andere onderzoeken binnen het studiegebied mede te delen en te bevorderen.

Deze brochure geeft een overzicht van de werkzaamheden dit recentelijk werden uitgevoerd.

Dit jaar wordt de Romeinendag georganiseerd door de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, met de steun van het Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en het Centre de Recherches archéologiques van het Université libre de Bruxelles.

LE COMITÉ - HET COMITEE

Arjen Bosman (UG)
Raymond Broulet (UCL)
Marie-Hélène Corbiau (MRW/FUNDP)
Wim De Clercq (UG)
Stéphane Demeter (MRBC-MBHG)
Marc Lodewijckx (KUL)
Claire Massart (MRAH/KMKG)
Nicolas Paridaens (ULB)
Alain Vanderhoeven (VIOE)
Fabienne Vilvorder (UCL)

PROGRAMME - PROGRAMMA

- 9h30 - V. VANDER GINST, ALAIN VANDERHOEVEN en GEERT VYNCKIER, Recente opgravingen in Romeins Tongeren : O.L.V.-basiliek, Vermeulenstraat 1 en 2.
- 9h50 - E. HEIRBAUT en H. VAN ENCKEVORT, Een nieuwe kijk op 1ste-eeuwse beerputten en 4de-eeuwse graven te Nijmegen.
- 10h10 - F. VILVORDER et J.-Cl. DEMANET, Les niveaux précoces de l'agglomération de Liberchies.
- 10h25 - K. MAGERMAN, R. PEDE en M. LODEWIJCKX, Een Romeins pottenbakkersatelier, spitsgrachten en andere Romeinse sporen te Asse-Krokegemseweg.
- 10h40 - C. COQUELET et M. GUSTIN, L'agglomération romaine de Jupille-sur-Meuse.
- 11h25 - D. HENROTAY, Recherches préventives dans le vicus d'Arlon.
- 11h40 - R. CLOTUCHE, Un fortin gallo-romain (Auguste - fin Ier/début IIe siècle) dominant la Vallée de l'Escaut ; ZAC de l'aérodrome ouest de Valenciennes.
- 11h55 - J. HOORNE, Preventief archeologisch onderzoek te Sint-Denijs-Westrem - Flanders Expo (gemeente Gent, provincie Oost-Vlaanderen): de drie Gallo-Romeinse erven.
- 12h10 - P. LALOO, Y. PERDAEN en W. DE CLERCQ, Grootschalig neder-zettings-onderzoek in een inheems-Romeins landschap. Resultaten 2006-2007 en voorlopig bilan van het preventief archeologisch onderzoek "Kluizendok" in de Gentse haven.
- 14h00 - M. PIETERS, Een dijk uit de Romeinse periode te Raversijde (Oostende).
- 14h15 - S. LEFERT, La zone résidentielle de la villa du Corria à Gesves. Bilan de cinq années de recherche.
- 14h30 - I. VAN DEN VONDER, Een Gallo-Romeinse villa met grafveld te Merchtem-Dooren.
- 14h45 - B. BORGERS, De studie van Gallo-Romeins aardewerk van de Romeinse villa op de Goudberg te Hoegaarden en haar relatie tot de vicus Tienen.
- 15h30 - Fr. CASTERMAN, Les bronzes découverts sur le site de la villa de Mageroy (Habay-la-Vieille).
- 15h45 - Fr. HANUT, La verrerie romaine à Arlon : l'apport des fouilles récentes.
- 16h00 - M. MARTENS, Ontrafelen van de syntax van rituele deposities in Tienen.
- 16h15 - M. VANDENBRUAENE, Methodologie van crematieresten.

FASE 3 VAN HET ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK IN DE O.L.V.-BASILIEK TE TONGEREN

Annick ARTS, Vanessa VANDER GINST, Alain VANDERHOEVEN & Geert VYNCKIER

In 2007 werd het grootste gedeelte van fase 3 van de werken in de O.L.V.-basiliek van Tongeren uitgevoerd. Eind 2006 was deze fase reeds gestart en ze zal begin 2008 worden afgerond. In 2007 zijn de noordelijke sacristie, het hoge en het lage koor van de huidige kerk en een zone in het zuidwestelijk gedeelte van de kloostertuin, tussen de zuidzijde van het huidige gotische koor en de kloostergang, opgegraven. In de noordelijke sacristie blijft het onderzoek tot de bovenste anderhalve meter van het bodemarchief beperkt, waardoor Romeinse resten niet verstoord hoeven te worden. Elders resulteren de werkzaamheden in een onderkeldering tot ca. 3 m onder het vloerniveau van de kerk. Zoals bekend maken de opgravingen deel uit van de restauratiewerken aan de kerk en de aanleg van een museumkelder en vloerverwarming. Deze werken worden door de entiteit Onroerend Erfgoed van het Agentschap R-O Vlaanderen (60 %), de provincie Limburg (20 %) en de stad Tongeren (20 %) betaald. De kosten voor het archeologisch onderzoek worden gedeeld door de veroorzaker en het VIOE (VAN DEN HOVE *e.a.*, 2002 ; VANDERHOEVEN *e.a.*, 2002). De opgravingen van 2007 brachten naast talrijke middeleeuwse en postmiddeleeuwse sporen resten aan het licht van de meerfasige stadswoning uit de midden keizertijd en van de stadsmuur en twee basilicae uit de late keizertijd.

De sporen uit de midden keizertijd maken deel uit van de oostelijke vleugel van een stadswoning, waarvan in fase 1 en 2 van de werken reeds aanzienlijke delen waren opgegraven. Zoals elders in de O.L.V.-basiliek zijn ook in de koorzone de gebouwrusten naar Tongerse maatstaven bijzonder goed bewaard. Op vele plekken staan de onderste, stenen gedeelten van de muren nog recht, veel vloeren bevinden zich nog in situ en in verschillende zones zijn zelfs de wanddecoraties goed reconstrueerbaar, doordat sommige lemen wanden bij de verbouwing of afbraak van de woning gekanteld zijn en op de vloeren zijn blijven liggen. Toch wordt de reconstructie van de plattegrond en de bouwgeschiedenis van de domus ernstig bemoeilijkt, doordat cruciale gedeelten ervan vaak door de funderingswerken van de diverse middeleeuwse kerken vernield werden. Een samenhangende reconstructie is op dit ogenblik nog niet mogelijk. We beperken ons tot een beschrijving van de hoofdlijnen per opgravingszone.

In de werkput die in het zuidelijk gedeelte van de kloostertuin tussen het gotische koor van de O.L.V.-basiliek en de kloostergang is aangelegd, zijn sporen van twee grote bouwfases van de domus aan het licht gekomen. Uit een eerste fase dateert een N-Z-georiënteerde muur die op een pilaster eindigt, waarvan de funderingsblok nog bewaard is gebleven. Daar op deze muur geen dwarsmuren en ook geen vloeren aansluiten, interpreteren we ze als een enkelvoudige omheiningmuur van een voortuin of binnenplaats. De pilaster bakent misschien één zijde van een doorgang af en mogelijk bevindt de andere zijde zich ergens ten noorden van de opgravingsput. In een tweede fase wordt deze muur afgebroken en in noordelijke richting verlengd. Deze nieuwe muur dient als buitenmuur voor twee ten oosten ervan gelegen kamers, waarvan de vloeren bewaard zijn gebleven. Ten westen daarvan bevindt zich tijdens deze tweede grote bouwfase een open binnenplaats.

In de zone van het hoge koor zijn minstens twee grote steenbouwfases herkenbaar, die elk weer in subfasen kunnen worden ingedeeld. In de eerste grote steenbouwfase wordt het opgegraven areaal door een O-W-georiënteerde muur in twee zones ingedeeld. Het betreft een buitenmuur. Ten noorden ervan bevindt zich een als werkplaats gebruikt en diverse malen heringericht vertrek. We vinden er ondermeer een haard en diverse oventjes, aangelegd op lemen vloeren die herhaaldelijk zijn opgehoogd (fig. 1). In de ZW-hoek van dit vertrek is een

Fig. 1 : Tongeren, O.L.V.-basiliek: werkplaats uit de eerste fase van de stadwoning uit de midden keizertijd.

uit hergebruikte dakpannen aangelegde, U-vormige constructie aangetroffen, ca. 2,30 m lang en maximaal 1,70 m breed, waarvan de functie ons ontgaat. Een oven lijkt uitgesloten, daar de constructie geen intense brandsporen vertoont. Ten zuiden van deze werkplaats bevindt zich een open binnenplaats. Dat blijkt met name uit de aanwezigheid van een houten afvoerkanaaltje, op ca. 1 m van de buitenmuur, bedoeld om het van het dak aflopend regenwater op te vangen. Bovendien zijn er geen vloeren aangetroffen. Zowat de gehele oppervlakte van deze binnenplaats is in beslag genomen door een gekantelde verbrande lemen muur, waarop de buitenbepleistering van de buitenmuur nog bewaard is. Het gaat om een witte muur met onderaan een rode band en op een hoogte van naar schatting 3 m boven de basis een dunne rode lijn en een tweede rode band. Ca. 30 cm boven deze tweede rode band zijn op vier plekken met een onderlinge afstand van ca. 0,5 m rechthoekige gaten in de bepleistering aangetroffen, die op uitstekende houten balken wijzen. De bepleistering is boven deze balkgaten nog ca. 30 cm te volgen. De door de muur uitstekende balken droegen blijkbaar een overhangend (af)dak, dat zich vermoedelijk tot aan het houten afvoerkanaal op ca. 1 m van de buitenmuur uitstrekte. In de tweede grote steenhouwfase is de situatie net omgekeerd. De O-W-georiënteerde muur uit de eerste fase wordt afgebroken en dient als fundament voor een nieuwe muur. Ditmaal is de zone ten noorden van de muur een open binnenplaats. Dat blijkt uit de aanwezigheid van een tweetal grote kalkkuilen en de afwezigheid van een vloer. De zone ten zuiden van de muur is een zaalvormig vertrek met een betonnen vloer, dat minstens éénmaal verbouwd is geweest. De muurschilderingen van de jongste bouwfase zijn nog tot op een hoogte van ca. 0,5 m in situ bewaard gebleven (fig. 2). Het gaat om een sokkelzone, die uit zwarte panelen en rode tussenpanelen is opgebouwd. Op de zwarte panelen staan delen van figuratieve scènes die op het eerste gezicht met de activiteiten van Priapus, bewaker van boomgaarden en tuinen, verband lijken te houden.

In het lage koor zijn de gebouwsporen van de domus uit de midden keizertijd nog niet volledig opgegraven, maar ook hier kunnen op sommige plaatsen minstens vier bouwfases

Fig. 2 : Tongeren, O.L.V.-basiliek: muurschilderingen uit de tweede fase van de stadswoning uit de midden keizertijd.

herkend worden. In het zuidelijk gedeelte van de opgravingszone tekenen zich zwaar gefundeerde stenen muren af, waarbij een stratigrafie hoort van achtereenvolgens een lemen vloer, een kanaalhypocaust waarvan het vloerniveau niet bewaard is gebleven, een betonvloer, vermoedelijk de vloer van een bad en nog een betonvloer. In het noordelijk gedeelte lijken de muren lichter gefundeerd te zijn geweest en gaat het om stenen sokkelmuren met houtlemen bovenbouw of om volledig in hout en leem opgetrokken wanden. Deze zone is nog niet volledig onderzocht, zodat het totaal aantal bouwfases nog niet bepaald kan worden.

Wellicht de grootste verrassing van fase 3 van de werken is de vaststelling dat resten van niet één, maar van twee laat-Romeinse basilicae bewaard zijn gebleven. De plattegrond van één basilica is tijdens fase 1 en 2 grotendeels vastgelegd. We weten nu dat het om een drieschepig gebouw gaat, met een breedte van ca. 20 m en een minimale lengte van 25 m. We hebben een deel van de noordelijke buitenmuur en van vier pijlers tussen de middenbeuk en de zuidelijke zijbeuk kunnen registreren. Door deze bouwelementen ten opzichte van de lengteas te spiegelen kan de plattegrond voor een groot stuk gereconstrueerd worden. Aan de oostzijde is de absis met het onderste gedeelte van een stenen bank bewaard gebleven. In de absis bevinden zich gedeelten van één verhoogde betonnen vloer, in het schip zijn resten van een oudere lemen vloer en een jongere betonnen vloer aangetroffen. Voorts is het verhoogde koorgedeelte van het lagere schip door een muurtje gescheiden, dat tweemaal verbouwd is en daarbij telkens meer naar het westen is opgeschoven. Tijdens één van de verbouwingsfasen is centraal in de absis een klein, waarschijnlijk cirkelvormig, op 8 pijlertjes gefundeerd monumentje opgericht. De terminus post quem van de bouw van deze basilica wordt door een munt onder de stenen bank in de absis gevormd. Het is een nabootsing van een antoninianus van Tetricus I, waarvan de gebruiksduur doorgaans in het laatste kwart van de 3de eeuw en het begin van de 4de eeuw wordt gesitueerd. Dit alles blijkt nu niet de enige basilicale plattegrond uit de late keizertijd te zijn. In de zuidelijke dwarsbeuk van de huidige kerk zijn tijdens fase 2 van de werken twee haaks op elkaar geplaatste funderingen aangetroffen,

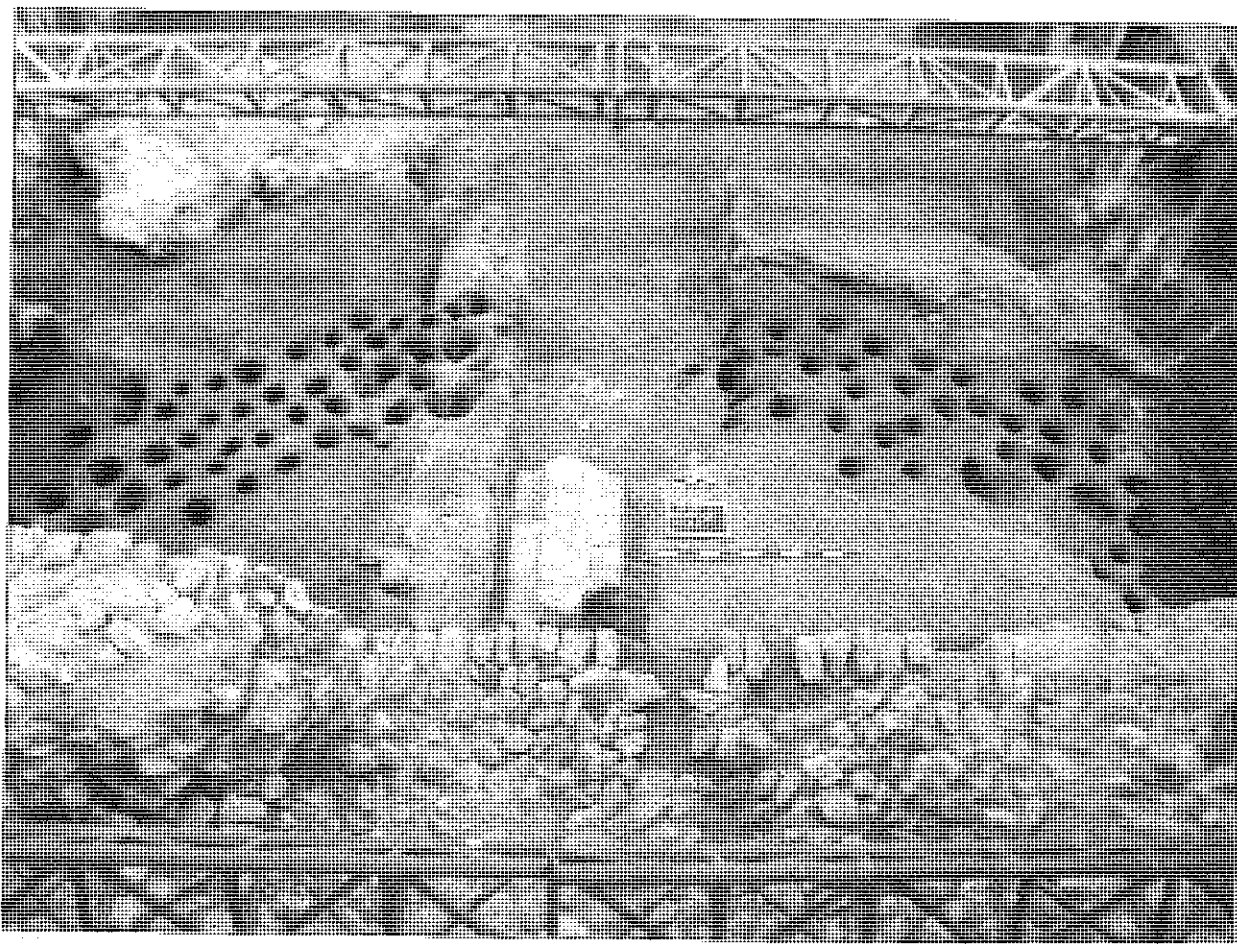

Fig. 3 : Tongeren, O.L.V.-basiliek: paalfundering voor een absis van een niet voltooide basilica uit de late keizertijd.

bestaande uit in rijen van vier ingeheide aangepunte palen. Eén fundering verloopt N-Z en één O-W. In het lage koor is tijdens fase 3 van de werken een gelijkaardige fundering aangetroffen, die de boog van een absis met een diameter van 6 à 7 m beschrijft (fig. 3). Gezamenlijk laten deze drie funderingsspooren zich tot het oostelijk gedeelte van een basilicale plattegrond reconstrueren, die stratigrafisch in de late keizertijd kan gedateerd worden. Er zijn aanwijzingen dat het om een onvoltooid bouwproject gaat. Nergens is boven de rijen ingeheide palen een fundering of een uitbraakspoor gezien. Bovendien staat vast dat de O-W-gerichte fundering niet verder in westelijke richting loopt dan in fase 2 is waargenomen. In de aansluitende opgravingszone van de zuidelijke zijbeuk van de huidige kerk ontbreekt ze. Op grond van deze bevindingen zijn twee interpretaties mogelijk : ofwel gaat het om een eerste basilica, waarvan de bouw om onbekende redenen is stopgezet, waarna het bouwproject in meer westelijke richting alsnog is uitgevoerd, ofwel gaat het om een onvoltooid uitbreiding van een bestaande basilica in oostelijke richting.

In de opgravingszone van de kloostertuin is een gedeelte van een toren en aansluitend muurtraject van de laat-Romeinse omwalling aangesneden. Van de toren is het onderste gedeelte van de toegang aan de stadszijde bewaard. Sporen van een vloer binnen de toren zijn echter niet waargenomen. De fundering steunt op de afgebroken muren en vloeren van de domus uit de midden keizertijd en is bijgevolg minder diep dan men voor een dergelijke monumentale constructie zou mogen verwachten. Elders is vastgesteld dat de laat-Romeinse stadsmuur op palen gefundeerd staat (MERTENS, 1977). Dat hebben we in het geval van de

toren en het muurgedeelte in de kloostertuin van de O.L.V.-basiliek niet kunnen bevestigen.

Bibliografie

- MERTENS, 1977 : J. MERTENS, De laat-Romeinse stadsmuur van Tongeren. In : *Conspectus MCMLXXVI, Archaeologia Belgica*, 196, Brussel, p. 49-54.
- VAN DEN HOVE *e.a.*, 2002 : P. VAN DEN HOVE, A. VANDERHOEVEN en G. VYNCKIER, Het archeologisch onderzoek in de O.L.V.-basiliek van Tongeren. Fase 1: 1999 – 2001, *Monumenten en Landschappen*, 21, 4, p. 12-37.
- VANDERHOEVEN *e.a.*, 2002 : A. VANDERHOEVEN, M.-Th. RAEPSAET-CHARLIER, P. VAN DEN HOVE en G. VYNCKIER : Tongres. In : N. GAUTHIER, R. DE LA HAY, H. HELLENKEMPER, T. PANHUYSEN, M.-Th. RAEPSAET-CHARLIER en A. VANDERHOEVEN (red.), *Province ecclésiastique de Cologne (Germania Secunda), Topographie Chrétienne des Cités de la Gaule*, XII, 2002, p. 75-89.

Contact

A. VANDERHOEVEN : alain.vanderhoeven@rwo.vlaanderen.be

LA VILLA GALLO-ROMAINE DU « CHAMP DE SAINT-ELOI » À MERBES-LE-CHÂTEAU. SECONDE CAMPAGNE DE FOUILLES (2007)

Nicolas AUTHOM & Nicolas PARIDAENS

Découverte en 2005 lors de travaux de terrassement menés en vue de l'agrandissement du parc d'activité économique de Solre-sur-Sambre (Coord. Lambert : 135,870 est / 111,850 nord), la *villa* a fait l'objet d'une première fouille en 2006, aboutissant à la reconnaissance d'un grand corps de logis et de deux bâtiments annexes (AUTHOM & PARIDAENS, à paraître). Une seconde campagne, d'avril à juin 2007, fut mise sur pied par le Service de l'Archéologie de la Province de Hainaut I et le Centre de Recherches Archéologiques (CRéA) de l'Université libre de Bruxelles afin d'aboutir au dégagement complet du corps de logis. Entre-temps, le projet d'aménagement a été modifié et une procédure de classement comme site archéologique a été engagée. Nous proposons ici une synthèse des deux premières campagnes de fouilles, en insistant sur la partie septentrionale du bâtiment principal, dégagée en 2007.

Les contextes historique et topographique

Le « Champ de Saint-Eloi » se situe dans la partie orientale de la cité des Nerviens, à la limite de la cité des Tongres, à 3,5 km au nord de la chaussée reliant Bavay à la Meuse. Le domaine est installé en bordure de Sambre, sur un faible versant orienté au nord, à proximité du confluent de la Hantes. Dans l'état actuel de la recherche, l'implantation ne semble pas dictée par une occupation antérieure mais plutôt par la proximité de la voie navigable. La *villa* s'apparente à un modèle répandu dans le nord et le centre de la Gaule, avec une vaste cour enclose par un fossé, bordée sur ses longs côtés par les dépendances et sur l'un de ses petits côtés par le bâtiment résidentiel. Un fossé-limite orienté NO-SE, comme l'axe du domaine, a été repéré au sud-ouest, à 30 m du corps de logis. Au nord, on peut supposer que la limite du domaine était formée par la Sambre. On ne connaît encore rien de l'extension orientale.

Le corps de logis

Le corps de logis, orienté SO-NE, présente, dans son extension maximale, un plan rectangulaire de 91,50 m de long sur 19 m de large, soit une surface au sol de 1843 m² (fig. 1). Son installation, dans le sens de la pente, a nécessité des aménagements en paliers. On dénombre 51 pièces, conservées au niveau des fondations des murs pour la plupart.

Le noyau primitif et les bains

Le bâtiment semble avoir subi plusieurs phases d'agrandissement au départ d'un noyau central : celui-ci, composé d'une vingtaine de pièces, comportait une série de grandes salles rectangulaires à l'avant, flanquée à l'arrière de petites pièces carrées. Au centre de ce premier bâtiment, une cave rectangulaire, de 4,50 m sur 2,30 m de côté, possédait un escalier interne comprenant au moins six marches, partiellement récupérées (fig. 2). Elle semble avoir été démunie de niches et de soupirail. Coté cour, deux pavillons d'angle encadraient une petite galerie de 15 mètres. Au sud du noyau primitif du corps de logis, se trouve un ensemble de trois pièces sur hypocauste. Cet ensemble mal conservé, pouvant correspondre aux bains de la *villa*, a connu trois états successifs : le premier état comprend une chaufferie située au sud qui alimente trois salles disposées autour d'elle. Le deuxième état ne comprend plus que deux pièces chauffées alors que le *praefurnium* de la pièce ouest est muré. Le dernier état reflète une réorganisation totale de l'ensemble balnéaire, et probablement du domaine, avec l'ajout d'une réorganisation totale de l'ensemble balnéaire, et probablement du domaine, avec l'ajout d'une petite chaufferie à l'ouest n'alimentant plus qu'une seule pièce tandis que l'ancienne aire de chauffe est abandonnée et recouverte d'un béton.

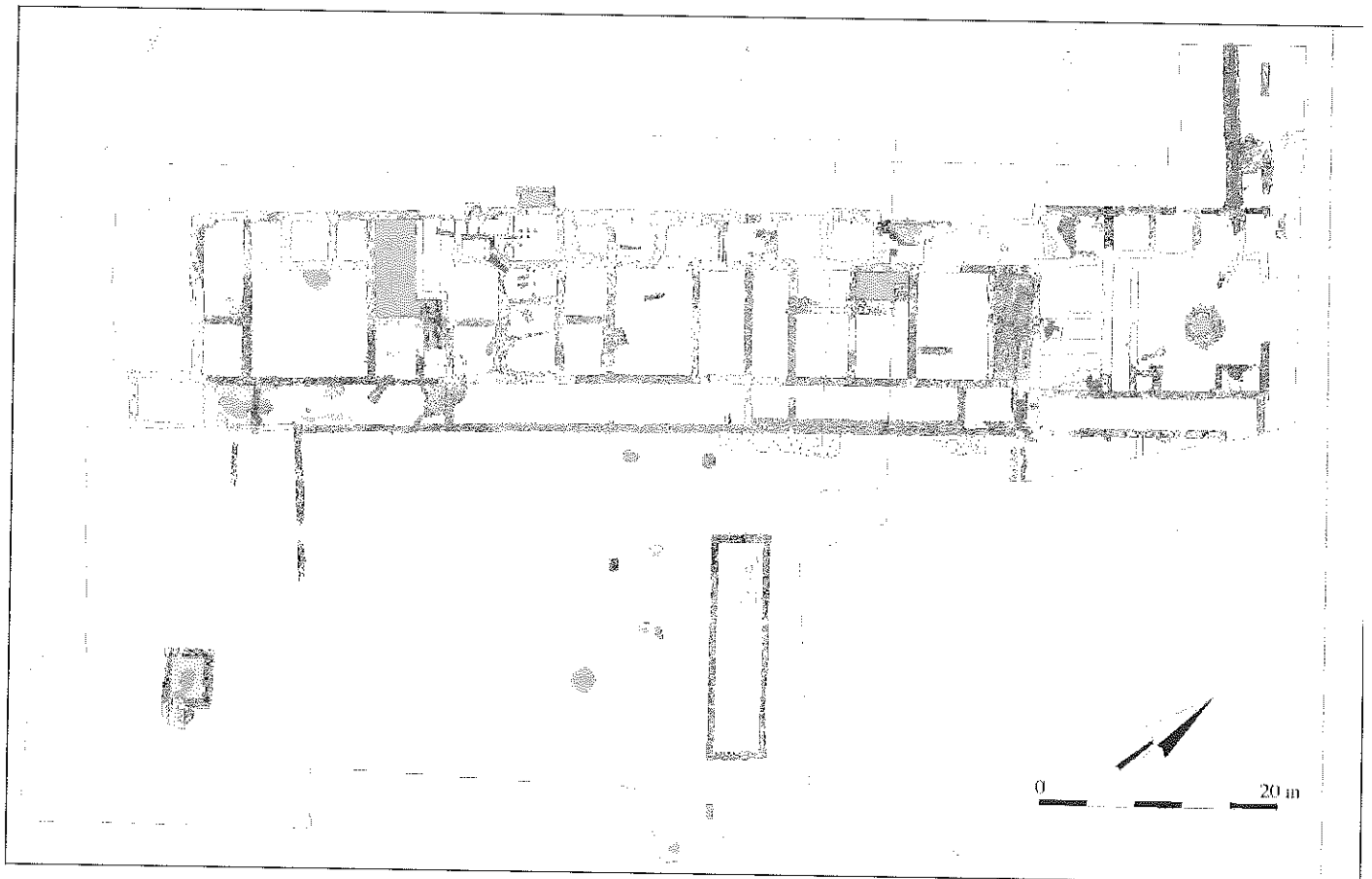

Fig. 1 : Plan du domaine de la villa du « Champ Saint-Eloi » (Relevés et DAO : CReA-ULB et Serv. Archéologie, Dir. Hainaut I, MRW).

Fig. 2 : Vue de la cave du noyau primitif de la villa (CReA-ULB).

Les aménagements postérieurs : la galerie

À la troisième phase de transformation des bains correspond vraisemblablement l'ajout, au bâtiment d'origine, de deux ailes de dimensions similaires (20 m de long), au sud et au nord du noyau primitif, auxquelles on accède depuis un grand portique de façade de 89,70 m sur 3,50 m (dimensions intérieures), englobant l'ancienne galerie. Ce dernier est flanqué au sud d'un pavillon d'angle de 5 m de long tandis qu'au nord, il fait retour vers un secteur non exploré. Une série de contreforts rythme l'extérieur des murs de la partie septentrionale de la galerie dont la largeur n'atteint plus que 2,70 m. Dans cette zone, où la pente s'accroît, les paliers sont encore bien visibles dans les fondations. Le portique a conservé un béton de sol dans sa partie sud et de nombreuses tesselles retrouvées dans la couche de destruction indiquent une couverture en mosaïque. La mise au jour de bases et de fragments de fûts de colonnes montre qu'il était muni d'une colonnade.

L'aile sud

L'aile sud du bâtiment s'organise de façon symétrique autour d'une grande pièce centrale de 10,20 m sur 8,80 m. Elle est flanquée à l'ouest de trois petites salles tandis qu'au sud et au nord, quatre pièces sont disposées en vis-à-vis. L'une d'entre-elles est une cave dont l'accès se fait depuis la galerie. De grande taille (8,30 x 3,50 m), elle possède un soupirail côté ouest. L'accès s'effectue à l'est par une entrée en chicane où des vestiges carbonisés permettent de restituer un escalier en bois, composé de deux poutres de 2,50 m de long posées sur un sol aménagé en pente de 45°, sur lesquelles étaient fixées les marches. L'escalier aboutissait à un palier en bois, matérialisé par les restes calcinés de deux planches, fixé sur deux poutres d'1,50 m. La cave a conservé ses enduits peints dans la partie inférieure de ses quatre murs, sur une hauteur maximale de 0,78 m. Le décor à fond blanc présente des panneaux géométriques délimités par des bandes rouges et des lignes noires. Dans un de ces panneaux, côté oriental, une touffe végétale est peinte en vert, jaune et gris. Ce type de décor à fond blanc est très répandu en Gaule mais les exemples conservés sont assez rares. La restauration, la consolidation, le relevé et l'étude de ces enduits ont été confiés au Centre d'Étude des Peintures Murales Romaines de Soissons (ERISTOV & GROETEMBRIL, 2006, p. 58-61).

L'aile nord

L'aile nord, moins structurée, possède également une grande pièce et trois petites pièces carrées à l'arrière. Elle est située dans la partie la plus pentue du site (jusqu'à 10 %). Son côté sud est bordé de quatre pièces rectangulaires possédant encore des vestiges de béton de sol. Semi-enterrées au sud, elles forment un palier dans la construction et présentent toutes la même longueur de 5,25 m. L'une de celles-ci, située contre le portique de façade, a conservé partiellement son enduit peint proposant un décor à panneaux noirs posés sur une plinthe rouge ocre et délimités par des bandes rouges et un jeu de filets ocre jaune et rouge bordeaux. Les vestiges d'un foyer furent mis au jour dans l'angle oriental de cette pièce. À l'extrémité du bâtiment, la grande pièce carrée, de 11 m de côté, possède en son centre une structure circulaire non dégagée interprétée comme un puits ou un puisard. Cette dernière peut être mise en relation avec une conduite d'eau qui se prolonge en dehors du bâtiment, vers l'ouest. Si elle présente un état de conservation remarquable à l'extérieur de la pièce, cette conduite n'a laissé que quelques vestiges à l'intérieur de la pièce et sa relation avec la structure circulaire est encore délicate. Une deuxième canalisation souterraine a été mise au jour plus au sud, à la jonction du noyau primitif du bâtiment et de l'aile nord. Provenant de la cour, elle passe sous la galerie et aboutit à une pièce allongée de 8,75 m sur 2,75 m. Cette pièce présente au sud, à la jonction du noyau primitif du bâtiment et de l'aile nord. Provenant de la cour, elle passe sous la galerie et aboutit à une pièce allongée de 8,75 m sur 2,75 m.

Cette pièce présente un solide blocage interne sous le revêtement de sol, récupéré. La présence du canal à l'aplomb du mur nord et la découverte de poches d'argile verte riche en matière organique sur le fond du conduit laissent entrevoir qu'il pourrait s'agir d'une latrine.

Le dépôt

Parmi les pièces carrées situées à l'arrière du bâtiment, deux salles méritent un intérêt particulier : la première, jouxtant la petite cave, comportait un petit foyer d'angle (larg. 0,73 m ; haut. cons. 0,44 m) en matériaux de terre cuite (fig. 3) et un sol constitué de sable jaune. La base des murs avait conservé son enduit, rose. La seconde salle, située au milieu de la face arrière du bâtiment, semble avoir subi des réaménagements au cours du temps, puisque, accolés aux fondations d'origine, deux nouveaux murs, plus profonds, sont venus rétrécir l'espace interne à l'est et à l'ouest. Le niveau de sol a été surbaissé. Contre le mur nord, une fosse de 1,10 m de diamètre maximal a été aménagée dans le sol vierge. Elle contenait un dépôt d'objets précieux maintenu par deux tubulures en terre cuite. Celui-ci se compose de deux chaudrons en alliage de cuivre, des éléments métalliques d'un coffret en bois, de deux cuillères en argent, d'une fiole en verre, d'une plaque votive dédiée aux Cavaliers Danubiens sur laquelle étaient posés quatre sesterces en bronze et d'un ensemble monétaire de 122 antoniniens en argent. Les monnaies, de Caracalla à Salonin, à l'origine contenues dans une bourse, permettent de situer l'abandon de la *villa* dans le dernier tiers du IIIe siècle de notre ère.

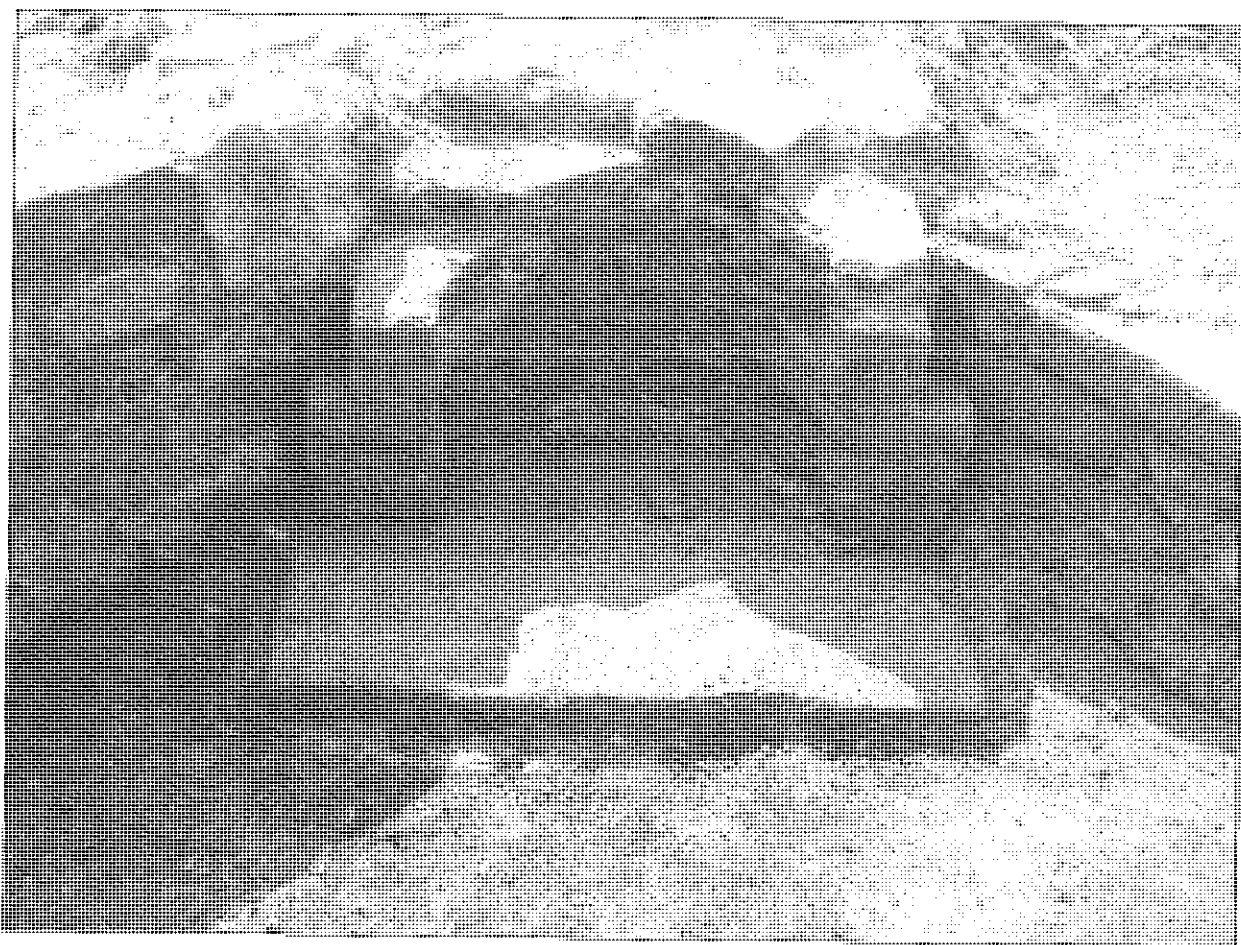

Fig. 3 : Le petit foyer (CReA-ULB).

La cour

Dégagée sur une surface de 490 m², la cour est située à l'est du corps de logis. À ce stade, seule la partie sud-ouest a été fouillée. L'étude de l'érosion a montré, qu'à la différence des terres situées sous le corps de logis, la cour a été arasée et nivelée créant une surface quasi plane, revêtue de gravier de schiste. Deux constructions en pierre, orientées de manière identique, NO-SE, perpendiculairement à l'axe du corps de logis, ont été découvertes. Ces deux bâtiments, situés en vis-à-vis, sont distants de 42 m. Entre ceux-ci, cinq fosses détritiques ont été retrouvées principalement situées aux abords de l'annexe centrale. Dans le même secteur, trois fosses à chaux ont été mises au jour ainsi qu'une cuve dont le fond se compose de cinq tuiles plates. Ces structures sont très probablement liées à la construction des bâtiments du domaine.

Les bâtiments annexes

Le premier bâtiment occupe une position centrale au sein de la cour, perpendiculairement au corps de logis, à une dizaine de mètres de ce dernier. Il s'agit d'un bâtiment rectangulaire long et étroit, de 19,25 m sur 5 m hors tout, avec un espace intérieur de 73 m². Le bâtiment est semi-enterré et aucun accès n'a été repéré. Il s'agit vraisemblablement d'une construction destinée à embellir la cour, comme un jardin ou un bassin. La cartographie des phosphates a montré un sol relativement vierge tant à l'intérieur qu'à l'extérieur du bâtiment, excluant une fonction agricole.

Le second bâtiment annexe, un petit cellier, se trouve du côté sud de la cour, isolé, à 20 m du corps de logis, dans le prolongement de la face sud de ce dernier. Il présente un plan rectangulaire de 5 m sur 4,20 m hors tout et une surface interne 8,50 m². L'accès s'effectuait par le sud-est, grâce à un escalier large d'un mètre dont sept marches ont été retrouvées. L'espace interne est rythmé par sept niches, trois au sud, une à l'est, deux au nord et, à l'ouest, par un soupirail décentré vers le sud. Une dernière niche est aménagée dans le mur nord de l'escalier. Les murs, bien conservés, présentent un petit appareil soigné de moellons calcaires liés au mortier de chaux comprenant une assise de tuiles située au niveau inférieur des niches. Cinq trous de poteaux ancrés dans le blocage des murs témoignent d'une superstructure en bois. Le comblement du cellier présente une succession de remblais ayant livré une grande quantité de matériel archéologique daté de la charnière IIe/IIIe siècle. Après comblement, le cellier a été recoupé par un long mur orienté NO-SE, suivi sur 20 m de part et d'autre de la cave. Il pourrait s'agir d'un mur de clôture tardif du domaine.

Bibliographie

- AUTHOM & PARIDAENS, 2006 : N. AUTHOM et N. PARIDAENS, Découverte d'une villa gallo-romaine au Champ de St-Eloi à Merbes-le-Château, *Journée d'Archéologie romaine – Romeinendag*, 06-05-2006, Gand, p. 89-92.
- AUTHOM & PARIDAENS, 2007 : N. AUTHOM et N. PARIDAENS, La villa gallo-romaine au Champ de St-Eloi : fouille du corps de logis, *Journée d'Archéologie romaine – Romeinendag*, 21-04-2007, Namur, p. 21-24.
- AUTHOM & PARIDAENS, à paraître : N. AUTHOM et N. PARIDAENS, La villa gallo-romaine du Champ de Saint-Eloi : bilan de la première campagne de fouille, *Chronique de l'Archéologie wallonne*, 15, à paraître [2008].
- ERISTOV & GROETEMBRIL, 2006 : H. ERISTOV et S. GROETEMBRIL, Murs blancs en Gaule. Entre économie et raffinement, *Dossiers d'archéologie*, n°318, Dijon, nov./déc. 2006, p. 58-61.

PARIDAENS & AUTHOM, 2007 : N. PARIDAENS et N. AUTHOM, Le trésor de la villa gallo-romaine du Champ de Saint-Eloi à Merbes-le-Château, *La Lettre du Patrimoine*, 8, octobre-décembre 2007, p. 6.

Contacts

Centre de Recherches Archéologiques (CReA) – Université libre de Bruxelles. CP 175, 50 Avenue F. Roosevelt, B-1050 Bruxelles. Mail: nicoauthom@yahoo.fr / nparidae@ulb.ac.be

UN PROJET DE RECONSTITUTION À MALAGNE LA GALLO-ROMAINE (JEMELLE-ROCHEFORT) : LA CONSTRUCTION DE BAINS PRIVÉS GALLO-ROMAINS

Stéphanie BONATO & Christian LIMBREE

Faire parler les vestiges archéologiques afin de les rendre intelligibles au plus grand nombre est un des objectifs majeurs de l'asbl gestionnaire de l'Archéoparc de Rochefort – Malagne la Gallo-Romaine. Lors de l'ouverture au public du site en 1996, la mise en valeur de la villa gallo-romaine passait par un projet global de restitution des six bâtiments conservés. Au fil du temps, cet objectif a dû être revu à la baisse, sans pour autant oblitérer les dimensions scientifiques et didactiques à la base de ces démarches.

L'idée d'initier aujourd'hui un projet de restitution est née d'une volonté non pas de créer des espaces d'exposition – comme cela avait été le cas pour les deux annexes précédemment relevées – mais de contribuer à nourrir, à notre niveau, le débat scientifique. Il était tentant de consacrer un projet à part entière à un des bâtiments les plus emblématiques du monde romain, à savoir les bains du corps de logis. Un édifice thermal offre en effet un vaste champ de questionnements, qu'il s'agisse du domaine des techniques architecturales, des programmes d'adduction et d'évacuation des eaux ou encore du système de chauffage. Nous disposons actuellement d'un large panel de synthèses consacrées aux thermes romains, qu'ils soient publics ou privés, mais rien ne remplace l'expérience d'un bâtiment en ordre de marche.

Afin de préserver les vestiges d'un monument classé au cœur d'un site classé lui aussi, l'édification de l'aile thermique, isolée du reste du corps de logis, prendra place sur une parcelle non classée du domaine exploité par l'Archéoparc, selon un plan directement transposé des vestiges fouillés par la DGATLP. Nous utiliserons en outre tous les indices structurels et fonctionnels découverts en fouilles (emplacement des chambres de chauffe, salles d'eau, revêtements de sol...) et ferons appel – en concertation avec les spécialistes des bains consultés – à des hypothèses de travail pour tous les éléments oblitérés par le mauvais état de conservation et le pillage du corps de logis au fil du temps.

Une démarche de ce type fera cependant toujours intervenir un facteur important d'incertitude, laissant certains critères dans le domaine du choix, de la subjectivité des chercheurs ou des hypothèses. Elle se matérialisera *in fine* par la réalisation d'un édifice qui fonctionne réellement, tout en sachant que nous ne pourrons à l'évidence rencontrer les conditions réelles d'utilisation et d'usure de la structure. Les contraintes seront nombreuses, puisque certains matériaux communs dans l'Antiquité n'existent plus tels quels de nos jours. Face à ce problème, notre objectif est évidemment de pousser le plus loin possible la restitution afin de fournir une image parlante au public.

Concrètement, la reconstitution de ces bains privés se présentera sous la forme d'un chantier et mettra l'accent sur l'utilisation des techniques de construction antiques ou traditionnelles. Des bâtiments provisoires, sans doute plus nombreux qu'ils ne l'étaient dans l'Antiquité, serviront à abriter les différents corps de métier qui travailleront à la construction des bains mais également à tester la mise en pratique de certaines techniques. Ces ateliers seront ensuite démontés dès l'achèvement de l'aile thermique, à la manière d'un chantier normal.

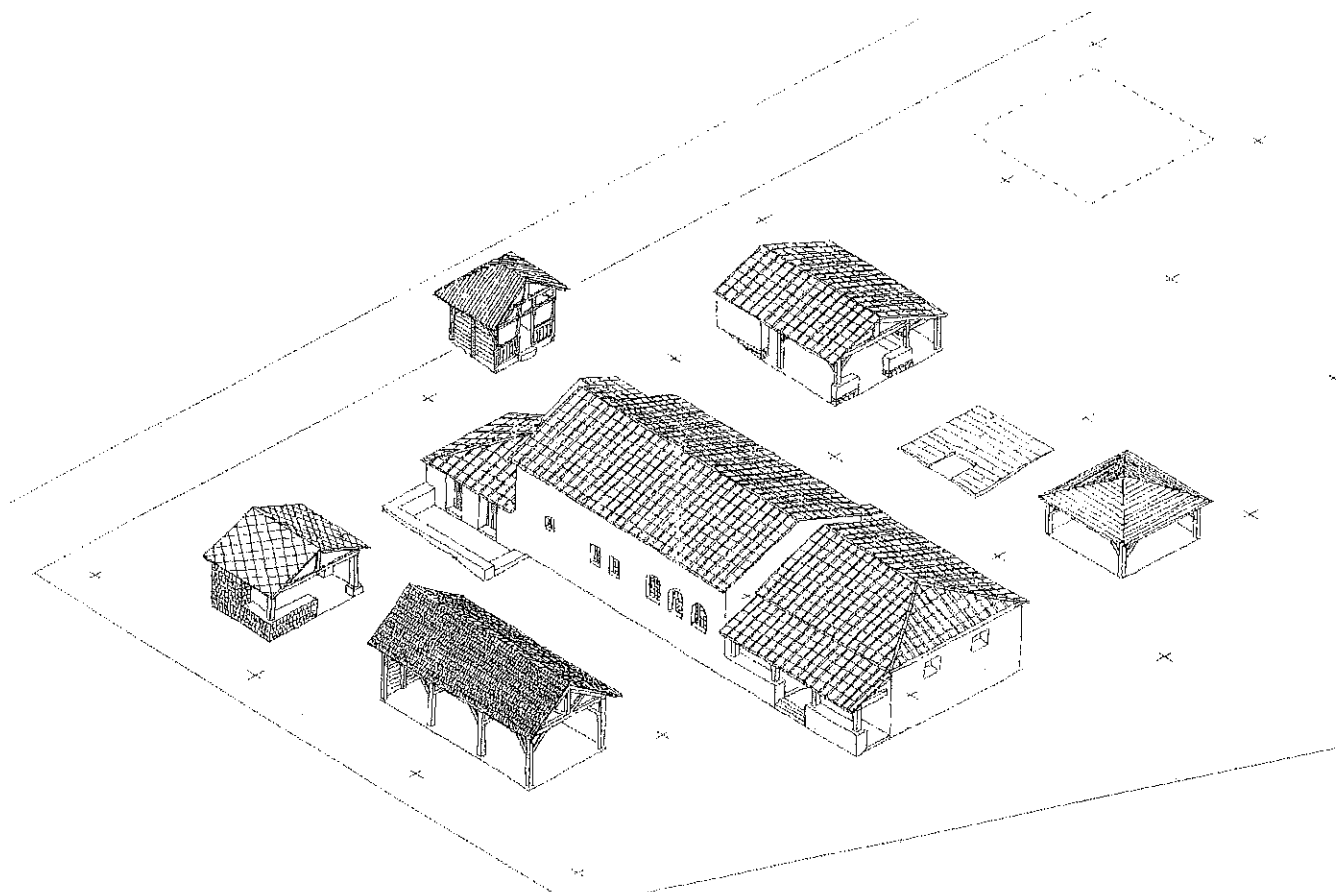
Au fur et à mesure de l'avancement des travaux, les visiteurs pourront se familiariser aux techniques de construction anciennes et à la complexité d'un ensemble thermal gallo-romain. L'édifice terminé donnera l'occasion de découvrir un bâtiment qui n'est pas uniquement dédié à l'hygiène mais qui occupe un rôle social important et une place de choix dans la culture romaine, y compris dans les exemples privés. Il s'agira par conséquent de reconstituer une ambiance plausible afin que le public – qui percevra physiquement la

structure et le volume du bâtiment – saisisse la complexité technique de ces édifices si particuliers. Il aura ainsi accès à des données que ne permettent pas nécessairement d'appréhender des structures conservées uniquement en fondations. Cette démarche permettra ainsi de palier la perte de sens occasionnée par l'état lacunaire des vestiges en proposant une piste d'interprétation aux acteurs de la préservation du patrimoine que sont les visiteurs.

Les animations ou autres supports de médiation pédagogiques et didactiques seront nécessaires pour expliciter notre démarche et nos choix, avec pour objectif de sensibiliser le public à la conservation du patrimoine, de l'inviter à se réappropriier un héritage culturel commun, à voir l'humain derrière les pierres et à penser les enjeux de la société contemporaine, plus simplement, à poser une réflexion citoyenne au travers de l'archéologie.

Contact

S. BONATO et Chr. LIMBREE : info@malagne.be

Premier avant-projet : autour des bains prendront provisoirement place l'atelier de charpenterie, la forge, le local du maître d'oeuvre, celui du travail de la terre crue et cuite, l'aire de gâchage du mortier et l'abri de taille de la pierre. Cet avant-projet a depuis été amendé en fonction de l'état d'avancement des recherches (Axonométrie de J.-M. Sansen © Malagne la Gallo-Romaine).

DE STUDIE VAN DE PRODUCTIE EN DE CONSUMPTIE VAN GALLO-ROMEINS AARDEWERK VAN DE VILLA OP DE GOUDBERG, HOEGAARDEN

Barbara BORGERS

Ik bestudeerde het aardewerk van een Romeinse villa te Hoegaarden. De opgravingsgeschiedenis van de villa viel uiteen in twee fases: de kelder van de villa werd blootgelegd in 1980 en het grondplan van de villa werd ingetekend tijdens de opgravingen van 1998.

Ik sorteerde het aardewerk uit volgens *fabric* en inventariseerde het in de database. Door middel van de database konden traditionele vragen beantwoord worden, waaronder vragen met betrekking tot het consumptiegedrag van de villa bewoners. De villa bewoners van de villa op de Goudberg consumeerden voornamelijk tafelwaar (½ in verhouding tot keuken- en transportwaar). Hier leidde ik uit af dat zij naar Romeinse tradities diënerden en sociale status belangrijk achtten. Ik ondervroeg de database tevens over de verhouding Tiense waar en import, aangezien de *vicus* Tienen een lange aardewerkproductie kende en op slechts een 4-tal km van de villa lag. Deze verhouding betrof maar liefst 5/1 en bestond voornamelijk uit Tiense tafel- en keukenwaar (respectievelijk 91 % en 96 %). Het Tiense aardewerk bestemd voor transport en opslag lag beduidend lager (slechts 42 %). Het feit dat de villa eigenaar de lokale fijne waar verkoos boven de importwaar, bevestigde de hypothese van het regionale belang van de Tiense aardewerkproductie (zie MARTENS & WILLEMS, 2002).

Daarnaast bestond het doel van de database erin vragen te beantwoorden als 'hoe ging de Gallo-Romeinse beschaving om met afval' en 'hoe kan een rituele depositie van een afvaldepositie onderscheiden worden' (zie MARTENS, 2007)? Voor de villa op de Goudberg bleef ik de antwoorden echter schuldig, daar heel wat contextgegevens ontbraken.

Toch was er iets vreemd aan de hand met het aardewerk ensemble. Sommige individuen – morfologisch onder te brengen in de tafelwaar, waren namelijk volledig. Opmerkelijk was hun lage fragmentatie en hun secundair verbrande scherven. Sommige scherven vertoonden graffiti en enkele bodems werden tevens doorboord.

Na andere sites met gelijkaardige aanwijzingen bestudeerd te hebben, kwam ik tot de conclusie dat het aardewerk bewust gedeponneerd werd in de kelder van de villa. Ik formuleerde twee hypothesen, die aanleiding kunnen gegeven hebben tot de depositie: enerzijds wees de graffiti op de afsmeiking van vruchtbare landbouwgrond, anderzijds wees het ritueel gebroken en verbrand aardewerk op een feestmaaltijd, waarbij de resten aan de goden geofferd werden. Hierbij werd het aardewerk *onbruikbaar* gemaakt om de actie langer te laten doorwerken (zie MARTENS, 2007). Deze rite ging mogelijk gepaard met de definitieve verlaten van de woning.

De essentie lag in de intentie van de depositie: men gebruikte de materiele cultuur *actief* om binnen de sociale wereld en de religieuze wereld te communiceren. Het ritueel breken en verbranden van aardewerk was een traditie, die na de ijzertijd bleef voortbestaan. Dit staaft de veronderstelling dat de villa bewoond werd door een inheemse familie, die zich een Romeinse identiteit aanmat, maar tevens nog volgens oude tradities leefde.

Contact

B. BORGERS : bborgers@gmail.com or bborgers@vub.ac.be

EEN DERDE NOODOPGRAVING AAN DE VERMEULENSTRAAT TE TONGEREN

Kristien BORGERS, Michiel STEENHOUDT & Ellen VAN DE VELDE

Vanaf oktober 2007 werd door de Stad Tongeren een derde archeologisch onderzoek uitgevoerd aan de Vermeulenstraat te Tongeren. Omwille van de bouw van een ondergrondse stadsparking tussen de voormalige tekenschool en het huidige stadsarchief werd in opdracht van de Stad Tongeren dit terrein opgegraven. Oorspronkelijk werden 3 maanden veldwerk voorzien, maar naar aanleiding van het unieke karakter van enkele vondsten werd de termijn, in overleg met het Agentschap R-O Vlaanderen en de stadsarcheologe, met nog eens 3 maanden verlengd tot 31 maart 2008. Het team van zes stadsarbeiders en een tekenares stond onder dagelijkse leiding van twee projectarcheologen. Het wetenschappelijk toezicht werd uitgevoerd door het VIOE, buitendienst Tongeren.

Opdat de drie opgravingen aan de Vermeulenstraat als één geheel zouden kunnen worden onderzocht werd ervoor geopteerd de werkwijze van het VIOE te volgen. Tijdens Vermeulenstraat 3 zijn de werkvlakken, wegens tijdsdruk, machinaal aangelegd. De sporen in elk werkvlak zijn ca. 20 cm diep omgespit om de vondsten in te zamelen vooraleer er dieper werd gegraven.

De westelijke helft van het site lijkt grotendeels open terrein te zijn geweest. Daarop wijzen de vele kuilen die talrijk aanwezig zijn. In deze zone zijn de overige pijlers aangetroffen van het gebouw dat zich in de zuidwest hoek van het site Vermeulenstraat 1 bevond (fig. 1). Van de twee bouwfases die herkenbaar waren in het vorige onderzoek is tijdens Vermeulenstraat 3 enkel fase 1 herkenbaar. Het gaat om een rechthoekig gebouw met een breedte van ca. 4 m en een lengte van ca. 8 m. Binnenin het gebouw zijn drie, vermoedelijk oudere, kuilen aanwezig en tegen de buitenzijde, in de zuidwest hoek, is een 'oven' tegen het gebouw gelegen. De constructie heeft schijnbaar een hoefijzervorm en is opgebouwd uit dakpanfragmenten, grote aardewerkscherven en moeraskalksteen. In de noordwest hoek lijkt de wand onderbroken te zijn. De functie van de 'oven' ontgaat ons op dit ogenblik.

Zoals enkele sporen en structuren, aangetroffen tijdens Vermeulenstraat 1, reeds deden vermoeden, zijn in de oostelijke helft van het site enkele vertrekken aangetroffen van een rijke stadswoning. Deze zone ligt immers dicht bij één van de straten van het Romeinse stratennet. Eén vertrek, ca. 24 m² groot, vertoont een vrij goed bewaarde mortelvloer die gefundeerd is op leem en tegels. Opvallend zijn de intacte stookkanalen die door deze tegels werden afgedekt (fig. 2). Ook de boogvormige stooktoegang van het stookkanaal en enkele *tubuli* zijn volledig *in situ* aangetroffen. Het vertrek moet deel uitgemaakt hebben van een zeer rijke en luxueus ingerichte woning. In de laag bovenop de betonvloer van het vertrek werden een aantal bronzen muntjes en grote hoeveelheden rijk beschilderd pleisterwerk gevonden, waaronder enkele figuratieve voorstellingen. Ook in de laag onder de lemen fundering van de vloer zijn een groot aantal bronzen muntjes aangetroffen. Alle munten zijn door Johan Van Hees gedateerd in het laatste kwart van de 3de eeuw - begin 4de eeuw na Christus. De bewaringstoestand van het *hypocaustum* mag uitzonderlijk genoemd worden omdat tot op heden slechts enkele voorbeelden van laat Romeinse architectuur in de stad gekend zijn.

Ten oosten van het *hypocaustum* werden zes à zeven vertrekken en enkele uitbraaksporen aangetroffen. In één van deze vertrekken zijn *in situ* restanten van *suspensurae* van een tweede *hypocaustum* aangetroffen. De bovenvloer ervan is echter niet meer bewaard. Een derde kamer, met dezelfde oppervlakte als het *hypocaustum*, omvat aan de zuidzijde een haardje opgebouwd uit dakpanfragmenten. De mortelvloeren zijn in relatief goede staat bewaard gebleven en gefundeerd op onregelmatig gekapte silexblokken. Alle vertrekken kunnen aan de hand van munten in dezelfde periode gedateerd worden als het *hypocaustum*.

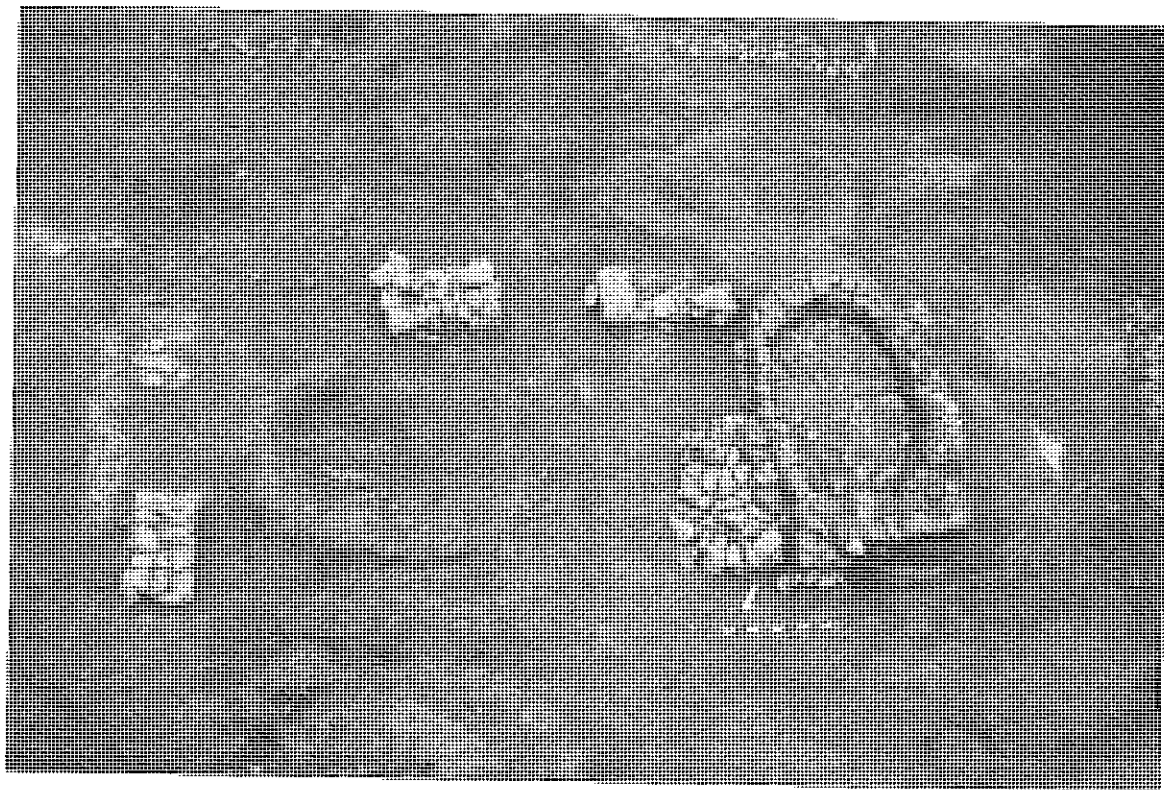

Fig. 1 : Tongeren, Vermeulenstraat 3, overzicht van de pijlers van het rechthoekige gebouw, de kuilen en de 'oven' aan de zuidwest hoek.

Fig. 2 : Tongeren, Vermeulenstraat 3, de intacte stookkanalen en de boogvormige stooktoegang van het *hypocaustum*.

Ze behoren bijgevolg tot eenzelfde stadswoning die zich nog verder naar het oosten uitstrekt. De palenrij die tijdens de opgraving van de Vermeulenstraat 1 werd aangetroffen is waarschijnlijk de noordelijke perceelgrens van het erf van deze woning.

De zgn. zwarte grond die de Romeinse sporen afdekt is, net als op de opgravingen Vermeulenstraat 1 en 2, bemonsterd in horizontale pakketten van 1 meter breed en 10 cm dik. Deze monsters moeten nog uitgezeefd worden.

De drie opgravingen geven ons een goed beeld van wat er zich in deze *insula* afspeelde in de Romeinse periode. Een vierde terrein, waar in de toekomst een ondergrondse parking is gepland en waar een Romeinse straat en de vierde eeuwse stadsomwalling dwars doorloopt van ZO naar NW, zal ons hopelijk nog meer leren over de Romeinse bewoning in dit deel van de stad.

Bibliografie

VANVINCKENROYE, 1985 : W. VANVINCKENROYE, Tongeren Romeinse stad, Tielt, 1985.

Contact

A. VANDERHOEVEN : alain.vanderhoeven@rwo.vlaanderen.be

LA VILLA ROMAINE DE HOLLOGNE-WAHA. CAMPAGNE DE FOUILLES DE 2007

Marie-Hélène CORBIAU

Les fouilles de la villa romaine située au lieu-dit « Les Carnières » (coordonnées Lambert 220,250 nord / 101,00 est; parcelle cadastrale section B, n°328^d), à Hollogne, ancienne commune de Waha (Marche-en-Famenne, province de Luxembourg) ont été menées en 2007 par la Direction de l'Archéologie (MRW) en collaboration avec l'Université de Namur (FUNDP), avec l'aimable autorisation de Monsieur J. Elpers dans la partie occidentale du corps de logis. Elles avaient pour objectif la fin du dégagement de la cave et l'analyse de structures aménagées dans le schiste entre les bains et les pièces centrales de l'habitation.

L'accès à la cave de l'aile occidentale de la villa se faisait à l'est, par l'intérieur du bâtiment (fig.1). Une large et profonde tranchée qui traverse le sommet du site a démolie la partie supérieure de la rampe de l'escalier. Celui-ci devait être en bois et mesurer 1,05 m / 1,07 m de largeur ; à l'est, il s'appuyait contre le mur oriental de la cave et à l'ouest, dans la partie inférieure, sur le schiste vierge, taillé à cet effet. À la base, il restait l'âme en schiste sommairement aménagée, qui devait supporter les planches en bois. L'escalier débouchait sur un petit espace rectangulaire (1,30 x 1,90 m), plan ; le sol était une caillasse de schiste et d'argile qui se terminait par le seuil donnant accès à la cave proprement dite.

L'occupation de la cave fut modifiée et réaménagée ; des parois en bois et argile furent élevées sur les murs partiellement conservés ; l'escalier fut abandonné et remplacé par une rampe d'accès en caillasse. Cet établissement en matériaux légers fut ravagé par un incendie et ensuite remblayé lors du nivellement complet du site.

Au nord-est de cette cave réoccupée, entre les bains et les pièces centrales de l'habitation, d'autres aménagements ont aussi été réalisés après l'occupation du bâtiment en pierres maçonnes (fig. 2) ; il s'agit d'espaces quadrangulaires creusés dans le schiste et sommairement nivelés à différents niveaux ; ils étaient séparés par une arête centrale orientée nord-sud, comme le bâtiment. A l'ouest, trois traces circulaires (0,30 m de diamètre), ménagées dans le schiste et présentant une surface plane punctuaient la limite inférieure de l'arête. A l'est de celle-ci, trois espaces d'une largeur approchant 4 m, ont été observés, sur une longueur totale de 11 m. Ils étaient recouverts d'un cailloutis de schiste contenant quelques fragments de tuiles.

Ces structures ont ensuite été recoupées par la même tranchée que celle qui a affecté l'entrée de la cave, puis comblées par des sédiments et des débris de construction romaine. Ce remblaiement s'inscrit dans le nivellement général du site opéré lors de la dernière occupation ; quelques trous de poteaux appartenant à cette phase ont été relevés dans ce dernier niveau.

Contact

M.-H. CORBIAU : mh.corbiau@mrw.wallonie.be

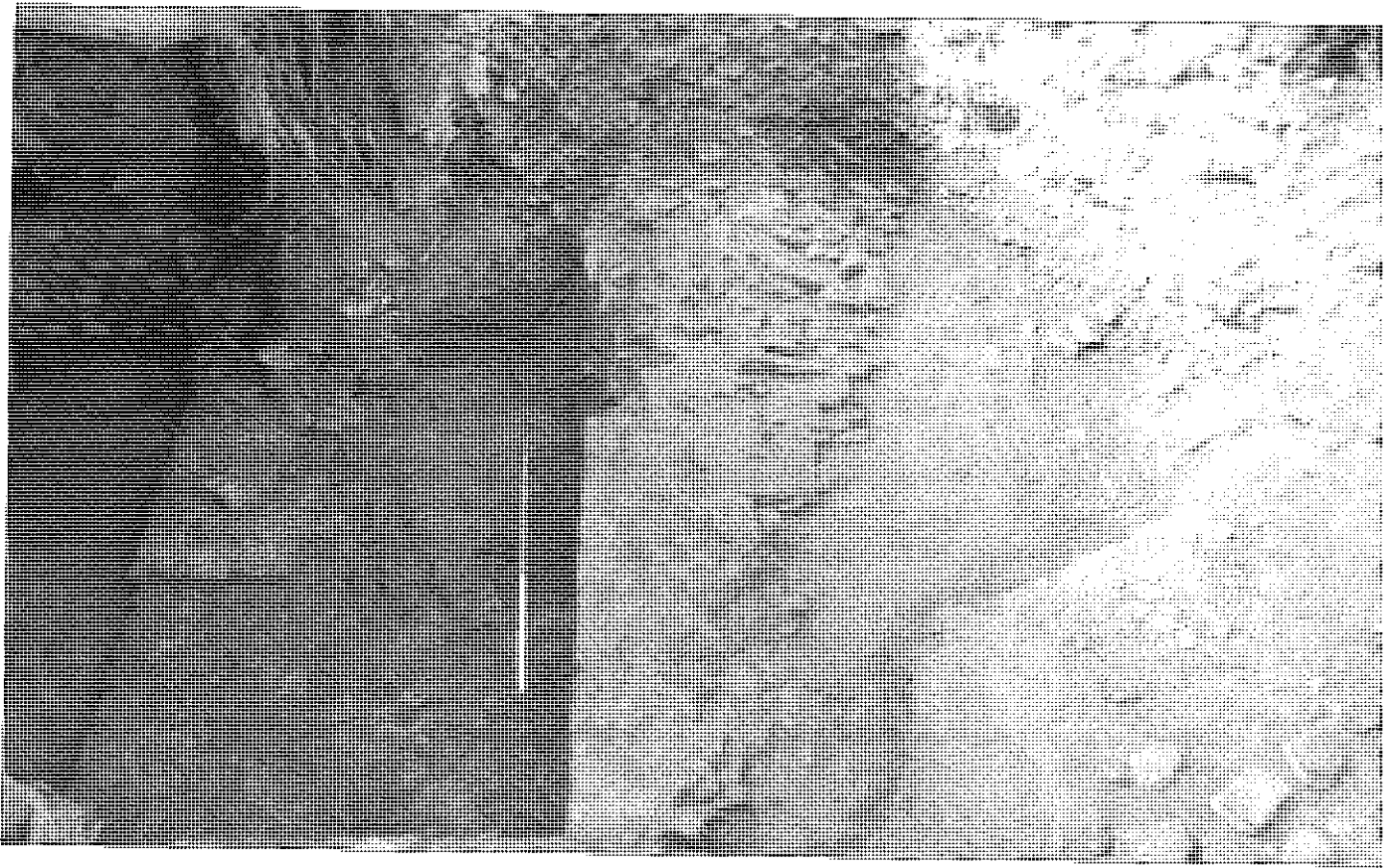

Fig. 1 : L'entrée de la cave de l'aile occidentale de la villa.

Fig. 2 : Les aménagements dans le schiste, au milieu de la villa.

GEOFYSISCH PROSPECTIE EN PREVENTIEF ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK VAN EEN BOUWPERCEEL IN HET LOVELD TE AALTER (PROV. O.-VL, DEC. 2007). SPOREN VAN ROMEINSE HOUTBOUW

Wim DE CLERCQ, Lieven VERDONCK, Johan HOORNE, Pieter LALOO & Arne VERBRUGGE

Inleiding

Gezien het gekende archeologisch potentieel van de hele hoogte "Loveld" (Loveldlaan, gem. Aalter, prov. O.-Vl.), werd op vraag van de heer David Vanhee van de Kale-Leie Archeologisch Dienst, door de Vakgroep Archeologie van de Universiteit Gent een archeologisch onderzoek uitgevoerd op een door bebouwing bedreigd perceel in de Loveldlaan. Er werd ook gekozen om voorafgaandelijk aan de graafwerken door middel van geofysische prospectietechnieken (georadar fluxgate magnetometer en elektrische weerstandmeting het potentieel van dit gebied te evalueren.

Het onderzoeksperceel (604d, Aalter, Afdeling 2, Sectie C, lot 4) is gelegen in de Loveldlaan 38 te 9880 Aalter (Oost-Vlaanderen). Topografisch ligt de plaats hoog : 22 m TAW, op een tertiaire opduiking met bodem wSdp : een matig natte lemige zandbodem zonder profielontwikkeling en met klei-zandsubstraat. Het perceel was in gebruik als schapenweide maar werd vroeger gescheurd.

Het onderzoek vond plaats van 9 tot 26 december 2007. Tussen 11 en 26 december vonden de opgravingen plaats, onderbroken door een vorstperiode en de feestdagen. In een eerste fase werd het terrein met georadar en fluxgate magnetometer volledig getest (722 m²) alsook gedeeltelijk met weerstandsmeter. In een tweede fase werd door de aannemer de teelaarde verwijderd op de bouwplaats voor de woning (225 m²) en de regenput tot op 30 cm diepte. Uit het geofysisch vooronderzoek, vooral georadar, kwamen verschillende indicaties naar voor die potentieel interessant oogden. Ze werden dan ook bij afgraving en opgraving nauwzettend geëvalueerd.

Onderzoeksantecedenten

Vorig jaar vond schuin aan de overzijde van de Loveldlaan reeds een archeologisch onderzoek plaats op perceel 5911² (Aalter, Afdeling 2, Sectie C) dat de resten van een deel van een omvangrijke steenbouwsite uit de derde eeuw na Chr. aan het licht bracht (HOORNE *e.a.*, 2007). De bouwwijze in steen is uiterst zeldzaam in de Romeinse periode in het gebied tussen de Scheldevallei en de Kust. Wellicht speelde de (tijdelijke) aanwezigheid van het Romeinse leger een rol in de aard en ontwikkeling van deze site. Vooral aan de noordzijde van de Loveldlaan zijn er heel wat vondsten bekend die op de aanwezigheid van een omvangrijke steenbouwsite uit de Romeinse tijd duiden. Vlak tegenover het onderzoeksperceel werd een – nog steeds functionerende- Romeinse waterput onderzocht en werden funderingen aangesneden. Verder zijn er nog tal van vondsten en vondstmeldingen bekend, o.a. van een fraai bronzen beeld van de godin Victoria, funderingen, militair beslag... (zie de inventaris in : HOORNE *e.a.*, 2007). In 1460 beschrijft men de plaats als "*darment heet te Kestere*" een toponiem dat zou verwijzen naar Castrum, versterkte (leger)plaats.

Bodemopbouw

Na verwijdering van de gemiddeld 25 cm dikke laag teelaarde en plaatselijke verdiepingen van resten teelaarde tot 25 cm à 30 cm diepte voor een oppervlakte van 225 m² binnen de bouwplaats voor de woning en regenput, tekende zich een sterk lemige en plaatselijk zelfs kleiige zandbodem af, conform de wSdp bodemserie. Deze sterk

gehomogeniseerde, compacte bodem liet zich archeologisch uiterst moeilijk lezen. De bodemsporen kenmerkten zich immers door een bleekgrijze, quasi humusloze textuur.

In de bovenste helft van de afgegraven zone was de bodem doorspekt met fragmenten veldsteen, sterk gefragmenteerde resten van Romeinse dakpannen en wat scherfmateriaal uit de dezelfde tijd. Deze intrusies resulteren wellicht in de resonanties zichtbaar op het georadarbeeld. Uit georadarbeelden en bij plaatselijke verdieping bleek het om een zeer ondiep fenomeen te gaan dat zich tussen -25 en -35 cm diepte bevond. De oorsprong ervan blijft na afloop van het onderzoek onzeker. Mogelijk speelde de recente beploeging een rol (infra Interpretatie.2); anderzijds werden de stukken ook duidelijk tussen de ploegsporen aangetroffen. Gezien het feit dat exclusief Romeins materiaal werd gevonden zijn we geneigd er een Romeinse of op zijn laatst Middeleeuwse oorsprong aan toe te kennen. De indrukking van harde, sterk verbrijzelde resten puin en aardewerk in een van nature bij momenten natte moederbodem zou er kunnen op wijzen dat het ingetrappeld materiaal betreft. Gedacht kan worden aan een activiteitszone rond een stenen gebouw, of restant van de randzone van een verharde weg.

Sporen van recente datum

Haaks op de Loveldlaan werden om de 50 cm resten van beploeging of scheuring opgemerkt. Deze lineaire sporen doorsneden de bodem plaatselijk diep (tot -60 cm). Naast ploegsporen gevuld met moderne teelaarde, werden er echter ook parallelle exemplaren aangetroffen die een blekere, meer uitgeloopte vulling hadden wat suggereert dat dit terrein reeds eerder werd gescheurd. Zoals hoger aangegeven zijn deze sporen echter niet (alleen) verantwoordelijk voor het inwerken van Romeinse archaeologica in de bodem. Overigens, de ploegsporen tekenden zich duidelijk af op het georadar beeld.

Parallel aan de ZO-zijde van het perceel werd een ca. 2 m brede strook modern puin aangetroffen (AAL-LOV-07-sp. 24). Het was tot meer dan -50 cm diep in de bodem aanwezig. Deze strook tekende zich duidelijk af in georadar, weerstandmeting en magnetische prospectie. Het betreft het restant van een oude landweg die tot voor een decennium nog zichtbaar was aan het oppervlak en op topokaarten nog aangeduid staat. Net als hoger reeds aangegeven valt op hoe diep opgevoerd puin ingetrapt of ingereden kan worden in een natte moederbodem.

Op twee locaties in het georadarbeeld werden opvallende reflecties opgemerkt. Ze tekenden er zich af van 25 cm tot 40 cm diepte. Eén ervan viel binnen de afgravingszone en bevestigde zich volledig. Het was een rechthoekige kuil (AAL-LOV-07-sp. 1) van 1,65 bij 1 m op basis van de textuur en vondsten (plastiektzakken en wat glas) als zeer recent te omschrijven. De sterke reflectie in geofysisch onderzoek was duidelijk niet het gevolg van de aanwezigheid van veel stenen, maar wel van een sterke compactie van de bodem (teelaarde) in deze kuil.

Sporen van Romeinse oorsprong

Over het opgravingsvlak verspreid werden 33 mogelijke sporen aangekrast op basis van de soms zeer vage verkleuringen in de bodem. Na doorsnijding hlevan daarvan nog 16 over, waarvan 2 (AAL-LOV-07-sp. 6 en 7) zeer vaag zijn en wellicht de aanzet vormen van sporen net buiten het vlak. De rest van de structuren valt uiteen in paalgaten en kuilen. Geen van deze structuren tekende zich éénduidig af bij de geofysische bodemonderzoeken.

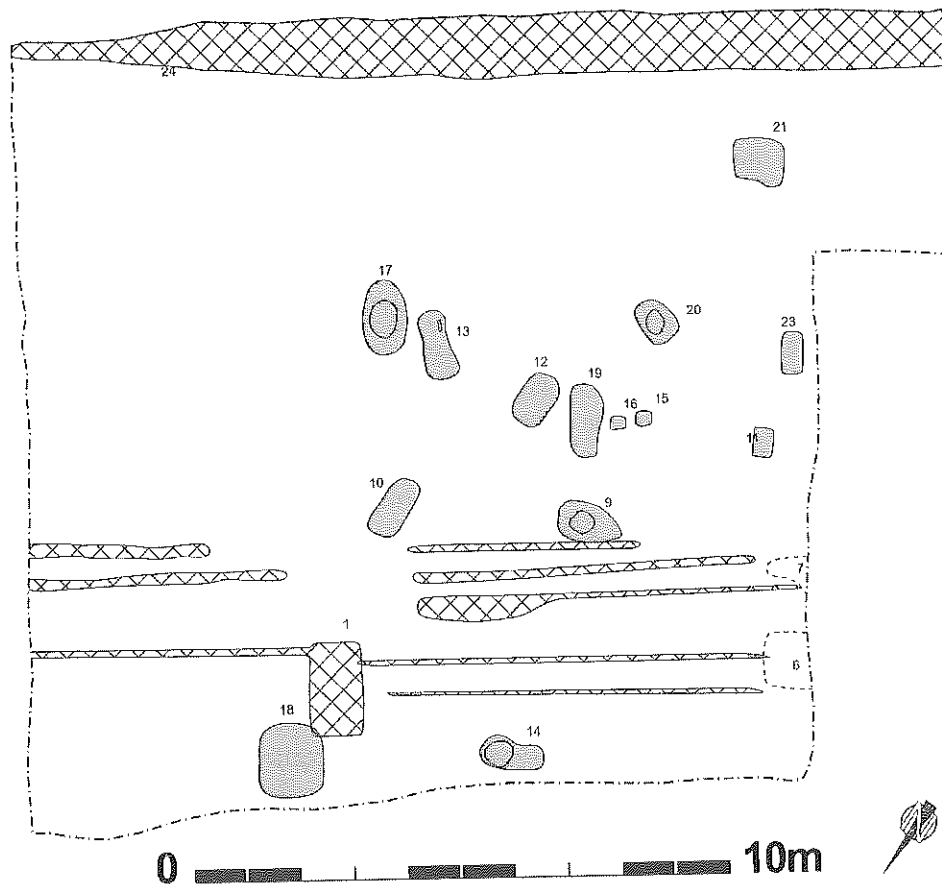

Fig. 1 : Aalter-Loveld 2007. Opgravingsplan met de grondsporen.

Negen sporen werden als paalgat herkend. Deze structuren omvatten de (ondiepe) resten van houtbouwsporen onder de vorm van kuilen waarin de houten palen voor de draagstructuur van houtskeletbouw werden geplaatst. Paalgaten kenmerkten zich meestal door een bleekgrijze aanlegkuil, en een meer donkergrijze paalkern. Stukken van dakpannen, verbrande klei of zandleem en grote houtskoolbrokken werden frequent in de palen aangetroffen. Mogelijk brandden de palen af, of werden de paalgaten gevuld met brandafval toen ze verwijderd werden. Aan de basis van de sporen tekende zich soms een (dikke) ijzeraanrijningskorst af. Deze is mogelijke het gevolg van oxido-reductieprocessen als gevolg van de wellicht tijdelijke stuwwatertafel op de kleiige ondergrond.

Opvallend is dat de meeste palen zeer ondiep bewaard zijn. Nochtans werden enkele grotere palen op één, volgens N-Z richting gepositioneerde lijn geplaatst (sp. 9-14-20-21), wat er op wijst dat ze oorspronkelijk van één constructie deel uit maakten. Kleine paaltjes sp. 15 en 16 liggen samen op dezelfde lijn én net in het midden tussen de zware palen sp. 9 en 20 en lijken daarmee ook tot deze constructie te behoren. De palen sp. 11 en 23 vallen buiten deze lijn. In hoeverre hier daadwerkelijk de restanten van een houten gebouw werden aangesneden dan wel een andere houten constructie (palissade, schutting, enz.) zal door de beperktheid van de afgravingszone niet meer met volle zekerheid kunnen achterhaald worden, al achten we de kans dat hier een lange wand van een houten gebouw werd aangesneden vrij groot. De plaatsing van de kleine paaltjes sp. 15 en 16 doet overigens aan een restant van een ingangspartij denken.

Vijf sporen behoren tot de categorie van de kuilen (AAL-LOV-07-sp. 10-12-13-17-18). Het zijn op 1 geval na ondiepe (van 5 tot 20 cm diep) resten van ingravingen waarvan de functie ons ontgaat. Sp. 10 bevatte echter een lensvormige opbouw waarin op de bodem verbande klei, veel houtskoolstippen en –brokken werd gevonden, samen met een stukje verbrand bot. De afdekkende laag bestond uit verzet kleiig zand. Qua structuur en opvulling doet dit spoor sterk denken aan een brandrestengraf, al is de dichtheid aan houtskool in het onderste pakket te laag om het als dusdanig te weerhouden.

Op de rand van de afgraving werd een rechthoekige kuil (AAL-LOV-07-sp. 18) aangetroffen van 100x130 cm. Dit spoor werd niet herkend bij geofysisch onderzoek. De structuur had een NW-ZO oriëntatie en werd aanvankelijk bij intekening van het grondplan aangemerkt als “onzeker” spoor. Bij verdieping bleek het echter om een duidelijk archeologisch spoor te gaan. In doorsnede vertoont de kuil loodrechte wanden tot –210 cm diep (geen grondwater) in de met diepte steeds meer kleiige bodem. De bodem was vlak. De bovenste 10 cm van de kuil vertoont een bleke, weinig humeuze vulling. De rest van de opvulling was homogeen grijs, doorspekt met houtskoolbrokken en sterk gefragmenteerd aardewerk waaronder meerdere randen van kookpotten met naar buiten gebogen rand in handgemaakt aardewerk, een rand van een beker in *terra nigra* en een bodem van een wrijfschaal in Maaslands aardewerk. De baksels van het handgemaakt aardewerk zijn identiek aan diegene die in de opgraving van 2006 werden opgemerkt (HGM-LOK1 : HOORNE *e.a.*, 2007). Meerdere sterk verbrijzelde, soms verbrande dakpanfragmenten en 1 stuk van een *testa* vullen het vondstenspectrum aan. Opmerkelijk was dat op de kuilbodem tegen de Z-wand aan 3 stukken van een *tegula* geplaatst werden. Naderhand bleek het om 3 passende stukken van 1 *tegula* te gaan, waarvan het 4de stuk ontbreekt. De dakpan vertoont sporen van brand of overbakking voor ze brak. De exacte betekenis van deze vondst ontgaat ons, de verticale positie tegen de kuilwand laat er geen twijfel over bestaan dat de dakpanfragmenten er intentioneel zijn tegen gezet. Uit de homogene opvulling en uit de steile wanden zonder afbrokkelingsporen kan een vrij kortstondig functioneren van deze structuur worden afgeleid. Een functie als extractiekuil voor klei lijkt ons de meest aannemelijke hypothese.

Interpretatie

Het onderzoek op perceel 604d is duidelijk geen maat voor niets gebleken, hoe beperkt het in omvang ook inoge geweest zijn. De ontdekking van houtbouwresten vullen onze kennis van de structuur en opbouw van het ondertussen ca. 30ha grote nederzettingsareal op de dominante tertiaire hoogte Loveld met nieuwe gegevens aan. Voor de eerste maal werden sporen aangetroffen ten zuiden van de Loveldlaan, daarvoor bleven alle vondst(meldingen) en opgravingen tot de noordzijde beperkt. In tegenstelling tot de campagne van 2006 schuin tegenover het onderzoeksperceel van 2007, en ook in tegenstelling tot het onderzoek uit 1992, werden er nu geen resten van steenbouw aangetroffen, al doen de aanwezigheid van natuursteenbrokken en dakpannen ingedrukt in de bodem de nabijheid ervan veronderstellen. De aangetroffen paalgaten behoren tot een deel van een houtbouwconstructie, mogelijk een deel van de lange wand van een houten gebouw. Ernaast lagen kuilen, waarvan één –mogelijk een kleiwinningsput- opvallend diep was. Meerdere sporen bevatten brandafval en dakpanfragmenten, wat doet vermoeden dat er een brand heeft gewoed of dat er een vuur-gerelateerde artisanale activiteit heeft plaatsgevonden in de onmiddellijke buurt. Van enkele dakpanfragmenten werden dan ook stalen genomen om te bepalen of ze ter plekke gemaakt kunnen zijn. Hetzelfde gebeurde voor enkele traag gedraaide scherven aardewerk in een roodbruin kwartsrijk baksel dat ook reeds in 2006 aan het licht kwam.

Qua datering kunnen deze sporen moeilijk met grotere nauwkeurigheid dan algemeen Romeins worden omschreven al werd in sp. 10 een voet van een beker aangetroffen die zowel qua vorm als baksel identiek is aan een bodemscherf gevonden in het derde-eeuwse ensemble opgegraven in 2006 (HOORNE *e.a.*, 2007, fig. 26).

De toepassing van geofysische prospectiemethoden op perceel 604d (magnetische prospectie, elektrische weerstandsmetingen en prospectie met georadar) was slechts gedeeltelijk succesvol. Dit kan als volgt worden verklaard. Elk van de drie methoden steunt op een specifieke fysische eigenschap van de bodem. Voor magnetische prospectie is dat de magnetisering van de bodem, voor weerstandsmeting en georadar het vochtgehalte in de bodem. Opdat archeologische sporen kunnen gedetecteerd worden, moet bovendien een voldoende groot contrast bestaan wat betreft de magnetisering of het vochtgehalte tussen de archeologische sporen en de omliggende bodem.

Wanneer we dit toepassen op het onderzochte perceel, kunnen we het onderscheid maken tussen de sporen van recente datum en de sporen van Romeinse oorsprong. Tot de sporen van recente datum behoort vooreerst de oude landweg. Deze vertoont zowel een magnetisch contrast (baksteenpuin is zeer magnetisch) als een vochtcontrast (steen heeft een veel lager vochtgehalte dan de omliggende bodem). De recente kuil (sp. 1), die enkel met georadar ondubbelzinnig kon worden waargenomen, wordt eveneens gekenmerkt door een verschil in vochtgehalte met de omliggende bodem, door de compacte vulling. Daarentegen kenmerkten de Romeinse sporen zich door een zeer weinig humusarme textuur en waren ze ook qua kleur soms nauwelijks van de moederbodem te onderscheiden. Conform deze vaststellingen, zijn de geofysische contrasten (magnetisering en vochtgehalte) te zwak om waargenomen te worden.

Twee factoren bemoeilijkten de geofysische prospectie verder. (1) Voor wat betreft de magnetische prospectie vermelden we de metalen afsluiting rond het perceel, die een storend signaal veroorzaakte, vele malen sterker dan de archeologische sporen. De recente kuil (sp. 1) valt binnen deze verstoorde zone en kon mogelijk om die reden niet gedetecteerd worden door de magnetometer. (2) Voor wat betreft de prospectie met georadar is het aanzienlijke kleigehalte van de bodem belangrijk. Klei verhindert dat radargolven diep in de bodem doordringen, aangezien ze erdoor geabsorbeerd worden. In kleirijke bodems kunnen bijgevolg alleen structuren nabij de oppervlakte waargenomen worden. Dit kan verklaren waarom de recente ploegsporen door de georadar waargenomen werden, ook al zijn ze beperkt in omvang. Deze techniek zal door de Vakgroep Archeologie in de komende jaren verder intensief getest worden in verschillende soorten bodems. De eerste resultaten in zandbodems zijn alvast zeer hoopvol.

Bibliografie

HOORNE *e.a.*, 2007 : J. HOORNE, W. DE CLERCQ, A. VERBRUGGE, *Archeologisch onderzoek Aalter-Loveldlaan. 3 tot 31 juli 2006. KLAD-rapport*, 5, 2007.

Contacten

Allen Vakgroep Archeologie & Oude Geschiedenis van Europa, Blandijnberg 2, 9000 Gent.
w.declercq@ugent.be

KORTRIJK : ROMEINSE HAVEN

Philippe DESPRIET

Na de grootschalige noodopgravingen van 1998-2000 was het in Kortrijk van 2005 tot begin 2008 mogelijk om door noodopgraving, permanent toezicht en acute ingrepen een Romeinse haveninfrastructuur in kaart te brengen.

Bouwplaats : een groep van drie woonblokken tussen de Leie en de Minister Liebaertlaan, reeds bekend door tal van vroegere vondstmeldingen.

In een bouwput van 53 x 23 m werd een reeks houten palen in plan gebracht. Ze zijn een overblijfsel van kaaien met houten bevoening voor het lossen en laden van schuiten. Deze structuur was in gebruik van de Flavische tijd tot in het derde kwart van de derde eeuw na Chr.

Naast de havenfunctie werd vastgesteld dat op de aanpalende heuvel leerlooiers actief waren ; na afwerking van hun producten lieten ze hun vloeistoffen, schorsen, runderhoornen en lederresten op de Leieoever achter, waar 0,80 tot 1,60 m dikke inktzwarte organische bodem ontstond. Dit alles werd vermengd met huishoudelijk afval en met bouwpuin van de aangrenzende wijk.

Als derde functie achterhaalden we de aanwezigheid van brongieters ; fragmenten van smeltkroezen en honderden metalen recuperatievoorwerpen die voor hersmelten bestemd waren lagen over de site verspreid.

Bij de 203 aangetroffen munten valt de aanwezigheid van de dubbele sestertii van Postumus (259-268) op ; ze vertonen afgeknepen gietnaden, smeltkorsten...enz.

Er is een rijk en verscheiden vondstenmateriaal ingezameld, met als oudste de Zuidgallische sigillata en als jongste de fijne, geverniste bekertjes die in Trier tussen ca. 180/190 en 250 aangemaakt werden.

Bijkomende vaststellingen: de ontdekking van een groep reducerend gebakken scherven, die op rand en schouder van een radstempel voorzien zijn ; onderzoek in de Kortrijkse stadskern wees uit dat ze van ca. 1200-1250 of zelfs iets vroeger dateren.

Tussen 1647 en 1684 werd het site door de bouw van een Franse citadel verstoord; een houten paalwerk van een hoornwerk loopt er dwars door.

De eerste resultaten van dit onderzoek werden gepubliceerd door Prof. A. Gautier, W. Van Neer en H. Demiddele. Dierresten uit de Gallo-Romeinse haven en elders in Kortrijk – Archeologische onderzoek van de Romeinse haven, Archeologische en Historische Monografie, nr. 66, 2007.

Contact

P. DESPRIET : philippe.despriet@belgacom.net of arch.sticht.zwvl@belgacom.net

Archeologie Zuid-West-Vlaanderen

4 F. v.d. Elzaslaan

8500 Kortrijk

tel/fax 056 22 21 99

SPOREN AAN DE RAND VAN DE ROMEINSE NEDERZETTING VAN OUDENBURG. DE OPGRAVINGEN LANGS DE ETTELGEMSESTRAAT (PROJECT RIETHOVE)

Wouter DHAEZE, Jan DECORTE & Sofie VANHOUTTE

Inleiding

Na de campagne op de site Spegelaere ter hoogte van de zuidwesthoek van het castellum en een tweetal opgravingen van middeleeuwse sites langs de Stationsstraat en bij het oude abtsgebouw (2006), wordt er alweer opgegraven in Oudenburg. Langs de Ettelgemsestraat, meer bepaald bij het rusthuis Riethove, vindt sedert juli 2007 archeologisch onderzoek plaats. Aanleiding is de bouw van een nieuw rusthuis en serviceflats.

De resultaten van het proefonderzoek wezen op een intense occupatie van de site in zowel de Romeinse als de middeleeuwse periode. De Romeinse sporen maakten deel uit van de nederzetting die zich uitstreckte rond het castellum. De site bevindt zich op ongeveer 300 m ten zuidoosten van de zuidoostelijke hoek van het castellum. De middeleeuwse periode is vooral vertegenwoordigd langs de Ettelgemsestraat, waar uitbraaksporen en vloertjes van laat- tot postmiddeleeuwse woonhuizen werden aangesneden. Deze woningen staan afgebeeld op de kaart van Sanderus (1641). De opgravingen worden uitgevoerd door de Stad Oudenburg, in samenwerking met het VIOE.

Het archeologisch onderzoek

Sinds enkele weken heeft het opgravingsteam de eerste werkput afgewerkt. Momenteel wordt de tweede werkput volop onderzocht. In beide werkputten werden hoofdzakelijk Romeinse sporen aangesneden. Deze omvatten karrensporen, grachten, greppels, paalgaten, waterputten, kuilen en inhumatiegraven. De verschillende oriëntatie van de sporen, de talrijke oversnijdingen en de vondsten laat ons toe minstens drie fasen te onderscheiden.

De oudste Romeinse sporen zijn NNW-ZZO georiënteerde karrensporen die misschien in verbinding stonden met de voor het kustgebied belangrijke Zeeweg. De meerderheid van de sporen horen thuis in het laatste kwart van de tweede eeuw en de eerste helft van de derde eeuw. Tot deze fase kunnen de greppels, grachten, kuilen en waterputten gerekend worden. De greppels en grachten die vaak haaks op elkaar staan, maakten deel uit van een percelering aan de rand van de Romeinse nederzetting. Deze greppels en grachten omsloten vierkante of rechthoekige percelen waarop bijvoorbeeld vee kon worden gehouden. Een van de greppels was afgeboord door een afrastering in hout die we over een lengte van 42 m hebben kunnen volgen. Daarnaast troffen we drie waterputten aan met een vierkante bekisting in eik. De eerste waterput had een bekisting opgebouwd uit hoekpijlers, planken en dwarsstutten op de bodem. In de vulling ervan werd een Romeinse schoen aangetroffen. Een zware koperen munt gevonden in de aanlegtrechter zal een mooie terminus post quem leveren voor de constructie van de waterput. De tweede waterput bestaat uit twee bekistingen die min of meer boven elkaar werden aangelegd : de onderste bekisting bestaat uit twee rijen planken waarvan de uiteinden in elkaar grijpen ; de bovenste bekisting volgt dezelfde constructiewijze als de eerste waterput. Op de bodem van de bovenste bekisting werd naast een schoen een femur (dijbeen) aangetroffen. De derde waterput, die veel minder diep lag dan de eerste twee, had een bekisting met in elkaar grijpende planken. Deze waterput stond in relatie met een rechthoekige kuil van 2 op 2,5 m en had een rechte bodem en rechte wanden. Een derde groep van sporen zijn de kuilen waarvan er talrijke exemplaren werden aangesneden. De meerderheid kan als afvalkuil worden geïnterpreteerd.

In de vulling ervan werd naast het gebruikelijke aardewerk regelmatig slachtafval aangetroffen.

Sporen van gebouwen werden vooralsnog niet aangetroffen. De eigenlijke bewoning bevond zich vermoedelijk dicht bij het castellum. Het beeld dat de hierboven besproken archeologische sporen oplevert, sluit perfect aan bij wat Y. Hollevoet in de jaren 1990-1992 langs de Bekestraat aantrof (HOLLEVOET, 1992). Ook daar bevond men zich op de rand van de nederzetting.

Tot de recentste Romeinse sporen behoren vier inhumatiegraven. Deze bevonden zich op verschillende plaatsen in de werkput en hadden een variërende oriëntatie. De skeletten zijn deze van vier volwassen mannen. De vier werden op de rug geplaatst, waarbij de handen werden samengebracht op het bekken. In één geval werden resten van een houten kist aangetroffen. Grafgiftten ontbreken volledig. Deze individuen werden begraven op een moment dat er ter plaatse geen bewoning meer was. Er zullen van het bot C¹⁴ stalen genomen worden om de ouderdom van deze graven te bepalen. Dergelijk type van graven werd ook aangetroffen in het vlakbij gelegen grafveld langs de Bekestraat, waar ze in tegenstelling tot de crematiegraven een minderheid vormen (HOLLEVOET, 1993).

Bibliografie

- HOLLEVOET, 1992 : Y. HOLLEVOET, Speuren onder het sportveld. Romeinse en middeleeuwse sporen ten zuiden van de Stedebeek te Oudenburg (prov. West-Vlaanderen). Interimverslag 1990-1992, *Archeologie in Vlaanderen*, II, 1992, p. 195-207.
- HOLLEVOET, 1993 : Y. HOLLEVOET, Ver(r)assingen in een verkaveling. Romeins grafveld te Oudenburg (prov. West-Vlaanderen). Interimverslag, *Archeologie in Vlaanderen*, III, 1993, p. 207-216.

Contacten

- W. DHAENZE : wouter.dhaeze@telenet.be
Stad Oudenburg
Weststraat 24
8460 Oudenburg
- J. DECORTE : jan.decorte@co7.be
ARCHEO7
Reningelststraat 13
8956 Kemmel
- S. VANHOUTTE : sofie.vanhoutte@rwo.vlaanderen.be
VIOE, buitendienst West-Vlaanderen
Stadenstraat 39
8610 Zarren-Kortemark

LA PÉRIODE GALLO-ROMAINE À BRUXELLES : PREMIÈRE VUE D'ENSEMBLE

Alain GUILLAUME & MARC MEGANCK

Commencée en 1991, la réalisation des *Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles* arrive à son terme. Les différents volumes de cette collection, traités commune par commune, proposent un inventaire du mobilier découvert ainsi que des cartes de localisation des sites archéologiques. Ils contiennent également une série de recommandations destinées à assurer une gestion appropriée des zones archéologiques recensées. Nous présentons ici une première vue d'ensemble sur la période gallo-romaine à l'échelle régionale, travail qui devrait déboucher ultérieurement sur une synthèse.

Les prémices de la romanisation

Les trouvailles de la fin du second Âge du Fer sont presque inexistantes en région bruxelloise. Quelques pièces découvertes à la fin du XIXe siècle à Anderlecht – *Champ de Sainte-Anne*¹ forment l'exception ; il s'agit de six céramiques² qui trouvent des parallèles chez les Nerviens et chez les Ménapiens entre 50 av. J.-C. et le début du règne d'Auguste (27 av. J.-C. – 14 ap. J.-C.)³. Une crémaillère en fer, contemporaine ou un peu plus tardive, a été découverte au même endroit. Le contexte de dépôt de ces trouvailles n'a pu être mis en évidence lors des fouilles.

L'organisation du territoire

Au début du Haut-Empire, Auguste entreprit de réorganiser le territoire de la Gaule. Il créa de nouvelles circonscriptions administratives, les Cités (*civitates*). Celle des Nerviens (*civitas nerviorum*) englobait la région bruxelloise ; Bavay (*Bagacum nerviorum*) en était le chef-lieu. Commencées sous Agrippa, de nombreuses voies de communication furent rapidement construites. Deux d'entre elles, parmi les principales, longeaient Bruxelles : la Bavay – Tongres – Cologne passait au sud alors que la Bavay – Asse – Utrecht passait à l'ouest. Deux diverticules sont également bien identifiés aux alentours : le premier, au nord, reliait Asse à Elewijt et Tienen – ce qui faisait d'Asse un carrefour important aux portes de la Région – ; le second, à l'ouest, reliait Rumst à Elewijt, Wavre, Baudecet et Namur.

De cette époque, peu de vestiges sont connus en région bruxelloise. Le site d'Uccle – *Neckersgat*⁴ est en fait le seul à avoir livré un peu de matériel⁵. Outre un fossé de 5 m de long, quelques trous de poteau sans organisation précise témoignent de la présence de bâtiments en bois qui nécessitent de nouvelles investigations⁶. L'occupation de ce site fut probablement

¹ Ces pièces sont antérieures à la villa gallo-romaine qui fut érigée au même endroit près d'un siècle plus tard. Il n'y a théoriquement pas eu de continuité entre ces deux occupations.

² Un petit gobelet bitronconique, deux godets à paroi bombée, un gobelet tronconique et deux urnes.

³ CAHEN-DELHAYE, 1999, p. 10. Les détails sur le type d'implantation qui exista à cet endroit à cette époque font malheureusement défaut.

⁴ Dans le domaine du *Koninklijke Atheneum*.

⁵ E.a : une monnaie d'Auguste datée entre 2 av. J.-C. et 12 ap. J.-C., une fibule à ressort coiffée d'une coquille en bronze, une fibule à charnière du type Aucissa, une assiette en *terra rubra* du type Haltern 172 et une coupe en *terra rubra* du type Haltern 12.

⁶ Dans la première décennie de notre ère, des bâtiments en bois sont à Tongres par exemple. THEUWS, 2004, p. 20.

limitée dans le temps et dans l'espace ; elle est attribuée au tout début de l'ère chrétienne, sous les règnes d'Auguste (27 av. J.-C. – 14 ap. J.-C) et de Tibère (14/15 – 37 ap. J.-C.)⁷.

Le développement de l'habitat

Après leur accession au pouvoir, en 69 ap. J.-C., les Flaviens instaurèrent une période de stabilité qui dura quasiment jusqu'à la fin du Haut-Empire, sous le règne des Antonins. À cette époque, l'habitat se développa considérablement dans toute la Région. Mais, jamais sa concentration ne donna lieu au développement d'un *vicus* tel qu'on en rencontrait par exemple à quelques kilomètres vers le nord, à Velzeke, Asse ou Elewijt. Seules quelques villas isolées (*villae*), une dizaine environ⁸, se développèrent à partir de la fin du Ier siècle ap. J.-C. Certaines étaient pourvues d'annexes agricoles ; elles devaient se trouver au centre de grands domaines ruraux (*fundi*). Généralement implantées à la limite des terres hautes (agriculture)⁹ et des terres basses (élevage), avec un accès facile à l'eau, elles occupaient les plateaux aux sols les plus riches et les plus faciles à fertiliser, ainsi que les versants les mieux exposés. Faute d'information, on ne sait pas exactement qui étaient leurs propriétaires.

Les Chauques sont connus pour n'avoir rien détruit à Bruxelles pendant leurs invasions¹⁰. Cependant, l'abandon de quelques habitations dans le nord de la Région pourrait malgré tout témoigner d'une première période de crise vers la fin du IIe siècle. La villa du *Stuyvenberg* par exemple, à Bruxelles – *Laeken*, a été détruite par un incendie daté aux environs de 180 ap. J.-C. Sur une superficie d'environ 1 ha, elle se développa selon un plan qui n'est plus connu. Ses fondations étaient constituées de blocs grossièrement équarris, liés au mortier de chaux. Les élévations étaient constituées de pierres blanches et de briques. Certains pavements étaient faits en béton et les toitures étaient couvertes de *tegulae* et d'*imbrices*. Les murs étaient ornés de stuc peint en rouge et vert ou à fond blanc à rayures de couleur, à fond blanc à fleurs rougeâtres et à champ rouge liseré de jaune bordé de blanc à décor végétal¹¹. Une mosaïque représentait un oiseau sur une branche¹².

À moins d'un kilomètre, la villa du *Hoogleest*, située à Bruxelles – *Laeken* elle aussi¹³, a subi le même sort. Plusieurs campagnes de fouille, réalisées aux XIXe et XXe siècles, n'ont pas permis d'en appréhender parfaitement le plan. Des talutages, interprétés à l'époque des fouilles comme les restes d'un cadastre romain, ont été cartographiés¹⁴. Certains murs extérieurs étaient composés d'un colombage recouvert d'un plâtre rouge. Les pavements se composaient de ciment de briques poli ou de briques posées à plat tandis que les toitures étaient couvertes de tuiles, dont des *tegulae*. Les murs des chambres étaient couverts de stuc

⁷ Situé en dehors des limites régionales, le site de Drogenbos – *De Lampe*, à 2 km vers l'ouest, est contemporain de celui d'Uccle – *Neckersgat*.

⁸ De nombreuses traces d'habitats gallo-romains ont été découverts aux alentours de Bruxelles. E.a. à Wemmel – *Onder Kerkhofsveld*, à Stroombcek-Bever – *Roetrijk* et *'t Hof van Potaarde*, à Machelen – *De Heuf*, à Vilvoorde – *Près de la Woluwe*, à Vilvoorde – *Houtem*, à Melsbroeck – *Hof ten As*, etc.

⁹ Les sols Aha actuels, que l'on retrouve à l'ouest et au nord de Bruxelles, étaient particulièrement prisés à cette époque. Bien que restés quasiment vierges de toute influence anthropique jusque-là, ils durent, pour la première fois de leur histoire, subir d'importantes modifications dans leur composition chimique (ajout d'engrais divers). Dans l'état actuel de la recherche, aucune preuve n'a malheureusement pu être apportée.

¹⁰ En 172-174 ap. J.-C.

¹¹ MARIËN, 1957, p. 48-49.

¹² Parmi le mobilier, retenons : une cuillère en argent et des coquilles d'huîtres, ainsi que de la sigillée aux sigles de Verecundus, Mottus, Sacrapo et Malluro.

¹³ Cette villa se situait au carrefour de l'avenue J. Van Praet et de la rue de Beyseghem. Les derniers vestiges qui ont été découverts sur le site, en 1957, se trouvaient au n° 139 de l'avenue des Croix de Feu.

¹⁴ Sur les plans de cette époque, voir GALSLOOT, 1859.

peint, soit à rayures de couleur, soit à champ blanc à taches jaunes encadré de rouge¹⁵. Comme au *Stuyvenberg*, un incendie, dont la chronologie n'est pas clairement établie, détruisit les bâtiments.

Au *Kattepoel*, à Schaerbeek, en bordure nord-est du *Parc de Josaphat*, il existait également des bâtiments qui furent probablement détruits vers la même époque¹⁶. Des tuiles, de la sigillée¹⁷, du verre¹⁸, une applique émaillée, une fibule brisée, des œuvres en bronze¹⁹ et deux pièces de monnaies²⁰ y sont attribuées à un habitat du IIe siècle après J.-C.

Cependant, ce sont les invasions germaniques, à situer au cours du Bas-Empire, dans la seconde moitié du IIIe siècle, qui marquèrent l'abandon brutal de la totalité des exploitations qui avaient subsisté jusque là. Construite vers la fin du Ier siècle, la villa d'Anderlecht – *Champ de Sainte-Anne*²¹ resta occupée jusque dans la première moitié du IIIe siècle²². Elle était implantée sur un versant exposé au sud-est, le long de la Pede. Son plan est classique : galerie en façade et pièces d'habitat à l'arrière (dont une bâtie sur hypocauste). Devant la bâtisse, une grande cour était délimitée par un bâtiment agricole (grange ou étable ?). Plus exceptionnel, un petit bâtiment se trouvait excentré au fond du vallon et abritait les bains. Lors des fouilles du bâtiment principal, on découvrit des pans de murs entiers constitués de moellons de grès, des fragments de colonnes semi-cylindriques, des tuiles et des enduits peints. Un dallage de pierre blanche formait le fond d'une cave. Un hypocauste se situait à l'extrême nord du bâtiment. Parmi les constructions annexes, une aire bétonnée devait être couverte d'un bâtiment en bois ; le hangar agricole, cerné par deux fours de tuiliers²³, était probablement monté en colombage ; le bâtiment des bains comprenait trois pièces dont une seule chauffée par hypocauste.

La villa de Jette – *Laerbeekbos* a été occupée tout le IIe siècle et la première moitié du IIIe siècle. Installée à la limite des terres hautes et des terres basses, son plan présente une galerie et deux salles d'angle en façade ; les pièces principales et les annexes sont à l'arrière. À la fouille, la hauteur de conservation des murs se limitait à de simples traces ou à quelques massifs de fondation. La cave de l'habitation, conservée avec son parement sur toute la hauteur, a livré une couche d'incendie dans laquelle se trouvait une monnaie de Valérien (253 – 260 ap. J.-C.). L'ensemble des découvertes témoigne de contacts soutenus avec le reste de la Gaule²⁴.

À Schaerbeek, chaussée de Haecht²⁵, des poteries, des tuiles, des fragments de meule et des substructions non fouillées ont été trouvés aux alentours de deux tombes datées de la

¹⁵ De la sigillée et de la céramique grise à losanges tracés à l'ébauchoir faisaient partie du mobilier qui fut découvert lors des fouilles de ce site. Deux statuettes en bronze y auraient également été découvertes avant d'être rejetées dans les déblais ; MARIËN, 1957, p. 48.

¹⁶ Dans les environs de la jonction entre les boulevards Lambermont et Général Wahis.

¹⁷ Dont deux petites coupes Drag. 35/36 et un fond portant un sigle lu autrefois C.BOV.E.

¹⁸ Fragments de perles, verre irisé, verre coulé et émail.

¹⁹ Une tête d'animal assez fruste et une statuette anthropomorphe produite en Italie au Ier siècle ap. J.-C. ; il s'agit d'un personnage masculin, debout, vêtu d'un manteau drapé sur l'épaule et le bras gauches, la main seule étant apparente. Il tend, de la main droite, une patère à ombilic. Son visage est ovale, ses traits sont grossièrement modelés, sa chevelure est ondulée avec des mèches sur la nuque et il est coiffé d'un diadème solaire.

²⁰ Un *dupondius* d'Hadrien et deux sesterces d'Antonin-le-Pieux.

²¹ Aujourd'hui, ce champ est délimité par la chaussée de Mons, les rues de la Démocratie, V. Rauter et de la Gaieté.

²² Certains blocs de la villa ont pu être récupérés dès le XIe siècle, lors de la construction de la crypte de la collégiale des Saints-Pierre-et-Guidon.

²³ Aux alentours de Bruxelles, d'autres traces d'activités artisanales sont connues à Buizingen – *Sint-Peetersbos* et *Kleusbos* et à Drogenbos – *De Lampe* (fours de tuiliers, ratés de cuisson et fabrication de pierres à aiguiser).

²⁴ Par exemple, de la sigillée du centre, du sud et de l'est de la Gaule, des gobelets en céramique vernissée rhénane, de la céramique locale et régionale, une applique en bronze en forme de Silène, etc.

²⁵ Chaussée de Haecht, n°s 251 à 261.

chamière des IIe et IIIe siècles²⁶. Celles-ci étaient faites de blocs de grès locaux et n'étaient probablement pas couvertes par un tumulus. De nombreux clous signalent la présence d'un cercueil. Le mobilier se composait de sigillée²⁷, de céramique métallescente de Trèves²⁸, de céramique fine claire²⁹, de céramique commune fumée, d'un *carchesium*, de fibules discoïdes émaillées, d'éléments de charnière en os, d'une clé en fer, de monnaies³⁰, etc.

À Uccle – *Stalle*, face à la gare, on découvrit des vestiges attribués à un habitat des IIe-IIIe siècles de notre ère ; il s'agissait de tuiles, de meules, de tessons de céramique et d'une intaille en jaspe rouge³¹. Un gobelet en céramique grise fumée, découvert non loin de là dans le talus du chemin de fer Bruxelles – Charleroi, était peut-être lié à cet habitat.

À Molenbeek-Saint-Jean – *Laekenveld*, un puits fouillé en 1921 contenait un seau (IIe-IIIe siècles ?), des fragments de tuiles et des fragments de pierre à aiguiser³². Il est vraisemblable qu'il appartenait à une habitation toute proche.

Finalement, découverts sur le tronçon de muraille de la première enceinte de Bruxelles sis entre la Tour Anneessens et la rue de l'Étuve, de nombreux blocs de grès ferrugineux proviennent d'un bâtiment antique qui se situait en contrebas de la *Steenpoort*. Les techniques de taille employées pour leur mise en œuvre permettent une attribution entre les Ier et IVe siècles ap. J.-C.

Mais les habitats et les sépultures décrits ci-avant ne sont pas les seuls témoins attribués à cette période. D'une part, les monnaies datées entre le Ier et le IIIe siècle ap. J.-C. sont nombreuses : un *dupondius* d'Hadrien, un *dupondius* de Tibère et un sesterce de Septime-Sévère ont été trouvés à Schaerbeek, rue des Coteaux, n° 302 (14 à 211 ap. J.-C.), un as de Néron à Woluwe-Saint-Lambert, rue Vervloessem (66 ap. J.-C.), huit deniers d'argent de Vitellius à Antonin le Pieux à Schaerbeek³³ (69 à 161 ap. J.-C.), un sesterce de Nerva à Molenbeek-Saint-Jean, rue É. De Grimberghe (96 à 98 ap. J.-C.), un sesterce d'Hadrien, un as d'Antonin le Pieux et un antoninien de Gallien à Woluwe-Saint-Pierre (de 119 à 268 ap. J.-C.)³⁴, un sesterce d'Antonin le Pieux à Bruxelles, rue de la Grande-Île (138 à 161 ap. J.-C.), une monnaie de Commode à Bruxelles, rue des Douze-Apôtres (de 180 à 192 ap. J.-C.), un sesterce de Commode à Schaerbeek, place Princesse Élisabeth (de 180 à 192 ap. J.-C.), une monnaie de Pertinax au croisement des rues Veydt et Defacqz à Ixelles – *Arbre béni* (193 ap. J.-C.), une monnaie de Gordien III dans le *bois de La Cambre* à Bruxelles sur l'Île *Robinson* (238-244 ap. J.-C.) et une monnaie d'argent d'Herennius Etruscus dans le parc de Bruxelles (250-251 ap. J.-C.)³⁵.

D'autre part, quelques découvertes isolées, dont certaines particulièrement intéressantes, ont été répertoriées. Deux vases en *terra nigra* furent découverts à Bruxelles – *Haren* et à Bruxelles – *Laeken* (fin du Ier siècle ap. J.-C.)³⁶, une intaille sur cornaline à Uccle –

²⁶ Des tombes romaines sont signalées près de Bruxelles à Diegem – *Sablère De Kempeneer*, à la frontière entre Jette, Bruxelles – Laeken et Wemmel, sur le territoire actuel de Wemmel, à Zaventhem – *Tomveld*, etc.

²⁷ Une tasse Drag. 35, un gobelet Déchelette 72, deux tasses Drag. 33

²⁸ Un gobelet Niedebieder 31.

²⁹ Un haut gobelet élané.

³⁰ Un sesterce d'Hadrien (Sabine), un sesterce de Faustine et *dupondius* ou un as d'Hadrien.

³¹ Cette pièce représente un Faune nu dansant. Sa jambe gauche est tendue en avant, sa droite quitte le sol. Dans la main droite, il tient une grappe de raisin, dans la gauche un *pedum*. Sur le bras gauche, il porte aussi une peau de faon (*nebris*). Les cheveux sont relevés vers le sommet du crâne et retombent en bourrelet sur le front et le cou.

³² Rue de l'Escout, n° 81 à 87 ou n° 153.

³³ Sans localisation précise.

³⁴ Sans localisation précise.

³⁵ Cette pièce aurait été découverte avec d'autres objets romains dans les années 1970.

³⁶ Ces vases font partie de la collection Bernays, conservée aux MRAH.

Verrewinckel (du Ier siècle à la première moitié du IIe siècle ap. J.-C.)³⁷, un aryballe en verre à Bruxelles aux environs de la place Saint-Géry (de la deuxième moitié du Ier siècle au IIIe siècle ap. J.-C.) et des fragments de *dolia*, d'urnes, de tèles et de balsamaire à l'*Institut des Deux-Alices* à Uccle – *Groeselenberg* (IIe-IIIe siècles).

Les troubles qui marquèrent la fin de l'occupation romaine à Bruxelles n'ont guère laissé de traces directes. À part l'abandon de la villa d'Anderlecht – *Champ de Sainte-Anne* et l'incendie de celle de Jette – *Laerbeekbos*, on recense deux trésors de monnaies qui pourraient être directement liés à cette crise³⁸ : l'un, enfoui vers 275 ap. J.-C. à Anderlecht – *Aa Veld*, a livré des monnaies de Valérien, Gallien et Postume (de 253 à 268 ap. J.-C.); l'autre, découvert à Bruxelles, impasse de la Barbe, a donné des monnaies de Titus (79 – 81 ap. J.-C.), Domitien (85 – 96 ap. J.-C.), Nerva (97 ap. J.-C.), Trajan (98 – 103 ap. J.-C.), Tétricus Ier (imitation) et Probus (276 ap. J.-C.)³⁹.

Découvertes tardives

Les découvertes tardives sont quasiment inexistantes dans la Région. Un long hiatus démographique, qui perdura jusqu'au VIe siècle environ, fit suite aux grandes invasions germaniques. Quelques pièces du IVe siècle ont cependant été découvertes, hors de tout contexte, à Watermael-Boitsfort⁴⁰ (un *nummus* constantinien) et à Uccle, drève du Maréchal (deux monnaies de Constance II [358 – 361 ap. J.-C.] et de Julien [361 – 363 ap. J.-C.]). Aussi, deux soldats d'origine germanique, des Francs probablement, ont été enterrés à la fin du IVe ou au début du Ve siècle à Molenbeek-Saint-Jean – *Laekenveld*⁴¹. Leur mobilier funéraire se composait d'une hache⁴², de deux fers de lance, d'un couteau, d'un peigne⁴³, d'un poinçon, d'une boucle de ceinturon⁴⁴ et d'une tige à crochets et anneaux.

Les trouvailles mal datées

Faute d'informations suffisantes, quelques découvertes n'ont pu être précisément datées. En 1951, par exemple, au carrefour de la chaussée de Roodebeek et de l'avenue P. Hymans, à Woluwe-Saint-Lambert, des travaux de voirie permirent la découverte de carreaux de céramique et de tuiles qui proviendraient d'un hypocauste et/ou d'un habitat. Il est donc vraisemblable qu'une villa mal localisée existait autrefois à cet endroit.

À Bruxelles, rue des Chandeliers⁴⁵, des fouilles entreprises en 1993-1994 par les MRAH ont livré une couche recelant des fragments de *tegulae* et d'*imbrices*; un fragment de sigillée et une quinzaine de tessons de céramique commune. Dans les niveaux supérieurs, plus récents, quelques artefacts gallo-romains provenant de remaniements ont également été mis au jour.

En 1859, L. Galesloot signalait, sur le territoire de Jette, des fragments de tuiles, des fragments de meules, des fragments de moulins à bras et un col d'amphore. Faute d'information, aucune localisation précise ne peut être proposée.

³⁷ Cette intaille représentait la Fortune coiffée du *modius* et tournée vers la droite, la corne d'abondance dans la main gauche, le gouvernail et un épi dans la main droite.

³⁸ Non loin de Bruxelles, signalons également le trésor de Sterrebeek, enfoui en 253 ap. J.-C.

³⁹ Proches de Bruxelles, citons aussi les trésors de Vilvoorde – *Hoogveld* (IIIe siècle), de Sterrebeek (253 ap. J.-C.) et de Diegem – *Loo*.

⁴⁰ Sans localisation précise.

⁴¹ Rue de l'Escant, n°s 81 à 87 ou n° 153.

⁴² BÖHME, 1974 (type B).

⁴³ BÖHME, 1974 (type B tardif).

⁴⁴ Boucle zoomorphe à deux têtes animales. BÖHME, 1974 (type Spontin).

⁴⁵ Avenue des Chandeliers, n°s 12-16.

Dans les années 1990, à Anderlecht – *Kerpenniksveld*⁴⁶, on découvrit quelques fragments de tuiles et de la sigillée lors de prospections pédestres. En 1984, F. Vandenbosch, bénévole à l'abbaye de La Cambre, découvrit un fragment de sigillée ; ce dernier était conservé avec un important lot de céramique post-médiévale au sein d'un remblai constitué vers 1815. À Watermael-Boitsfort – *Jagersveld*⁴⁷, à hauteur de la Maison Haute, on découvrit antrefois un fragment de *dolium*. À Woluwe-Saint-Pierre, au début du xxe siècle, E. Dupréel récolta 5 fragments de céramique commune d'allure tardive. Un œnochoé, soi-disant découvert dans les tombes de la chaussée de Schaerbeek – chaussée de Haecht, se trouve actuellement dans les collections des MRAH. Or, il ne figure pas dans les publications originales du site. Il est impossible de déterminer aujourd'hui s'il vient réellement de Schaerbeek ou si son attribution est liée à une erreur d'étiquetage. Une clé et une agrafe en fer, soi-disant découvertes à Schaerbeek, figurent dans les inventaires du Musée Curtius à Liège. Il est impossible de dire d'où elles proviennent exactement. Elles sont aujourd'hui perdues. Un fragment de terre cuite blanche a été découvert en 1866 dans le bas de la chaussée de Haecht, à Schaerbeek⁴⁸. Il représente un visage joufflu, encadré de grosses boucles de cheveux. Des alentours d'Uccle – *Fort Jaco* provient un petit bracelet en bronze. Lors de la destruction de la seconde enceinte de Bruxelles, avant 1836, on découvrit un cachet en bronze, muni au revers d'une petite anse, portant l'inscription *CLITIA FIL SABINAE*. Au XIXe siècle, C. Van Dessel signala, quelque part à Berchem-Sainte-Agathe, des pièces de monnaie qui sont aujourd'hui perdues. Une petite monnaie romaine non identifiée a été découverte dans un jardin de la drève Sainte-Anne, à Bruxelles – *Laeken*, une monnaie en or non identifiée provient du bassin Vergote, près du port de Bruxelles, deux sesterces non identifiés ont été découverts dans le lit de la Senne et une grande monnaie romaine non identifiée fut mise au jour à Bruxelles – *Laeken (Pastorij Laeken)*.

Les découvertes incertaines

Bien qu'aucun argument scientifique ne permette de l'affirmer avec certitude, de nombreux sites bruxellois sont traditionnellement associés à l'Époque gallo-romaine.

Il en est ainsi de sites qui ont livré des fragments de tuiles de type romain mais qui sont restés peu ou pas décrits. Or, le système des *tegulae* et des *imbrices* étant resté en usage sans modification notable jusqu'à la transition des XIIe et XIIIe siècles, comment distinguer avec si peu d'informations les tuiles qui sont réellement romaines de celles qui sont plus tardives ? Des tuiles de type romain ont été découvertes au *Dobbelenberg* à Bruxelles – *Haren*, à l'église des Saints-Pierre-et-Paul à Bruxelles – *Neder-Over-Heembeek*⁴⁹, au *Neckersdal*, à l'*Espenveld*, aux environs du *Valmolen* et à *Osseghem* à Bruxelles – *Laeken*.

De nombreux sites identifiés par la toponymie sont eux aussi assez douteux. Les toponymes *De Tomb* à Anderlecht, *Tomberghof* à Uccle, *Tomblock* à Ixelles, *Tomveld* et *Tombergveld* à Woluwe-Saint-Lambert et *Thumpt*⁵⁰ à Evere seraient directement liés à la présence de tombes ou de tumuli gallo-romains disparus. En fait, ce genre de toponyme est

⁴⁶ Rue du Pommier.

⁴⁷ Avenue Delheur.

⁴⁸ Chaussée de Haecht, n°s 473-479.

⁴⁹ Ces tuiles ont été découvertes dans des maçonneries du début du XIe siècle, avec des blocs de pierre brûlés, éventuellement contemporains. Il est intéressant de noter que l'ancienne église de Stroombek-Bever, toute proche, est attestée dès le début du XIIe siècle ; lors de sa destruction, en 1869, on put observer que « des matériaux de l'Ère romaine » avaient été utilisés dans ses fondations. MARIËN, 1957, p. 49.

⁵⁰ Dit aussi l'*Tomvelt* ou *Het Schepers-tommeken*.

fréquent dans tout le Brabant⁵¹ mais les preuves manquent généralement pour dater les sites. Que dire encore du tumulus artificiel identifié par les géologues à la fin du XIXe siècle à Ixelles, à l'angle de l'avenue Fraiteur et de la rue Général Thys⁵², mais qui n'a jamais été fouillé par les archéologues avant sa destruction ? De même les deux tumuli situés au carrefour de la drève des Tumuli et de l'avenue des Deux-Montagnes, à Watermael-Boitsfort.

Les voies de communication intra-régionales sont également au centre de nombreuses discussions. Il est évident, vu la densité de l'occupation à Bruxelles, que des axes traversaient la Région. Aucune fouille n'a pourtant permis d'identifier formellement le moindre tracé de cette époque. L'actuelle voie Romaine, et son prolongement connu sous le nom d'allée des Moutons (ou *Schapenweg*)⁵³, la *Oude Kölnsche baan* et le *Dieweg* sont réputés romains depuis fort longtemps ; en fonction de leur proximité avec des sites gallo-romains identifiés et de textes historiques parfois très anciens, ils présentent le plus fort taux de probabilité. Ce n'est cependant que pure hypothèse.

En 1784 finalement, à Woluwe-Saint-Lambert, le long de la rivière, François-Xavier Burtin citait une tour qu'il prétendait romaine. Selon lui, on aurait également trouvé des armes et des monnaies dans les environs de ce bâtiment.

Bibliographie

- ATLAS ARCHÉOLOGIQUES, 1991-2008 : *Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles*, collection en 18 volumes (+ 6 à paraître), éd. Direction des Monuments et des Sites de la Région de Bruxelles-Capitale et Musées royaux d'Art et d'Histoire, Bruxelles, 1991-2008.
- BÖHME, 1974 : H.W. BÖHME, *Germanische Grabfunden des 4. bis 5. Jahrhunderts. Zwischen unterer Elbe und Loire. Studien zur Chronologie und Bevölkerungsgeschichte*, 2 vol., München, 1974.
- BONENFANT, 1989 : P.-P. BONENFANT, Le pays et les hommes, relations premières. In : A. SMOLART-MEYNART et J. STENGERS (dir.), *La Région de Bruxelles*, 1989, p. 20-35.
- BRUXELLES AVANT 400, 1978 : *Bruxelles avant 400. Présence romaine à Bruxelles et environs*, Bruxelles, 1978, 44 p. (catalogue d'exposition tenue à la demeure abbatiale de Jette du 2 au 22 décembre 1978).
- CAHEN-DELHAYE, 1999 : A. CAHEN-DELHAYE, La région bruxelloise aux âges des métaux : nouvel examen des trouvailles anciennes, *Lunula*, VII, Bruxelles, 1999, p. 3-12.
- GALESLOOT, 1859 : L. GALESLOOT, *La province de Brabant sous l'Empire romain. Aperçu historique, archéologique et physique*, Bruxelles, 1859.
- HANUT, 1999 : F. HANUT, Les sépultures gallo-romaines de la chaussée de Haecht (Schaerbeek), *Vie archéologique*, 52, 1999, p. 5-23.
- MARIËN, 1957 : M.-E. MARIËN, La région bruxelloise avant 700, *Cahiers bruxellois*, II, fasc. I, p. 1-71.
- MARIËN, 1979 : M.-E. MARIËN, Les découvertes archéologiques. In : J. STENGERS (dir.), *Bruxelles. Croissance d'une capitale*, Bruxelles, 1979, p. 19-27.
- THEUWS, 2004 : F. THEUWS, Le prologue du Brabant, sites historiques des Romains et des Francs. In : R. VAN UYTVEN, C. BRUNEEL, A.M. KOLDEWIJ, A.W.F.M. VAN DE SANDE

⁵¹ Par exemple, *Aen Tommeken* à Diegem, le *Tomveld* à Melsbroek, le *Tomveld* et *De Zeven Tommen* à Zaventem, etc. Au *Tomveld* à Zaventem se trouvait un tumulus au riche mobilier qui fut fouillé vers 1517 par Renier Cleerhaegen.

⁵² Avenue Fraiteur, n° 16 à 24 et rue Général Thys, n° 15 à 21.

⁵³ Cet axe, considéré comme romain depuis le XIIIe siècle, marque aujourd'hui la limite nord-occidentale de la région bruxelloise en séparant Bruxelles – *Laeken* et Jette de *Stroombeek-Bever* et *Wemmel*.

et J.A.F.M. VAN OUDHEUSDEN, *Histoire du Brabant du duché à nos jours*, 2004, p. 17-39.

VAN HEESCH, 1999 : J. VAN HEESCH, De muntcirculatie tijdens de romeinse tijd in het noordwesten van Gallia belgica. De *civitates* van de Nerviers en de Menapiërs (ca. 50 v.C. – 450 n.C.), Brussel, 1998 (coll. *Monografie van nationale archeologie*, 11).

Contacts

A. GUILLAUME : aguillaume@mrbc.irisnet.be

M. MEGANCK : mameganck@mrbc.irisnet.be

L'AGGLOMÉRATION ROMAINE DE JUPILLE-SUR-MEUSE

Michèle GUSTIN & Catherine COQUELET

Depuis presque dix ans, le Foyer culturel de Jupille-Wandre mène des interventions préventives sur le site de Jupille en collaboration avec le Service de l'Archéologie du Ministère de la Région wallonne, Direction de Liège 1. Au gré des campagnes de fouilles, les découvertes ont conduit progressivement à remettre en cause l'identification de la nature du site, considéré à tort comme le siège d'une simple villa. L'agglomération secondaire de Jupille, distante d'à peine 20 km de Tongres, est née du croisement de la Meuse avec une chaussée dont les caractéristiques et l'itinéraire entre Tongres et Trèves demeurent encore imprécis. L'agglomération s'est développée sur la rive droite, sur une terrasse située à l'abri des fréquentes inondations enregistrées dans la plaine alluviale. Le site présente néanmoins des ressources hydrographiques importantes. Outre les multiples résurgences naturelles signalées dans l'emprise de l'assiette urbaine actuelle, l'agglomération devait être traversée par la Jupille, une petite rivière qui, de nos jours, recueille encore les eaux de ruissellement des promontoires environnants, les Houlpays et les Piétresses.

Les différentes fonctions typiques des agglomérations secondaires sont documentées par les interventions récentes. Les constructions mises au jour bordent des tronçons de rues dont l'orientation pourrait être conditionnée par le passage de la Tongres-Trèves. Deux catégories d'habitat sont reconnues : aux probables *Streifenhäuser* sur le chantier de la Laïcité s'oppose la riche domus ou villa suburbaine explorée sur la place Gît-le-Coq à la fin du XIXe siècle. L'agglomération disposait également d'au moins deux types de bâtiments publics d'usage très différent : un *fanum* reconnu sur le terrain de la Fabrique d'église et des *horrea* à la place des Combattants. Ce dernier chantier a permis d'étudier un quartier où s'exerçaient au moins deux activités artisanales : la métallurgie et la poterie. L'existence d'une production céramique locale est donc assurée, mais elle n'a pas encore été formellement reconnue parmi le mobilier recueilli. Enfin, la mise au jour de deux zones funéraires distinctes, l'une sur la place des Combattants, l'autre sur la place Gallo-romaine, illustre la dynamique urbaine sous deux aspects : l'extension spatiale et l'évolution chronologique de l'établissement humain.

Malgré le succès des recherches, les traits urbains majeurs de l'agglomération de Jupille restent encore à définir. Son extension maximale – 30 ha environ – est estimée uniquement sur base de la cartographie des trouvailles mobilières. L'un des principaux objectifs des fouilles en cours à l'école Saint-Amand-et-Saint-Pierre-Fourier est de fixer la limite occidentale de l'agglomération. Par ailleurs, la localisation de la chaussée Tongres-Trèves dans le tissu urbain antique demeure également hypothétique. Le tumulus de Herstal, situé en vis-à-vis de Jupille sur la rive gauche de la Meuse, constitue le seul témoin routier fiable à proximité de l'agglomération. Le franchissement des multiples bras formés par la Meuse à cet endroit devait s'opérer par le biais de gués non localisés. Et à l'instar de certaines agglomérations bordant le cours de la Meuse, il convient de supposer que Jupille a sans doute contribué, grâce à une petite installation portuaire, au trafic fluvial entre Namur et Maastricht.

Sa situation à la fois sur un axe routier important et sur un cours d'eau majeur, ainsi que sa proximité avec le chef-lieu de la cité des Tongres constituent donc autant de paramètres favorables à l'essor de l'agglomération. Les recherches menées jusqu'ici ont montré que les traits architecturaux et urbains de certaines constructions découvertes à Jupille font figure d'exception dans les autres agglomérations secondaires. La présence d'une riche demeure urbaine, d'un temple intégré au tissu urbain et non rejeté en périphérie de l'agglomération, d'*horrea*, d'un réseau de rues structuré, constituent autant d'éléments révélateurs de la qualité de vie dans cette agglomération secondaire de la cité des Tongres.

VILLA GALLO-ROMAINE DE MAGEROY (HABAY-LA-VIEILLE, PROV. DE LUX.) : LES BRONZES DE MAGEROY

Benoît HALLEBARDIER & François CASTERMAN

Depuis le début des fouilles en 1986, les découvertes se multiplient sur le site de la villa de Mageroy. Parmi celles-ci, nous pouvons compter divers objets en bronze datant de la fin du Ier siècle ap. J.-C. au IIIe siècle. Ce sont ainsi 25 fibules et fragments de fibules, 75 phalères, 15 passes-guides, quelques clochettes, des bagues-clés et de multiples ustensiles qui ont été mis au jour à Mageroy.

Traces de travail du bronze à Mageroy

Est-ce que certains de ces objets ont pu être réalisés à Mageroy même ? C'est ce que suggèrent les découvertes faites dans un des bâtiments de la petite cour résidentielle et dans le quadrant sud-est du bassin.

Au milieu du IIème siècle ap. J.-C., des travaux d'agrandissements sont programmés. C'est à ce moment que la cour résidentielle est construite à l'avant du corps de logis. Cette cour mesure 23,50 m sur 42 m. Dans chaque coin nord de cet espace, on retrouve deux logements caractérisés par le même plan : trois petites pièces carrées à l'avant et une salle à l'arrière. Adossé au logement nord-est, un petit bâtiment de 4,85 m de large sur 7,10 m de long a été édifié. Une paroi en bois semble avoir fermé cet espace côté sud. Aucune trace de communication entre ce bâtiment et le logement n'a été mise au jour. Il apparaît que cet espace ait d'abord simplement servi d'endroit de stockage, peut-être pour du matériel agricole, du bois, etc.

Dans le courant du IIIe s., d'autres travaux sont effectués. L'annexe en question prendra la forme d'un trapèze large de 5,65 m à sa base et de 4,75 m à son sommet. Sa longueur s'élève à 13,57 m. Une large ouverture (2,18 m) est aménagée dans le mur ouest, donnant ainsi un accès à la cour résidentielle. Le sol du nouvel espace est constitué de tuileaux auxquels se mêlaient des galets, des petits cailloux et de la terre. Tout au long du mur est, on observe la présence d'une banquette large de 0,70 à 0,80 m, constituée essentiellement de grès vert et de quelques blocs de dolomie et de schistes. Sa hauteur conservée s'élève à 0,35 m. Les fondations de cette structure sont bien moins profondes (0,26 m) que celles du mur mitoyen (1,18 m). Une série de poches de charbons de bois (Ø de 0,10 à 0,15 m) ont été découvertes entre les pierres de la banquette. Elles étaient espacées entre elles de 1,30 m. Ces poches pourraient peut-être correspondre à l'emplacement de pieux supportant une étagère.

Dans cet espace, diverses structures ont été mises au jour.

Un premier massif de 0,99 m de long sur 0,75 m de large constitué de grès vert et de grès jaune a été dégagé. C'est autour de ce socle, dans la dernière couche d'occupation (0,10 à 0,12 m), que nous avons récupéré quelques petites coulures de bronze. Ce sont ces petits témoins qui nous laissent penser qu'un atelier de travail du bronze se trouvait dans ce bâtiment au IIIe s.

Un deuxième massif en pierre a été mis au jour mais aucune coulure de bronze ne reposait à ses pieds. Ce dernier mesurait 1,30 m de long pour 0,85 m de large. Il était principalement constitué de schiste et de petits cailloux de grès.

Ces deux structures sont situées le long du mur ouest de "l'atelier".

Un bac à chaux avait été installé dans l'angle sud-est du bâtiment. Ses dimensions s'élevaient à 1 m pour sa longueur, à 0,87 m pour sa largeur et à 0,22 m quant à sa profondeur. Le fond du bac était tapissé de tuiles posées à plat et aux bords arasés, reposant sur une mince couche de chaux. Formant un bloc assez poreux, la chaux remplissait le bac.

De plus, lors de la campagne de fouilles de 2006, nous avons mis au jour dans le

quadrant sud-est du bassin situé à quelques mètres au nord-ouest du corps de logis, un fragment de creuset ainsi que quelques scories de bronze. Ceci nous donne la preuve indéniable que le travail du bronze était d'application à Mageroy du moins durant le IIIe siècle.

Quelques objets intéressants

À côté des très belles fibules, des nombreux passes-guides, phalères, anneaux et autres objets qui ont été mis au jour à Mageroy, nous possédons encore divers artefacts en bronze qui sont de précieux indicateurs des différentes activités présentes sur le site à l'époque et qui témoignent également de l'aisance des propriétaires des lieux. Voici, parmi d'autres trouvailles, un échantillon d'objets en bronze.

Dans le logement nord-est de la cour, nous avons mis au jour trois ustensiles servant au soin des yeux. Il s'agissait pour deux d'entre eux de cuillères, dont une porte une bourse à l'autre extrémité. Ces instruments pouvaient servir à sonder, à appliquer des collyres pâteux ou à les préparer avant application et dilution. Une plaquette de marbre trouvée dans le même espace et dans la même couche porte encore les traces blanches des collyres qui furent écrasés dans sa coupelle.

Un autre ustensile considéré par d'aucuns comme un cure-oreille porte en effet à son extrémité une petite spatule circulaire.

Dans cette même habitation et dans ses abords immédiats, nous avons également retrouvé trois stylets, deux en fer et un en bronze.

Ces éléments sont révélateurs quant au niveau social de la personne qui demeurait là.

Juste devant cette demeure, c'est un objet en forme de gland de 0,13 m de haut et de 0,07 m de large qui a été découvert. Le gland lui-même, évidé, compose la partie inférieure. Il s'emboîte dans la cupule formant la partie supérieure. Cette dernière est munie au sommet d'un anneau de suspension. Un départ en pas de vis permet l'accrochage des deux parties entre elles.

Dans le corps de logis, c'est une partie d'un très beau plat ovalaire qui a pu être retrouvée. Des décors végétaux sont visibles sur la partie recouverte.

N'oublions pas les nombreuses monnaies en bronze retrouvées sur l'ensemble du site et datant du règne de Tibère (14-37) à celui de Magnence (350-353). Trente d'entre elles constituaient un trésor retrouvé dans la cave du corps de logis. Ces trente monnaies s'étalaient de 79 à 192.

Nous tenons encore à remercier la D.G.A.T.L.P. du Ministère de la Région wallonne, le Forem, la commune de Habay ainsi que divers privés de la région sans qui il nous serait impossible de poursuivre les recherches à Mageroy et de préserver ce site afin de le faire connaître à tout un chacun.

Contact

F. CASTERMAN (archéologue - ARC-HAB)

Rue du Sentier, 55

7610 Rumes

francoiscasterman@hotmail.com

LA VERRERIE ROMAINE À ARLON : L'APPORT DES FOUILLES RÉCENTES

Frédéric HANUT & Denis HENROTAY

Nos connaissances de la verrerie gallo-romaine reposent toujours en grande partie sur les trouvailles provenant d'ensembles funéraires. Peu d'études se sont intéressées au matériel mis au jour en site d'habitat mais il faut reconnaître que son caractère très fragmentaire a incité peu d'archéologues à se pencher sérieusement sur ce type d'artefact. Il est donc difficile de comparer la verrerie d'Arlon avec celle provenant des autres sites d'habitats en Belgique. Néanmoins, l'habitude prise est désormais de traiter le matériel en verre à l'instar des études réalisées sur le mobilier céramique et non plus à l'intérieur de simples catalogues descriptifs, sans référence constante à la provenance exacte des fragments sur les sites. Ceci passe par une analyse en contexte du matériel et sa quantification systématique. Les différentes campagnes de fouilles entreprises ces cinq dernières années par le service de l'Archéologie de la Région wallonne dans la ville basse d'Arlon enrichissent considérablement notre compréhension du *vicus* du Haut-Empire. Ces chantiers révèlent une extension du noyau originel du *vicus* en direction de la Semois à partir de la fin de la période flavienne. Des activités artisanales (métallurgie, travail de l'os, industrie textile, fabrication du verre, etc.) vont surtout se développer dans ce secteur durant les IIe et IIIe siècles. À côté des milliers de tessons de vases en céramique, nous dénombrons des petits lots de pièces en verre. Le verre dont il est question ici fut retrouvé sur trois chantiers distincts : deux se caractérisent par la présence d'habitations à plan allongé (sites Neu et rue de la Semois) (HENROTAY, 2004 ; HENROTAY, 2007a et 2007b), le troisième est la teinturerie de Lazzari érigée le long de la Semois (HENROTAY, 2006 et 2007a). La verrerie de ces trois sites rassemble 675 fragments pour un minimum de 177 vases. Ce lot n'est pas négligeable compte tenu de la récupération des pièces destinées au rebut pour le recyclage. Si nous comparons les données quantifiées du verre et de la céramique pour ces trois chantiers, les fragments de verre représentent entre 0,7% et 3,7% de la somme des fragments de poteries. Les trouvailles les plus anciennes à Arlon concernent d'une part les dépôts funéraires, principalement du Ier siècle (nécropole du Hochgericht) et du Bas-Empire (secteur de la gare) et, d'autre part, les verres retrouvés lors des fouilles de l'occupation pré-flavienne du chantier du gouvernement provincial (CAHEN-DELHAYE & GRATIA, 2001). Les fouilles récentes révélèrent surtout du matériel provenant de niveaux des IIe et IIIe siècles après J.-C. La part la plus importante de ce matériel est issue des remblais du IIIe siècle ou des ensembles de destruction des années 250-280 après J.-C. Nous disposons d'informations précieuses sur la typologie des verres à la fin du Haut-Empire et sur la proportion des différentes catégories (vaisselle de table, de conservation, etc.) dans les habitats de cette période. Le lot d'Arlon se partage entre la vaisselle, la parure, le vitrage, les déchets de fabrication et quelques éléments plus particuliers comme des jetons de jeu en pâte de verre ou une tessère de mosaïque vert émeraude. La vaisselle rassemble la majorité des fragments. Elle se compose de vases utilisés pour le service de la table (tasses/coupes, bols, gobelets, assiettes et cruches), de vases destinés à la conservation (jarres/pots, bouteilles et grandes cruches) et de vases à cosmétique (aryballes, balsamiques et *unguentaria*). Les éléments de parure correspondent aux bracelets, perles, anneau et gemme en matière vitreuse.

Le verre plat regroupe les morceaux de vitre en verre coulé et en verre soufflé en cylindre. La vaisselle de table est la catégorie la plus abondante, elle représente 40 % du total des fragments. Le verre plat est également très présent (37,3 %) ; on peut affirmer que les habitations du IIIe siècle sur ces chantiers étaient toutes équipées de vitres, surtout en verre soufflé. Les pourcentages des différentes catégories de verres sont conformes aux tendances de la consommation dans les habitats du IIIe siècle. À cette période, la vaisselle de table est très largement majoritaire par rapport aux deux autres catégories de vaisselle. Elle est

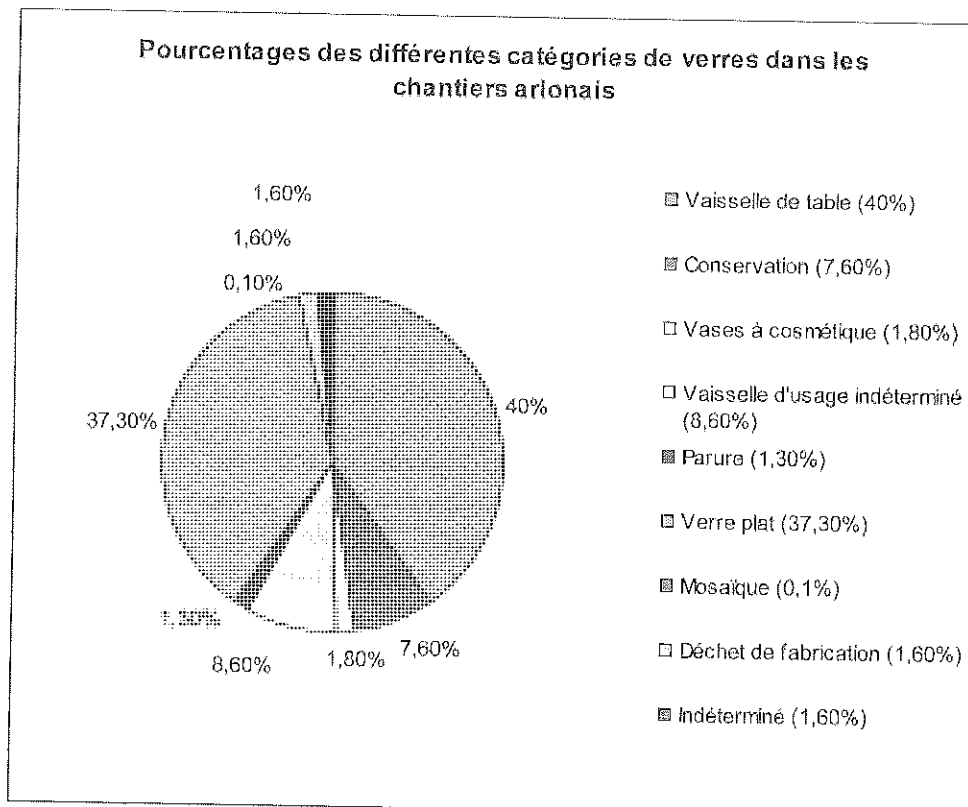
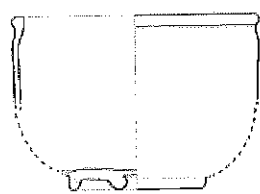

Fig. 1 : Pourcentages des catégories de verrerie des fouilles récentes d'Arlon, au départ du nombre total de fragments.

essentiellement illustrée par des vases à boire soufflés à la volée en verre incolore, le plus souvent des gobelets. Notre perception de l'usage de la vaisselle de table en verre dans les habitats gallo-romains est biaisée par le recyclage du verre brisé au profit des ateliers de production secondaires. Le nombre relativement élevé de gobelets mis au jour dans les habitats arlonais montre que les vases à boire en verre étaient d'usage courant pour les habitants du *vicus* à la fin du Haut-Empire. Cet accroissement de la vaisselle de table est un phénomène généralisé dans nos régions ; il peut être mis en relation avec l'apogée au IIIe siècle de la production verrière dans les grands ateliers de Cologne et de Trèves.

Parallèlement à cet accroissement, on observe une diminution drastique de la vaisselle de conservation du IIe au IIIe siècle. La majorité de ces récipients existe en verre bleu vert et c'est parmi eux que l'on retrouve le plus grand nombre de pièces soufflées dans un moule comme les bouteilles à panse carrée ou hexagonale. Les vases à cosmétiques sont peu nombreux en contexte d'habitat, contrairement à la situation observée en contexte funéraire où le dépôt de vases à parfum/onguent est une pratique courante. Ils sont pour la plupart soufflés à la volée, en verre bleu vert. Si on examine les couleurs des verres, il en ressort une impression de grande homogénéité. Les deux teintes les plus fréquentes sont le verre de teinte naturelle bleu vert et le verre incolore, généralement légèrement teinté de vert. Le verre monochrome coloré est beaucoup moins fréquent et le verre polychrome se réduit à quelques fragments épars et résiduels. Parmi les couleurs du verre monochrome, on retrouve des éléments ambre, vert pâle, vert olive et vert olive sombre, d'aspect « noir ». Le verre « noir » est illustré par quelques vases, notamment deux *carchesia* ou gobelets à carène basse ISINGS 36b, et des éléments de parure : quatre bracelets ainsi qu'un anneau. Nous trouvons également dans les habitations réaménagées au Bas-Empire quelques fragments de couleur vert olive,

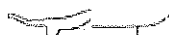
Vaisselle de Table

Isings 85/AR 98

Isings 96/AR 60.1

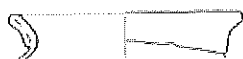

Isings 36b

Isings 96b1/AR 60.1

Vaisselle de Conservation

Isings 67b-c/AR 118

Vases à cosmétique

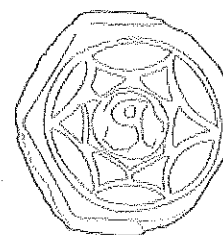
Isings 61/AR 151

Aryballe à panse hexagonale

Isings 50/AR 158

Parure

0 5 cm

Fig. 2. : Quelques types de verreries en usage à Arlon aux IIe et IIIe siècles (dessins M.-N. ROSIÈRE © MRW – DGATLP).

distinctive de la vaisselle du IVe siècle, notamment 2 gobelets ISINGS 96/AR 60.1 et un barillet à une ou deux anses ISINGS 89 ou 128. La vaisselle du IVe siècle se distingue de celle de la seconde moitié du IIIe siècle par la disparition ou la raréfaction des productions en verre incolore et en verre bleu vert ainsi que par la fabrication massive de récipients dans un verre vert olive, vert jaune ou vert clair, souvent riche en filandres et en bulles d'air.

Les fouilles récentes de la Région wallonne à Arlon ont livré peu d'éléments du Ier siècle. Les rares exemplaires précoces (coupe en verre mosaïqué, bol côtelé en verre marbré, jarre ISINGS 67b-c en verre ambre et cruche ISINGS 52b ou 55 en verre jaune olive) sont des fragments résiduels dans des ensembles largement postérieurs à leur chronologie traditionnelle. On soulignera l'absence totale sur les chantiers récents des bols moulés ISINGS 3/AR 2 en verre bleu vert. Ce type est pourtant avec la bouteille à panse carrée ISINGS 50/AR 156 la forme la plus répandue en Gaule septentrionale ; sa production s'interrompt à la fin du Ier siècle ou au début du siècle suivant. Son absence dans la ville basse d'Arlon est un argument de poids pour affirmer que l'occupation gallo-romaine de ce secteur ne remonte pas avant l'extrême fin du Ier siècle.

Les deux formes les plus fréquentes de la vaisselle de table sont le gobelet à paroi verticale ISINGS 85/AR 98 et le gobelet hémisphérique à lèvre découpée ISINGS 96/AR 60.1. Les gobelets ISINGS 85/AR 98 existent en verre bleu vert et en verre incolore. Ils se caractérisent par un fond à double anneau de base. Ils sont très répandus dans nos régions à la fin du IIe siècle et durant la première moitié du IIIe siècle. Leur usage perdure à Arlon jusque dans la seconde moitié du IIIe siècle. Les gobelets hémisphériques ISINGS 96/AR 60.1 sont très abondants à Arlon, principalement dans les ensembles de la seconde moitié du IIIe siècle. Majoritairement soufflés en verre incolore, ils peuvent être lisses, décorés de simples rainures concentriques, de protubérances pincées dans la masse ou présenter un véritable décor de motifs géométriques (traits, facettes et cupules) gravés à froid et organisés en registres horizontaux. Parmi les formes plus anecdotiques de la vaisselle de table, on mentionnera deux *carchesia* en verre d'aspect « noir », des fragments de récipients à décor serpentiforme coloré de Cologne et un gobelet conique apode en verre incolore portant une inscription latine et des décors figurés, exécutés par incision au tour et abrasion. Ce type de gobelet daterait de la seconde moitié du IIIe siècle ; des exemplaires comparables sont attestés à Reims.

La vaisselle de conservation est illustrée par plusieurs bouteilles prismatiques ISINGS 50/AR 156/158, des fragments de bouteilles à panse cylindrique, 5 jarres à lèvre en bandeau vertical ISINGS 67b-c/AR 118 et 4 pots trapus à ouverture évasée ISINGS 94/AR 104.1. Un fond de bouteille hexagonale offre un décor géométrique élaboré, constitué d'une étoile à six angles et banches concaves, à l'intérieur de laquelle est inscrit un hexagone avec la lettre P rétrograde au centre.

Le répertoire des vases à cosmétiques se réduit à quelques aryballes à petites anses delphiniformes ISINGS 61/AR 151, un pot à fard ISINGS 68/AR 114, deux aryballes à paroi hexagonale et des balsamiques de type indéterminé. Outre les bracelets et un anneau en verre d'aspect « noir », les éléments de parure comprennent trois perles melons bleues ou bleu vert en fritte dite « faïence égyptienne ». Les bracelets en verre « noir » apparaissent dans des ensembles du IIIe siècle et de la première moitié du IVe siècle.

Sur les 250 fragments de verre à vitre, le verre coulé représente 13,2% des tessons contre 86,8% pour le verre soufflé en cylindre. Ce dernier ne se manifeste pas sur les chantiers arlonais avant la première moitié du IIIe siècle. Le verre à vitre soufflé est essentiellement bleu vert, rarement vert et incolore. Son épaisseur moyenne est comprise entre 0,2 et 0,3 cm. Pour cette technique, on soufflait la paraison pour lui donner une forme cylindrique, qui était ensuite découpée longitudinalement. Les vitres en verre soufflé ont deux

surfaces lisses, on voit des bulles d'air allongées dans la masse. La fragmentation du matériel ne nous permet pas de connaître les dimensions exactes des vitres mais nous pensons qu'elles possédaient des dimensions variables.

Les fouilles récentes à Arlon ont également livré quelques déchets de fabrication comme des « gouttes » ou « larmes » en forme de virgule et plusieurs petits tessons de creusets en céramique de fabrication champenoise. Il s'agit de creusets en « céramique craquelée bleutée » du même type que ceux retrouvés en Argonne et dans l'atelier du Titelberg (THILL, 1968).

Bibliographie

- AR = B. RÜTTI, *Die römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst*, Augst (Forschungen in Augst, 13/I-II), 1991.
- CAHEN-DELHAYE & GRATIA, 2001 : A. CAHEN-DELHAYE et H. GRATIA, Fouilles de sauvetage dans le vicus romain d'Arlon (1983-1984). In : M. LODEWIJCKX (éd.), *Belgian Archaeology in a European Setting II, Album Amicorum Prof. J.R. Mertens*, Leuven (Acta Archaeologica Lovaniensia. Monographiae, 13), 2001, p. 127-156.
- HENROTAY, 2004 : D. HENROTAY, Arlon/Arlon : vestiges du vicus, *Chronique de l'Archéologie wallonne*, 12, 2004, p. 177-178.
- HENROTAY, 2006 : D. HENROTAY, Arlon/Arlon : une foulerie-teinturerie gallo-romaine au bord de la Semois, *Chronique de l'Archéologie wallonne*, 13, 2006, p. 202-205.
- HENROTAY, 2007a : D. HENROTAY, Le vicus d'Arlon : renouvellement des connaissances, *Bulletin de l'Institut Archéologique du Luxembourg*, 83, 2007, p. 3-48.
- HENROTAY, 2007b : D. HENROTAY, Arlon/Arlon : plusieurs habitations du vicus découvertes rue de la Semois, *Chronique de l'Archéologie wallonne*, 14, 2007, p. 159-160.
- ISINGS = Cl. ISINGS, *Roman Glass from Dated Finds*, Groningen/Djakarta, 1957.
- THILL, 1968 : G. THILL, Une verrerie gallo-romaine au Titelberg, *Hémecht*, 20, 1968, p. 521-528.

Contacts

F. HANUT : archeo.bra.dgatlp@mrw.wallonie.be

D. HENROTAY : d.henrotay@mrw.wallonie.be

ONDERZOEK NAAR DE EERSTE-EEUWSE BEERPUTTEN UIT *OPPIDUM BATAVORUM* (NIJMEGEN, NL)

Elly N.A. HEIRBAUT

Inleiding

In maart 2005 begon Bureau Archeologie van de gemeente Nijmegen met een grootschalige opgraving op de parkeerplaats St. Josephhof in het centrum van Nijmegen. Aanleiding voor dit onderzoek waren de plannen om op dit terrein appartementencomplexen te bouwen.

In het verleden heeft onderzoek in de onmiddellijke omgeving (o.a. Kelfkensbos, Gerard Noodtstraat) aangetoond dat op deze plek sporen aangetroffen konden worden van *Oppidum Batavorum*, de omstreeks 5 voor Chr. gestichte hoofdplaats voor de Bataven voor de huisvesting van de eerste veteranen van de in *Germania inferior* gelegerde legioenen. In de decennia daarna groeide het uit tot de hoofdplaats van de *civitas Batavorum*, waar naast veteranen ook Gallo-Romeinse ambtenaren, ambachtslieden, handelaren en winkeliers woonden. In 69/70 na Chr., ten tijde van de Bataafse Opstand, kwam er een einde aan deze stedelijke nederzetting door een allesverwoestende brand, aangestoken door de Bataven.¹

Het onderzoek heeft niet alleen nieuwe inzichten opgeleverd in de lay-out van de nederzetting maar vooral ook in de lay-out van de privé-huizen en de achterliggende erven die dateren van vóór de brand. In totaal zijn er elf percelen onderscheiden, waarvan er vijf (A3-A7) grotendeels zijn opgegraven. Ze zijn georiënteerd op de oost-west lopende hoofdweg die net ten noorden van het onderzoeksterrein ligt. Hierlangs liggen houten huizen waarbij aan de voorkant kleine winkels vermoed kunnen worden (*tabernae*) en aan de achterkant het woongedeelte gesitueerd is. De huizen zijn allen volgens eenzelfde grondplan gebouwd en vertonen alleen op kleine punten verschillen. Zo zijn enkele huizen aan de achterkant sterker uitgebouwd dan anderen. De opeenvolging van standgreppels en lemen loopniveaus (al dan niet verbrand) wijst er op dat deze houten huizen drie tot vier keer op dezelfde plaats herbouwd zijn. Achter de huizen liggen minimaal 100 meter lange erven waarop talrijke (afval)kuilen, greppels en beerputten zijn aangetroffen.

In het zuidoostelijke deel van het opgegraven terrein zijn ook aanwijzingen gevonden van percelen die georiënteerd zijn op een andere weg. Ook hier zijn sporen van een of meerdere houten huizen gevonden, die twee keer herbouwd zijn. Omstreeks 40 na Chr. is de houtbouw hier echter vervangen door nieuwe huizen waarvoor men naast hout en leem ook gebruik heeft gemaakt van natuursteen en dakpannen.

Romeinse toiletten

Het onderzoek naar Romeinse toiletten in Noordwest Europa staat, in vergelijking met het onderzoek in het mediterrane gebied, duidelijk nog in de kinderschoenen. De meeste informatie waarover we tot nu toe beschikken, is afkomstig van publieke toiletten in stadscontexten waar ze dikwijls in relatie staan tot thermen of theaters (bijvoorbeeld Rottenburg (D) en Martigny (CH)) of toiletten in militaire contexten (Valkenburg (NL), Hesselbach (D) en Usk (GB)).² Privé-toiletten zijn tot nu toe echter weinig bekend. De enkele gekende zijn ofwel uitgevoerd in een niet-vergankelijk materiaal, zoals de toiletten te Bonn³,

¹ ENCKEVORT & THUISSEN, 2003, bl. 59-72.

² Rottenburg: REIM, 1987; Martigny: WIBLÉ, 1983; Valkenburg: GLASBERGEN & GROENMAN-VAN WAATERINGE, 1974; Hesselbach: BAATZ, 1973; Usk: MANNING, 1981.

³ Mondeling mededeling Nora Andrikopoulou-Strack.

ofwel goed bewaard zoals de 4de eeuwse beerputten te Arlon⁴, ofwel duidelijk herkenbaar door de vulling. Er moeten echter nog veel meer privé-toiletten geweest zijn, maar deze zijn dikwijls moeilijk of niet te herkennen. De Nijmeegse beerputten behoren tot de groep moeilijk herkenbare toiletten. Zij zijn allemaal uit hout gemaakt, dat in de zandbodem volledig vergaan is. Identificatie was daarom alleen maar mogelijk aan de hand van andere criteria, zoals de aanwezigheid van restanten van beer, vorm en diepte.

Op de St. Josephhof zijn 67 beerputten gevonden, verspreid over elf percelen. Omdat niet alle percelen helemaal zijn opgegraven, zal het oorspronkelijke aantal beerputten nog hoger hebben gelegen. Op de zo goed als volledig opgegraven percelen A3-A7 varieert het aantal van negen tot veertien.

De ruimtelijke analyse van de beerputten wijst uit dat er twee groepen onderscheiden kunnen worden. Een eerste groep omvat slechts 4 beerputten, allen gesitueerd binnenshuis. Zoals eerder gezegd, zijn de huisplattegronden allemaal dezelfde. Het is dan ook niet verrassend dat de beerputten telkens op eenzelfde plaats in het huis zijn gegraven. Uit de stratigrafie blijkt dat deze beerputten bij de oudste bouwfases van de huizen horen; zij hebben waarschijnlijk ook maar korte tijd gefunctioneerd. Een tweede groep situeert zich op de achtererven. Hierbij valt onmiddellijk op dat zij allemaal, op twee uitzonderingen, geclusterd zijn op eenzelfde afstand tot de hoofdweg. Dit houdt echter niet in dat de afstand tot de achterkant van het huis ook overal hetzelfde is. In een enkel geval liggen de beerputten zelfs zeer kortbij de achterkant van een huis.

Wat betreft de ondergrondse structuren, kunnen verschillende vormen onderscheiden worden. Tonputten en vierkante beerputten komen het meeste voor; in mindere mate zijn ook rechthoekige en ovale beerputten gemaakt. De vorm van de beerputten blijkt niet vast te liggen per perceel. De tonputten zijn opgebouwd uit meerdere, op elkaar geplaatste tonnen. Om deze te plaatsen heeft men ofwel een kuil gegraven ofwel heeft men de tonnen van binnenuit ondergraven waardoor ze steeds dieper in de grond zakten. Slechts in één geval zijn er spijkers aangetroffen die van binnenuit door het hout van de ton zijn geslagen. In alle andere gevallen zijn er geen aanwijzingen voor de constructiemethode ontdekt omdat alles van vergankelijke materialen was gemaakt. De diameter van de tonnen varieert van ca. 0,9 m tot ca. 2,4 m. Voor de constructie van de vierkante en rechthoekige beerputten (minimaal 1,25 x 1,25 m / 1,8 x 1,4 m, maximaal 2,1 x 2,1 m / 2,3 x 1,3 m) is een kuil gegraven, waarin een houten bekisting van planken, die in sommige gevallen in de hoeken versterkt is door aan de binnenkant geplaatste balken, is geplaatst. In het geval van een rechthoekige bekisting zijn af en toe nog bijkomende balken geplaatst in het midden van de lange zijden. De planken zijn soms aan elkaar en/of aan de palen vastgespijkerd, maar zijn soms ook zonder verdere archeologisch zichtbare bevestiging tegen de palen aangezet. In het laatste geval blijven ze op hun plaats door de druk van de grond die na het plaatsen van de bekisting terug in de kuil is gegooid. Ovale beerputten tenslotte zijn gemaakt door de planken van de bekisting direct tegen de kuilwand aan te plaatsen.

Soms lijkt er een houten vloer op de bodem van de beerput te hebben gelegen. Gaten in deze vloer zouden hebben toegelaten dat het vocht wegliep, terwijl de vastere massa achterbleef. In geen enkel geval is het hout van de bekisting/vloer bewaard gebleven.

Ebeling (2006: 124-127) onderscheidt drie verschillende types toiletten in militaire contexten: toiletten met wateraan- en afvoer (type I), toiletten met wateraan- of afvoer (type II) en toiletten zonder wateraan- of afvoer (type III). Eenzelfde onderscheid kan natuurlijk ook gemaakt worden voor privé-toiletten. Alle drie types komen voor op de St. Josephhof, met het enige verschil dat bij type II er nergens sprake is van waterafvoer. De

⁴ HENROTAY, 2007.

meeste toiletten behoren tot type III. Gezien de vele vergravingen op het terrein is het echter niet ondenkbaar dat er meerdere watervoerende houten goten of buizen naar beerputten hebben gelopen, die nu niet meer zichtbaar zijn.

Verder zijn enkele beerputten via kleine, ondergrondse houten overloopgoten verbonden met zinkputten. Deze liggen op korte afstand van de beerput, zijn vaak kleiner in doorsnede en zijn op gelijkaardige manier als de tonputten of vierkante/rechthoekige putten gemaakt. In een enkel geval lijkt een oudere beerput als zinkput te zijn gebruikt.

Van de bovengrondse structuren is zeer weinig teruggevonden. Rond drie beerputten zijn ondiepe wandgreppels gevonden. Aan de oost-, zuid- en westkant lopen deze greppels zeer dicht tegen de beerput aan, aan de noordkant is er een 1,5 m tot 2 m brede open ruimte gelaten. Aan deze kant kan de ingang verondersteld worden. Deze greppels zijn al wat rest van de houten toiletgebouwtjes. Elders zijn deze wandgreppels niet herkend, maar dit is te verklaren door de vele verstoringen op het terrein en het feit dat ze niet heel diep zijn ingegraven. We kunnen er echter van uitgaan dat rond elke beerput een dergelijk eenvoudig houten toiletgebouwtje heeft gestaan om de mensen aan het oog te onttrekken.

Dat beerputten niet alleen als het ondergrondse gedeelte van een toilet, maar ook als afval-vergaarbak beschouwd kunnen worden, hoeft geen betoog. Middeleeuwse beerputten leveren naast beer en soms ook persoonlijke voorwerpen die tijdens het toiletgebruik verloren zijn geraakt, allerlei vondsten op als aardewerk, botmateriaal en ander afval. Dit zal ook het geval voor Romeinse beerputten zijn. In het geval van de Nijmeegse beerputten valt echter op dat bij het merendeel deze oorspronkelijke beer- en afvalvullingen ontbreken: alle beerputten zijn geleegd, en nadat ze in onbruik zijn geraakt, zijn de lege beerputten gedempt. Alleen op de bodem en soms zelfs alleen in de hoeken (de minder toegankelijke delen van de beerput), zijn restanten van beer gevonden. *Faeces* werd met andere woorden bewaard en gebruikt voor andere doeleinden, zoals het bemesten van de tuinen achter de huizen of akkers buiten de nederzetting. Hoe het ledigen van de beerputten precies in zijn werk ging, is nog niet bekend.

Aangenomen wordt dat de meeste beerputten op het achtererf dateren uit de Claudisch-Neronische periode. De beerputten die binnenshuis zijn gevonden, behoren tot de oudste bewoningsfase van het terrein en dateren mogelijk uit de Augusteïsche-Tiberische periode. Het dateren van de beerputten wordt bemoeilijkt door het ontbreken van hout en door het feit dat ze gedempt zijn met stortmateriaal, afkomstig van een grond van het erf. Het grootste deel van het aardewerk dat we in de beerputten hebben gevonden, zal dus slechts een algemene datering opleveren. De aan- of afwezigheid van pakketten verbrande leem in de vullingen geeft een indicatie of de beerputten in gebruik waren toen de Bataafse opstand uitbrak, of reeds gedempt waren.

Bibliografie

- BAATZ, 1973 : D. BAATZ, *Kastell Hesselbach und andere Forschungen am Odenwaldlimes* (Limesforschungen 12), Berlin, 1973.
- EBELING, 2006, 2.11 : C. EBELING, Les latrines. In : M. REDDÉ, R. BRULET, R. FELLMANN, J.K. HAALBOS & S. VON SCHNURBEIN, *L'architecture de la Gaule romaine. Les fortifications militaires* (Documents d'archéologie française, 100), p. 124-127.
- ENCKEVORT & THIJSSSEN, 2003 : H. VAN ENCKEVORT en J. THIJSSSEN, Nijmegen – A Roman town in the frontier zone of *Germania Inferior*. In : P. WILSON (ed.), *The archaeology of Roman towns. Studies in honour of professor John Wacher*, Oxford, 2003, p. 59-72.
- GLASBERGEN & GROENMAN-VAN WAATERINGE, 1974 : W. GLASBERGEN en W. GROENMAN-VAN WAATERINGE, *The pre-Flavian garrisons of Valkenburg Z.H. : fabriculae and bipartite barracks*, Amsterdam/London, 1974, p. 9, fig. 3.

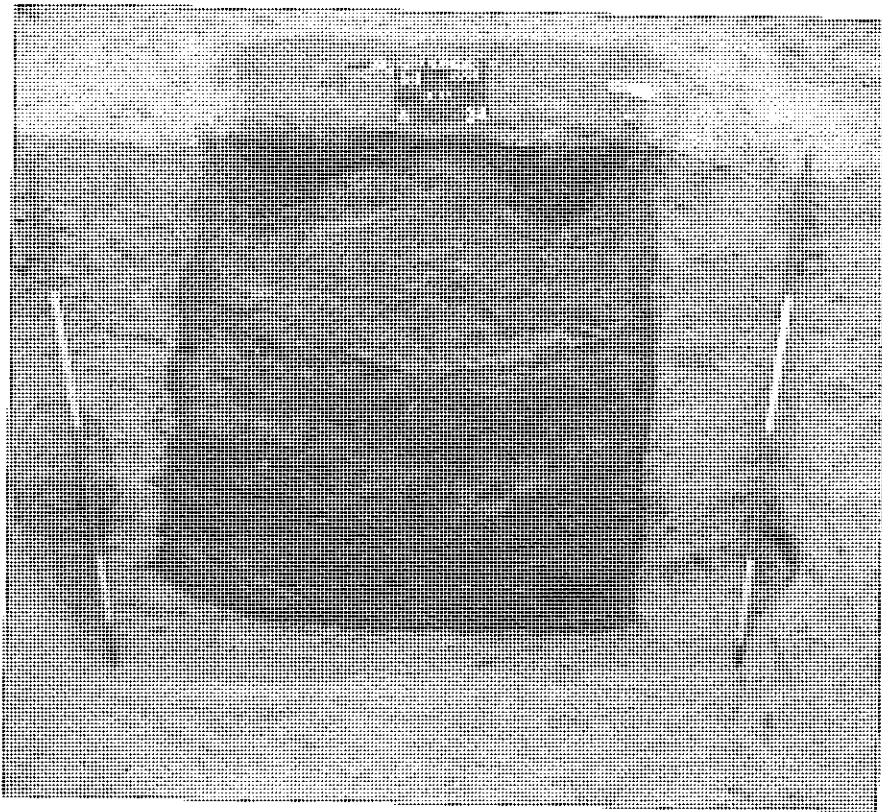

Fig. 1 : Vierkante beerput waar onderin nog een dikke beerlaag zichtbaar is.

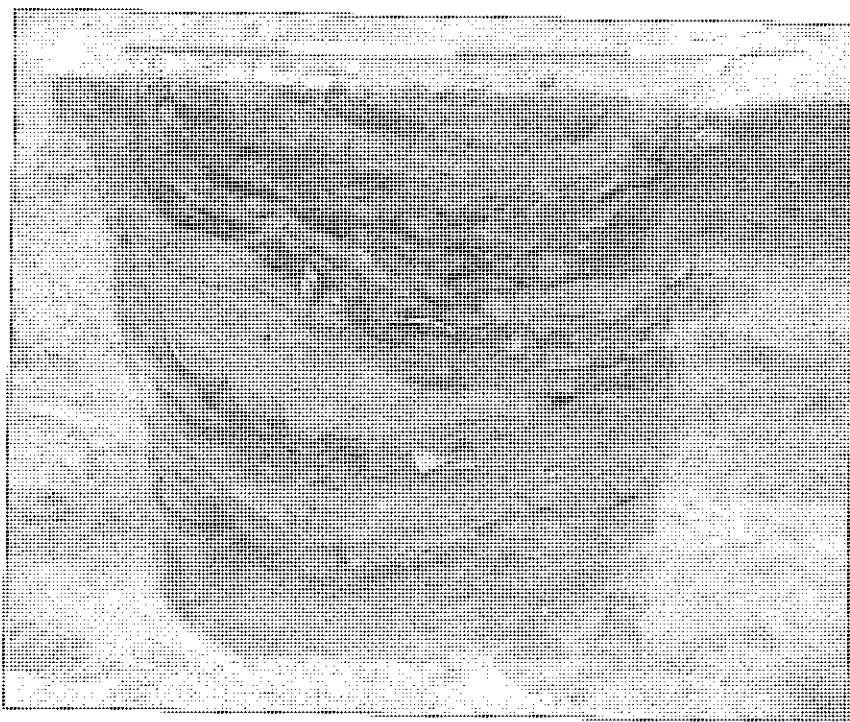

Fig. 2 : Beerput die volledig gelegegd is. Na het in onbruik raken van de beerput is hij gedempt met stortmateriaal. Hierin zijn lagen met verbrande leem, houtskool en veel aardewerk zichtbaar.

- HEIRBAUT, in prep. : E.N.A. HEIRBAUT, First-century Roman cesspits in *Oppidum Batavorum* (Nijmegen, NL). In : G. JANSEN, A. KOLOKSKI OSTROW en E. MOORMANN, *Latrines*.
- HEIRBAUT & WHEELER, in prep. : E.N.A. HEIRBAUT en K. WHEELER, 2.1 Research Questions, Methods and Taphonomy of Latrines. In : G. JANSEN, A. KOLOKSKI OSTROW en E. MOORMANN, *Latrines*.
- HENROTAY, 2007 : D. HENROTAY, Les recherches préventives dans le vicus d'Arlon en 2006, *Romeinendag 2007 / Journée d'archéologie romaine 2007*, p. 11-13.
- MANNING, 1981 : W.H. MANNING, *The fortress excavations 1968-1971* (Report of the Excavations at Usk, 1965-1976, 2), Cardiff, 1981.
- REIM, 1987 : H. REIM, Neue Ausgrabungen im römischen Sumelocenna, Rottenburg a.N., Kr. Tübingen, *Archäologische Ausgrabungen in Baden-Württemberg*, 1987, p. 128-133.
- WIBLÉ, 1983 : F. WIBLÉ, Forum Claudii Vallensium. Das römische Martigny, Wallis, Schweiz, *Antike Welt*, 14, 1983, p. 3-33.

Contact

E. N.A. HEIRBAUT : eheirbaut@ruudvanbeekstichting.nl
Bureau Archeologie en Monumenten van de gemeente Nijmegen
Nieuwe Dukenburgseweg 21
Postbus 9105
6500 HG Nijmegen

LES RECHERCHES PRÉVENTIVES DANS LE VICUS D'ARLON EN 2007

Denis HENROTAY

A. Rue de la Meuse : un croisement de deux voiries associé à de l'habitat

Le quartier de la Meuse implanté au sud de la Semois est aujourd'hui presque entièrement bâti. Il s'agit d'un vallon à peine perceptible. Un petit affluent de la Semois y est entièrement canalisé. Jusqu'à présent, seul un grand terrain de 3.000 m² était épargné par l'habitat. En 2006, l'annonce de la construction prochaine d'un lotissement de onze maisons a incité notre service de l'Archéologie à y entreprendre plusieurs tranchées de sondage. Des vestiges d'habitations et de voirie ont immédiatement refait surface, imposant une fouille préventive de l'ensemble de la zone. L'exploration de huit parcelles a été réalisée dès le mois de mars pour s'achever en début décembre 2006. Le décapage réalisé en deux temps a permis la mise au jour d'une voirie bordée de fossés et ce sur une distance d'une cinquantaine de mètres. Plusieurs habitations et bâtiments artisanaux construits au moyen de poteaux s'organisaient de part et d'autre de la route. L'ensemble est parallèle au lit du ruisseau disparu. Comme sur les autres sites d'habitat fouillés à Arlon, les bâtiments présentent des plans allongés et sont construits sur des parcelles perpendiculaires à la voirie. Il ne s'agit donc pas d'une villa isolée en périphérie urbaine.

Plusieurs foyers de forges accompagnés de scories ont révélé le caractère artisanal de ce quartier. Des traces de la métallurgie du fer sont présentes sur tout le site. Par endroits, les prélèvements ont permis de découvrir des battitures ou écailles de métal dont l'épaisseur est de quelques dixièmes de millimètres. Ces déchets s'accumulent au pied des enclumes. À la différence des scories qui peuvent être utilisées comme matériaux de construction ou de remblais parfois bien loin de la forge, ces petits éléments s'incrusteront dans le sol des ateliers et indiquent avec précision la fonction de ceux-ci. Les bâtiments sont construits au moyen de matériaux de médiocre qualité. Ils ont également subi une importante récupération, ce qui n'en a pas toujours facilité la compréhension des plans. L'urbanisation de ce vallon remonte au IIe siècle. Plusieurs caves renferment les débris d'un incendie qui est contemporain de celui observé ailleurs à Arlon, soit durant la période 270-280. Nous n'avons relevé aucune trace de fréquentation du site au IVe siècle. Même la voirie semble avoir été désertée contrairement à celle que nous avons découverte sur le site de la rue de la Semois.

Les travaux entrepris en 2007 sur l'emprise des trois dernières parcelles ont permis de poursuivre la découverte de la route sur une vingtaine de mètres et de mettre en évidence la présence d'un carrefour et d'une voirie orientée selon un axe est-ouest cette fois. Celle-ci se dirige soit vers la nécropole du Hochgericht à l'ouest soit vers le petit affluent de la Semois à l'est. La présence de fossés, d'un caniveau franchissant la route en surface et de canalisations souterraines illustrent bien le souci de la gestion des eaux pluviales à l'époque antique.

B. Rue Goffaux : l'ancien site industriel Neu, campagne 2007

Les anciens établissements Neu, édifiés en 1948, étaient jusqu'à peu un site industriel désaffecté en bordure des voies de chemin de fer. Plusieurs tranchées de sondage y ont révélé le potentiel archéologique de l'ensemble de la zone couvrant plus de 17.000 m². La proximité immédiate de la Semois a favorisé l'accumulation de tourbe sur le site. Les épisodes d'extension du lit de la rivière ont été mis en évidence avant, pendant et après l'occupation antique. Ce milieu humide s'est révélé excellent pour la conservation des éléments d'origine organique.

En 2003, un projet de construction d'un bassin d'orage permettant de réguler la Semois lors des forts afflux d'eau liés aux pluies et de résoudre les problèmes récurrents d'inondation, nous a fourni l'opportunité d'explorer 1.200 m² de ce site. Le décapage, centré sur la zone menacée dans l'immédiat par la construction du bassin, a rapidement révélé la présence de cinq parcelles bâties. Les traces d'activité disparaissent après le IVe siècle. Ensuite, le ruisseau présente une nouvelle période d'extension et recouvre le site d'une couche de tourbe.

En 2006, un nouveau projet immobilier mettait en péril une zone contiguë à celle excavée pour le bassin d'orage. Nous y avons découvert un cloaque construit dans le sens de la pente selon un axe nord-sud. Il délimite l'arrière des parcelles découvertes en 2003. Les parois de cet égout étaient aménagées au moyen de piquets de chêne. Un plancher, également bien conservé par endroits, formait un couvercle. Les latrines successives de chaque maison respectaient l'organisation parcellaire et pouvaient donc être mises en relation avec les découvertes de 2003. En ce qui concerne l'époque du Bas-Empire, des structures artisanales construites en bois ont été mises en évidence. Il s'agit de fosses quadrangulaires reliées entre elles par un réseau de tuyaux de chêne.

En 2007, une surface de plus de 2000 m² sise à l'arrière du bassin d'orage et de l'immeuble à appartement a fait l'objet d'une construction d'un grand immeuble. Le forage des 115 pieux formant l'assise de fondation du bâtiment ne mettant en péril que 2 % de la surface totale, nous avons opté pour une surveillance et un échantillonnage des forages plutôt que de réaliser une fouille extensive. Les objectifs étaient de déterminer si les couches archéologiques étaient conservées à cet endroit sur lequel étaient jadis bâties l'ancienne usine et la rampe d'accès au chemin de fer. Il était également important de vérifier l'existence éventuelle d'une voirie. L'ensemble de la zone a révélé que le sous-sol archéologique était encore en place. De la céramique, du monnayage remontant au IVe siècle, mais également des fragments de poteaux de bois ont été découverts et localisés avec précision. Le lit ancien de la Semois a été traversé à plusieurs reprises. Le site est maintenant protégé pour longtemps.

Contact

D. HENROTAY : Ministère de la Région wallonne, Service de l'Archéologie, Direction d'Arlon. E-mail : d.henrotay@mrw.wallonie.be

PREVENTIEF ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK TE SINT-DENIJS-WESTREM – FLANDERS EXPO ZONE 3 (STAD GENT, PROVINCIE OOST-VLAANDEREN) : PERIFERIE VAN HET GRAFVELD, OFFSITE-FENOMENEN EN Vernietigd erf

Johan HOORNE, Evelyn SCHYNKEL, Bart DE SMAELE, Bart BARTHOLOMIEUX & Aine VERBRUGGE

Tijdens het preventief archeologisch onderzoek dat uitgevoerd werd naar aanleiding van de nakende nieuwbouw van een Ikea-vestiging te Gent nabij Flanders Expo, werden enkele sporen uit de Romeinse periode aangesneden en onderzocht. Het terrein bevindt zich net ten zuiden van de hallen van Flanders Expo en beslaat ongeveer 4 ha. Tijdens het proefsleuvenonderzoek in december 2007 werden ondermeer een aantal Romeinse brandrestengraven en een ongedateerd vierpalig spiekertje aangetroffen (BARTHOLOMIEUX *e.a.*, 2007). In januari 2008 volgde bijgevolg vlakdekkende opgraving op 0,5 ha en een werfcontrole bij het aanleggen van de werkputten voor de twee lagen tellende parkeergarage (HOORNE *e.a.*, 2008). Dit onderzoek maakt onderdeel uit van het archeologische luik van de ontwikkeling van het ruime gebied rond Flanders Expo, dat 'The Loop' heet en reeds een proefsleuvenonderzoek en vlakdekkende opgraving op zone 1 en een wegkofferbegeleiding en proefsleuvenonderzoek op zone 2 omvat (zie figuur bij artikel over zone 1 en 2 in deze bundel ; fig. 1).

In de jaren '80, tijdens de omschakeling van vliegveld naar evenementenhal met omliggende parkings, werd het gebied reeds archeologisch onderzocht, zij het onder extreem beperkende condities. Toch werden er twee Romeinse wegtracés met een noordelijke nederzetting bestaande uit een aantal gebouwen en waterputten gerangschikt in erven, en een zuidelijk grafveld aangesneden en zo goed mogelijk gedocumenteerd (VERMEULEN, 1992). Op zone 3 bevindt zich vermoedelijk de zuidelijke grens en periferie van het grafveld. De vondst van drie Romeinse brandrestengraven tijdens het proefsleuvenonderzoek bevestigden deze veronderstelling, en vormde dan ook aanleiding voor een vlakdekkend vervolgonderzoek in deze zone. Uiteindelijk werden nog twee bijkomende brandrestengraven aangetroffen. De sporen bevinden zich in een cluster van vier graven die de zuidelijke grens vormen en één ietwat geïsoleerder spoor dat wellicht behoort tot de periferie. De sporen zijn meestal afgerond rechthoekig tot vierkant in het vlak en hebben een minimale lengte van 0,75 m tot maximaal 2,1 m. Twee brandrestengraven kunnen als klein, twee als gemiddeld en één – het geïsoleerde – als groot bestempeld worden. De vulling is telkens erg houtskoolrijk, maar niet erg diep bewaard, met slechts éénmaal een mooie typische zandige inzakkingslaag (fig. 2). In slechts drie van de graven werd aardewerk aangetroffen, waarbij het telkens om zwaar verbrande scherven (in lage aantallen) van vermoedelijk lokale oorsprong gaat.

Schuin over het opgravingsvlak loopt een NW-ZO georiënteerde gracht met een steil afgerond V-vormig profiel. Op 80 m ten zuiden ervan bevindt zich een parallelle tegenhanger en mogelijk vormen ze onderdeel van een Romeins landindelingsysteem. Zeer moeilijk leesbaar oversnijdt een onregelmatige grote vlek van maximaal 3,7 m bij 3 m de gracht (fig. 3). Dit spoor vertoont een grote gelaagdheid, is met 1,10 m onder het opgravingsvlak watervoerend en vertoont langs noordelijke zijde een zeer geleidelijke helling. Vermoedelijk is het spoor als drenkkuil te interpreteren. In de vulling werden een fragment van een maalsteen, twee grote fragmenten dakpan, wat gedraaid grijs aardewerk, een scherfje in Bavay-kruike en een wandfragment dolium aangetroffen die de structuur in de 1ste tot 3de eeuw n.Chr. dateert.

Tijdens de werfcontrole op het deel van het terrein dat verstoord bleek door de aanleg en de afbraak van de parking werd in één van de profielen van een reeds aangelegde lange werkput een waterput opgemerkt (fig. 4). Het onderzoek was vrij beperkt door de moeilijke

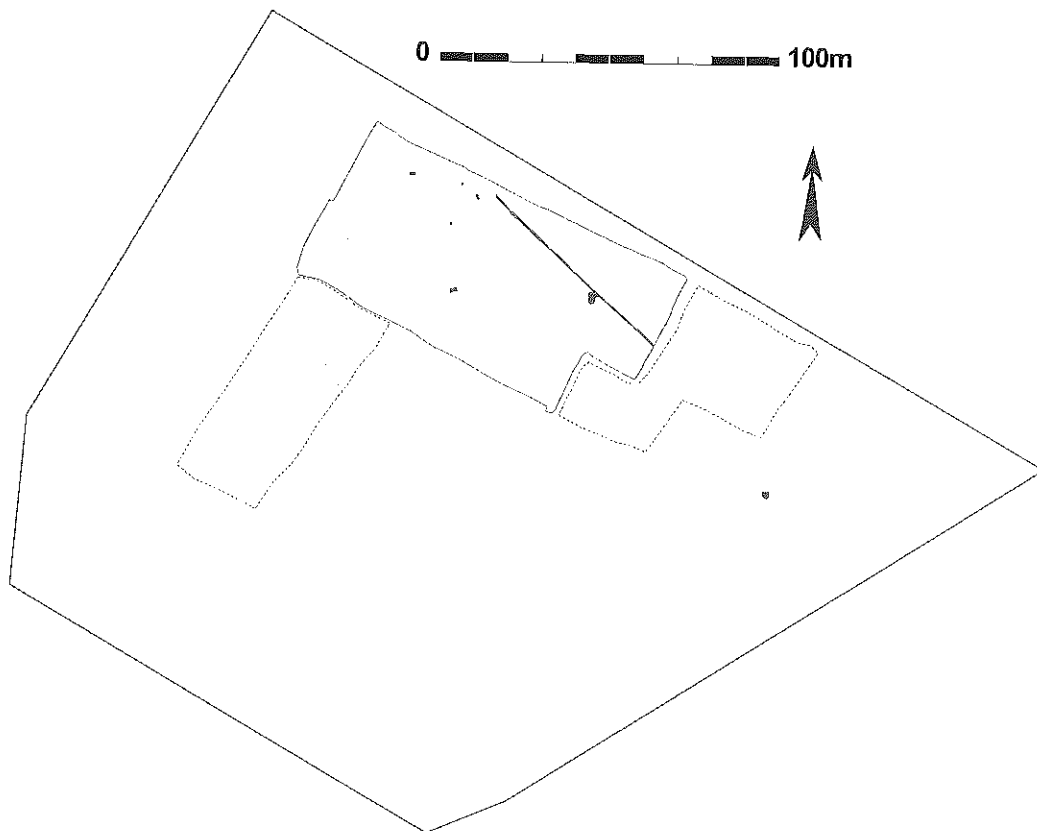

Fig. 1 : Grondplan met aanduiding van de Romeinse sporen.

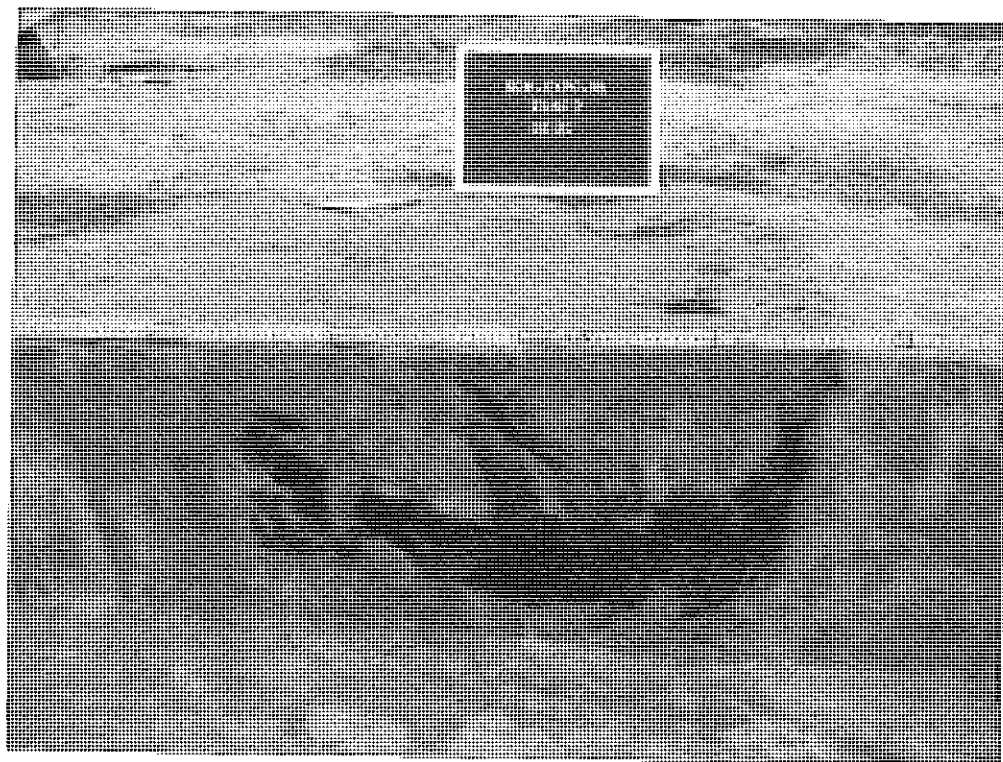

Fig. 2 : Dwarsdoorsnede op brandrestengraf 30100.

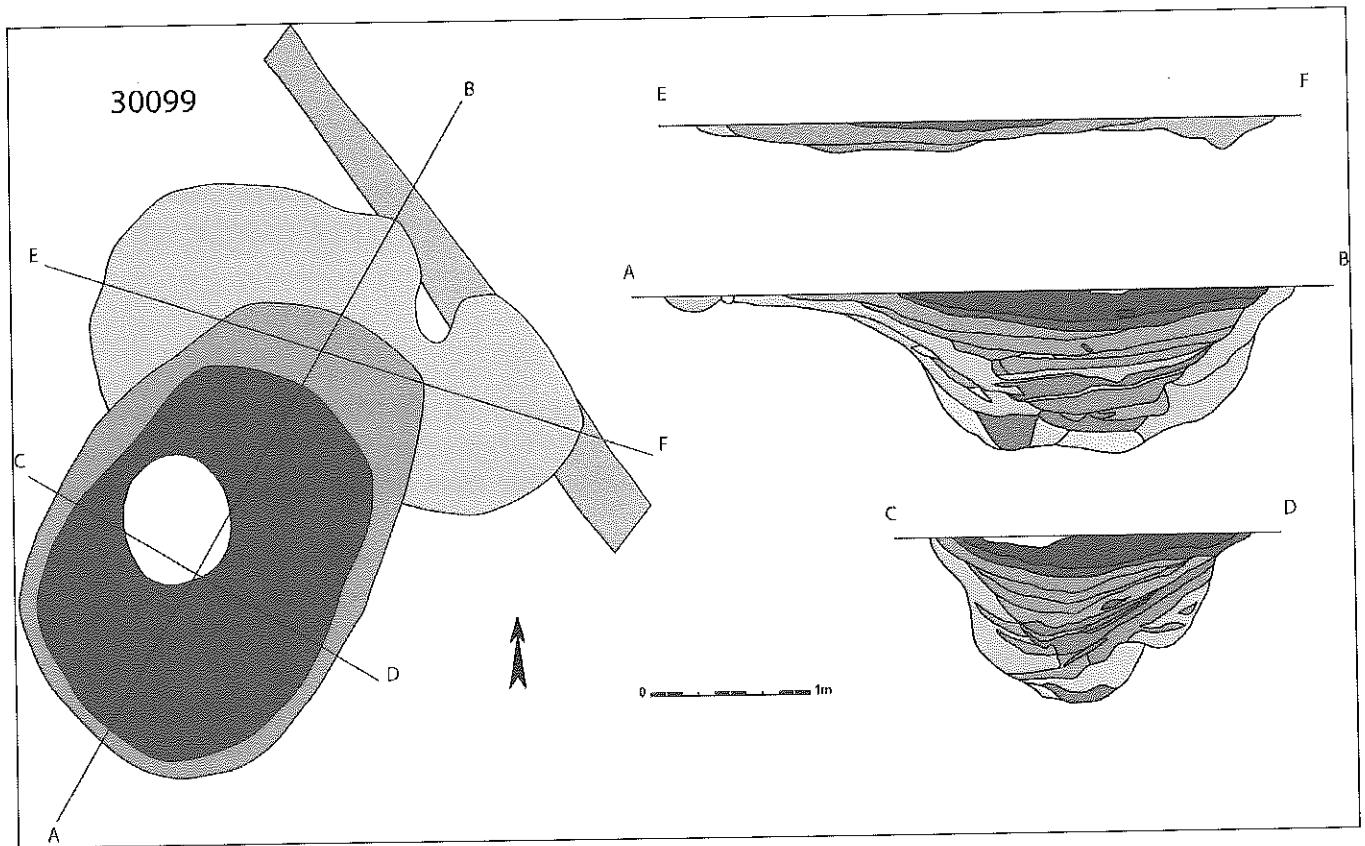

Fig. 3 : Vlaktekenening en doorsnedes op drenkkuil 30099.

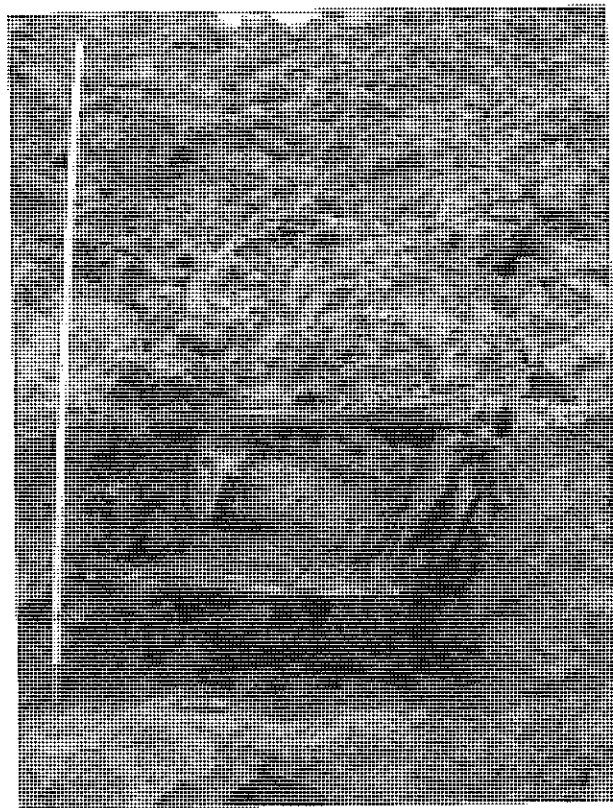

Fig. 4 : Veldopname van de moeilijk onderzoekbare waterput 3903 tijdens de werfcontrole.

bereikbaarheid van het spoor. De beschoeiing was nog 1 m diep bewaard wat de totale diepte ten opzichte van het oorspronkelijke niveau op ongeveer 2,5 m zou brengen. Het betreft een houten beschoeiing bestaande uit erg brede horizontale planken met binnenin mogelijk verticale hoekstaanders. De buitenafmeting heeft een zijde van ongeveer 1 m. Dankzij een scherfje Keuls aardewerk kon de waterput in de 2de eeuw n.Chr. geplaatst worden. Deze waterput indiceert wellicht de aanwezigheid van een Romeins erf (naar analogie van zone 1) die ongedocumenteerd vernield werd.

Bibliografie

- BARTHOLOMIEUX *e.a.*, 2007 : B. BARTHOLOMIEUX, B. DE SMAELE, J. HOORNE en A. VERBRUGGE, *Sint-Denijs-Westrem – Flanders Expo Zone 3 / IKEA : Archeologisch vooronderzoek van 3 tot 21 december 2007 (stad Gent, provincie Oost-Vlaanderen)*. Niet uitgegeven Rapport, 25 p.
- HOORNE *e.a.*, 2008 : J. HOORNE, E. SCHYNKEL, B. DE SMAELE en B. BARTHOLOMIEUX, *Sint-Denijs-Westrem – Flanders Expo Zone 3 / IKEA: Archeologisch Onderzoek van 2 januari tot 15 februari 2008 (stad Gent, provincie Oost-Vlaanderen)*. Niet uitgegeven Rapport, 54 p.
- VERMEULEN, 1992 : F. VERMEULEN, De Gallo-Romeinse nederzetting te Sint-Denijs-Westrem (gem. Gent, prov. Oost-Vlaanderen. *Archeologisch Jaarboek Gent 1992*, 1992, p. 187-303.

Contact

J. HOORNE : johan.hoorne@deklad.be

VOORLOPIGE RESULTATEN VAN HET PREVENTIEF ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK TE SINT-DENIJS-WESTREM - FLANDERS EXPO (STAD GENT, PROVINCIE OOST-VLAANDEREN) : DRIE GALLO-ROMEINSE ERVEN

Johan HOORNE, Bart BARTHOLOMIEUX, Guy DE MULDER, Wim DE CLERCQ, Caroline RYSSAERT, Maarten BERKERS, Griet DE DONCKER, Nele ISERBYT & Sigrid KLINKENBORG

Inleiding

Naar aanleiding van het grote ontwikkelingsproject 'The Loop' dat de terreinen rond Flanders Expo in Sint-Denijs-Westrem (stad Gent, provincie Oost-Vlaanderen) herbestemt in diverse activiteitszones (met zones voor distributiebedrijven, zakenkantoren en wooneenheden) werd begin juni 2007 begonnen met de archeologische begeleiding van de eerste terreinen in ontwikkeling. Deze archeologische opvolging is te danken aan het inbouwen van archeologische adviezen binnen de MER-procedure door de Dienst Stadsarcheologie Gent en de provincie Oost-Vlaanderen.

Twee zones werden weerhouden voor archeologisch vooronderzoek (fig. 1). Op zone 1 werd een voorlopige parking aangelegd voor rekening van bouwheer NV Grondontwikkeling Handelsbeurssite. Op zone 2 werd de zone bestemd voor een wegkoffer vlakdekkend onderzocht, en werd een terrein onderworpen aan proefonderzoek. De verantwoordelijke bouwheren voor deze ingrepen waren ECPD (Euro Crossroads Property Developers – een verzameling van eigenaars) en de NV Grondontwikkeling Handelsbeurssite. Op delen van beide zones werden voldoende archeologische indicatoren opgemerkt om vervolgonderzoek noodzakelijk te maken. Op zone 1 werd in de loop van 2007 dan ook een vlakdekkende opgraving uitgevoerd. Het oorspronkelijke opgravingsteam bestond uit twee projectarcheologen die tijdelijk tot een team van zes werd uitgebreid. De wetenschappelijke begeleiding werd verzorgd door de Universiteit Gent. De verwerking van de opgraving op zone 1 werd slechts gestart midden februari 2008, vandaar dat dit slechts een weerslag van de voorlopige resultaten vormt, waarbij niet alle gegevens voldoende zijn uitgewerkt.

Werfcontroles en opgravingen in de jaren '80

In de jaren '80 van vorige eeuw werden tijdens de omschakeling van vliegveld naar beurshallen en parkings enkele vrij moeizaam tot stand gekomen vaststellingen gedaan. Het gaat om vrij belangrijke resultaten met onder andere een nederzetting uit de late bronstijd tot vroege ijzertijd (BOURGEOIS & BAUTERS, 1992), een middeleeuwse nederzetting (mededeling Prof. J. Bourgeois) en een nederzetting met grafveld uit de Romeinse periode (VERMEULEN, 1992). Langs een Romeins wegtracé dat zich opsplijt leek een Gallo-Romeinse nederzetting te zijn ingeplant op de top en de flank van een zandige opduiking die uitkijkt op de Leie. Net ten zuidwesten van deze nederzetting was het grafveld ingeplant.

Wegkofferbegeleiding en proefsleuven campagne op zone 2

Tijdens de proefsleuven campagne werden in het noorden van zone 2 wellicht een aantal Romeinse sporen aangesneden. Eén ervan was een brandrestengraf. Van de rest van de sporen was de aard niet achterhaalbaar. De beschikbare informatie van de aangetroffen archeologische artefacten, vooral handgemaakt aardewerk, zijn echter niet specifiek genoeg om een scherpe datering toe te laten. Enkel een noodzakelijke vlakdekkende opgraving, gezien de beloftevolle resultaten van het proefsleuvenonderzoek, bij verdere ontwikkeling zal verduidelijking brengen. Tijdens de wegkofferbegeleiding waarbij een strook van 8 m breed

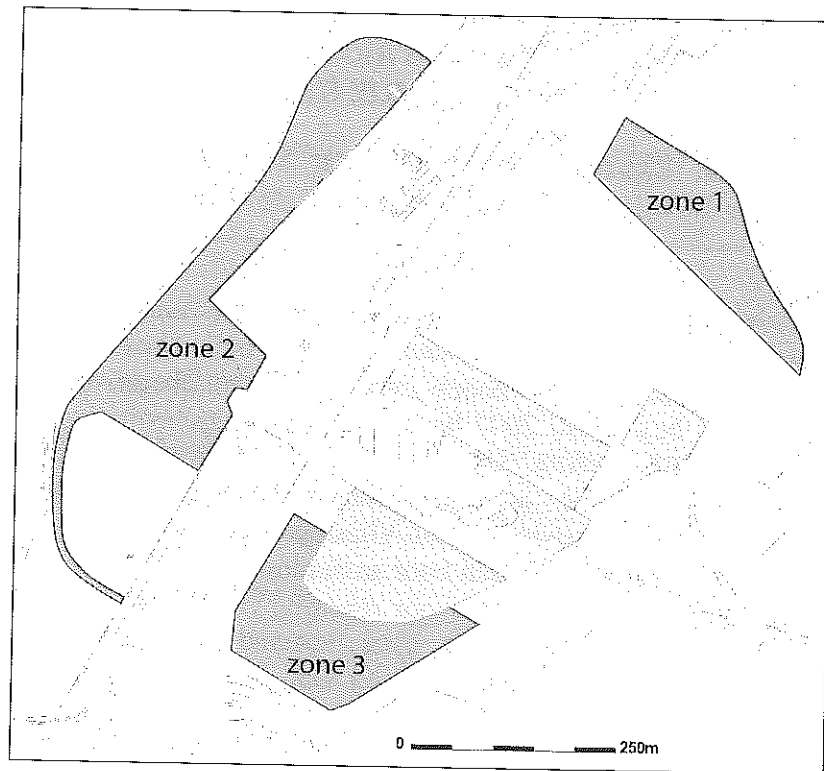

Fig. 1 : Algemeen grondplan van het archeologisch onderzoek te Sint-Denijs-Westrem – Flanders Expo, met in donkergrijs de in 2007 (zone 1 en 2) en in 2008 (zone 3) onderzochte zones en het oude onderzoek in lichtgrijs.

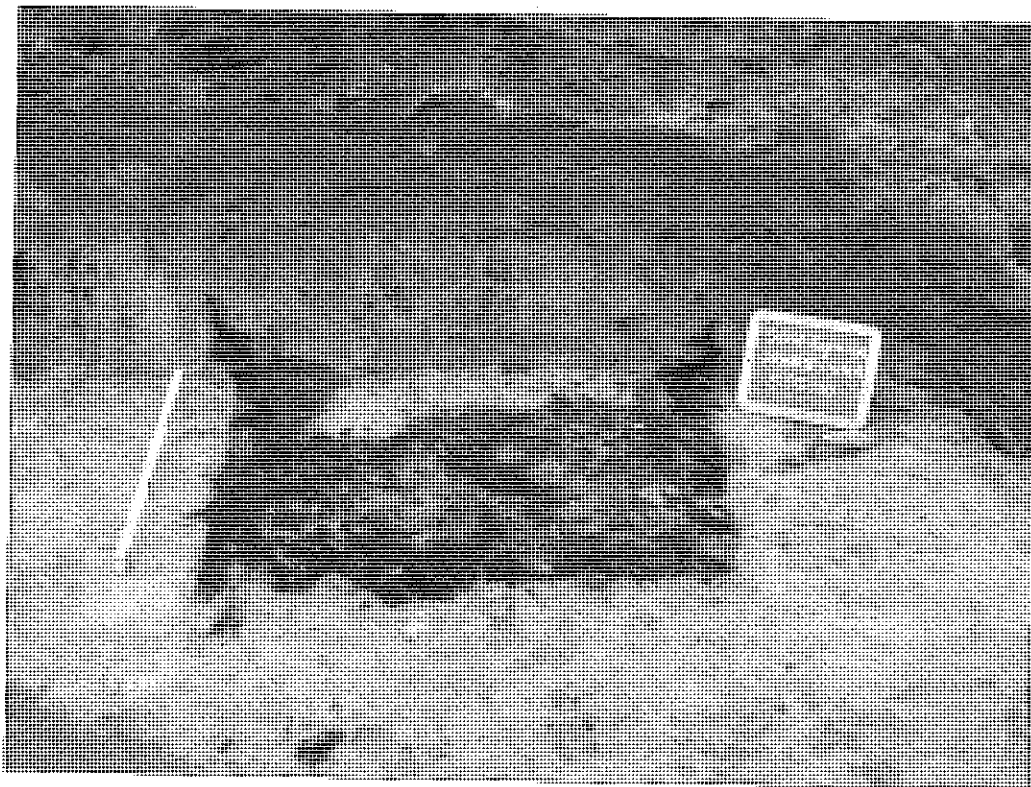

Fig. 2 : Brandrestengraf 20050.

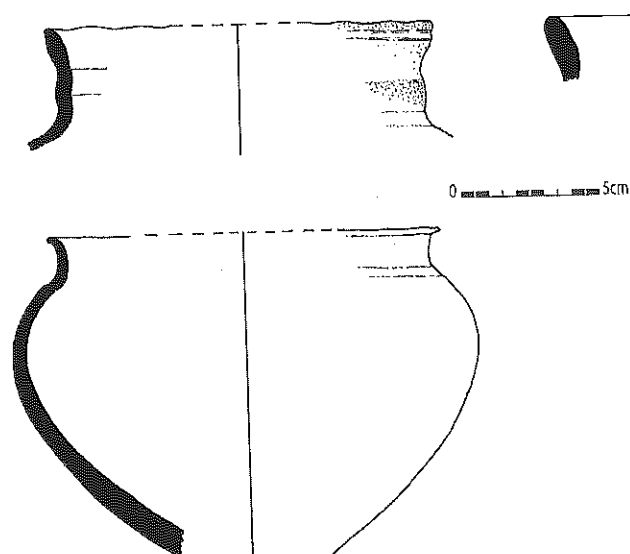

Fig. 3 : Aardewerk uit graf 20064 (boven) en 20050 (onder).

Fig. 4 : Voorlopig opgravingsplan met enkel de Romeins sporen van zone 1.

werd opengelegd, konden eveneens een tweetal Romeinse brandrestengraven worden onderzocht. In de vulling zaten de resten van zwaar verbrande kookpotten (fig. 2 en fig. 3).

Nederzettingssporen op zone 1

Al tijdens het proefsleuvenonderzoek werden sporen uit de Romeinse periode met daarin behoorlijk wat aardewerk aangetroffen. Bij de opgraving werden in diverse zones van het opgravingsvlak Gallo-Romeinse sporen onderzocht die de eerste vermoedens van de sonderingsresultaten bevestigden. Tussen de verschillende vrij grote tot kleine paalsporen vallen verschillende verbanden op te merken (fig. 4).

Gebouw A bestaat uit zes erg grote paalsporen (gemiddeld 2 m in doorsnede en 1 m diep) en twee kleinere paalsporen. De structuur meet 17 bij 8 m en heeft twee (mogelijk uitstaande) nokstaanders en op regelmatige afstanden geplaatste ontdubbelde nokstaanders in beide zijwanden. Gezien de perfect vergelijkbare omvang en dieptes van de paalsporen lijken deze zes paalsporen in vergelijkbare mate dragend te zijn. In de noordoostelijke hoek komen nog twee kleinere paalsporen voor. De oriëntatie van het gebouw is NO-ZW.

Gebouw C is vergelijkbaar van kernopbouw met gebouw A, behalve dat de eerste constructie beter is uitgebouwd. De plattegrond is eveneens 17 bij 8 m groot en is NO-ZW georiënteerd. De zes dragende paalsporen zijn vergelijkbaar met de paalsporen van gebouw A qua grootte, als ze deze zelfs niet licht overtreffen. Behalve deze zes dragende palen zijn er nog vier hoekpalen te bemerken die minder diep gefundeerd zijn. In het noordelijke deel van het gebouw bevindt zich een grote ovale ondiepe kuil van 5 bij 3 m en die als potstal te interpreteren valt.

Gebouw D is minder duidelijk van opbouw. Mogelijk betreft het een éénfasig groot en vrij lang gebouw, anderzijds zou het ook kunnen gaan om een kleinere kern die later werd verzet of uitgebreid. De grote verstoring daterend uit de vliegveldperiode van het terrein bemoeilijkt de interpretatie eveneens. Het noordelijke gedeelte bestaat uit vier zware dragende paalsporen in een 12 bij 7 m groot verband, vergelijkbaar met de dragende kernconstructie van gebouw A en C, en eveneens met een NO-ZW oriëntering. Binnen deze constructie bevinden zich nog een aantal paalsporen die gezien hun onderlinge verbanden wellicht tot het gebouw behoren. Net buiten dit gebouw ter hoogte van de noordelijke nokpaal bevindt zich een vierpalige spieker van 3 bij 3 m. Mogelijk behoort een zuidelijke dragende constructie met eveneens vier dragende staanders (waarvan één verstoord werd) tot hetzelfde gebouw dat dan 24 bij 7 m zou meten. De opbouw zou dan tweeschepig zijn met een centrale nokstaander, twee ontdubbelde nokstaanders en in tegenstelling tot gebouw A en C heel wat kleinere paalsporen die eveneens tot de constructie zouden behoren. Vooral een kleine rij van drie paalsporen die begint net in het midden van het gebouw lijkt de éénfasigheid te ondersteunen. Ook een ondiepe greppel die lijkt af te buigen naar het midden van de wand zou kunnen wijzen op een ingang. Of dit om twee kleine afzonderlijke gebouwen, een klein gebouw later uitgebreid tot een groter gebouw of een groot gebouw gaat is momenteel nog niet uit te maken.

Enkele minder zwaar uitgebouwde constructies met heel wat minder aardewerk in de vulling kunnen eerder als **bijgebouwen** geïnterpreteerd worden. Gebouw B is vergelijkbaar van opbouw met de blijkbaar typische ontdubbelde middennokstaander in de lange wand. De structuur bestaat slechts uit vier paalsporen en meet 14 bij 6 m. Gebouw E bestaat slechts uit twee zware nokstaanders, waarbij overige paalsporen niet konden worden opgemerkt. De afstand tussen beide zware paalsporen is 8 m. Bijgebouwen B en E zijn hetzelfde georiënteerd als alle hoofdgebouwen. Net ten zuiden van gebouw A bevindt zich mogelijk nog een bijgebouw slechts bewaard als twee zware nokstaanders. De afstand tussen beide sporen is 14 m, maar de oriëntering is haaks op die van de andere gebouwen.

Verspreid over het noordelijke deel van het terrein konden drie waterputten worden opgemerkt. **Spoor F** bevindt zich net in de depressie die zich op het terrein bevindt. De kuil was rond in doorsnede en had een diameter van ongeveer 2,75 m. De maximale diepte was ongeveer 1,3 m met een komvorm in doorsnede. De vulling vertoonde een grote gelaagdheid. Van een beschoeiing was geen sprake. Het is echter niet duidelijk vast te stellen of er ooit een beschoeiing is geweest of dat ze vergaan is als gevolg van het latere verlagen van de grondwatertafel. Vandaar dat deze structuur als waterkuil wordt geïnterpreteerd.

Een grotere structuur was **spoor G**, die min of meer rond was in het vlak en 5 m in diameter mat. Het spoor bleek in doorsnede trechtervormig te zijn met een goed bewaarde beschoeiing (ongeveer 1,2 m) vanaf 1,2 m diep bewaard. De zware beschoeiing bestond uit horizontale balken die met een overlappende inkeping in elkaar waren ingehaakt. Zo konden vijf lagen worden opgemerkt. De binnenbreedte van de bekisting was ongeveer 1 m. Langs binnenzijde was de bekisting verstevigd met vier zware aangepunte verticale hoekbalken op hun plaats gehouden door enkele horizontale dwarsstijlen die waren langs de binnenzijde waren afgerond en uitgehold. In de vulling van deze waterput zaten wel heel wat vondsten, waaronder maalstenen en dakpannen.

Waterput H was net als spoor F net aan de rand van de depressie gelegen en was in het vlak onregelmatiger van vorm, die als afgerond ruitvormig tot onregelmatig ovaal kan genoemd worden. De maximale doorsnede is 3,5 m, terwijl het diepste punt op ongeveer 2 m bevindt. Van een diepte van 0,8 m was de vierkante beschoeiing zichtbaar die nog 1,2 m bewaard was. Opnieuw gaat het om een beschoeiing van horizontale balken die overlappend ten opzichte van elkaar door middel van inkepingen een ineengehaakt geheel vormen. Ook hier waren vijf lagen bewaard. De binnenzijde van de bekisting is gemiddeld 0,8 m breed. Opmerkelijk is dat deze waterput in vergelijking met waterput G veel steriel is : er bevinden zich minder houtafval en minder vondsten in de bovenste vulling.

Op het terrein werd slechts één overtuigende gracht opgemerkt in het uiterste noorden tegen de sleufwand geklemd ter hoogte van spoor F. Deze gracht bevindt zich net in de depressie en had mogelijk een drainerende functie. Ter hoogte van bijgebouw E bevindt zich een 30 m lange zone van zeer ondiepe greppeltjes die afbuigen van het noorden naar het oosten. De breedte waarover deze greppeltjes voorkomen is ongeveer 3 m. Mogelijk gaat het om de diepst bewaarde karrensproten in de bocht van een lokaal wegje.

Een eerste blik op het aardewerk

Het aardewerk kan grosso modo ingedeeld worden in twee groepen die zich op basis van de aanwezige baksel- en vormcategorieën aftekenen. Enerzijds betreft het aardewerk uit gebouw A en mogelijk ook waterput F dat op basis van de aanwezige late Zuidgallische terra sigillata, enkele Centraalgallische terra sigillata-fragmenten, dunwandige bekers in terra nigra en enkele vormen in Lowlands Ware, vooral in de late eerste en vroege tweede eeuw plaatst.

De tweede groep structuren (gebouw C en waterput G) bevatten materiaal dat uit de late tweede eeuw, mogelijk nog vroege derde eeuw dateert. Enkele scherven Oostgallische terra sigillata en enkele fragmentjes in metaalglanswaar uit Trier pleiten voor de late uitlopers in deze dateringsvork, hoewel het gros van het aardewerk in de tweede helft tweede eeuw kan gedateerd worden.

Tot slot onderscheiden we nog een groep structuren (gebouw D en waterput H) die op basis van het aanwezige aardewerk slechts algemeen in de tweede eeuw kan geplaatst worden. In alle structuren werden overigens nog heel wat individuen in handgemaakt aardewerk gevonden, zowel kommen, borden als (kook)potten.

Drie Gallo-Romeinse erven

In totaal werden er drie hoofdgebouwen, een drietal grote bijgebouwen en drie waterputten aangetroffen. Zowel op basis van aardewerkdatering als op basis van ruimtelijke verspreiding zijn er wellicht drie erven te herkennen op zone 1. Het oudste erf bestaat wellicht uit gebouw A, bijgebouw B, mogelijk een haaks georiënteerd bijgebouw net ten zuiden van gebouw A en ongedateerde waterput F. De gebouwen A en B liggen vrijwel op dezelfde hoogte en hebben dezelfde oriëntering. Op 20 m afstand ten noordoosten van gebouw A en in de depressie bevindt zich de waterput. De datering van dit erf lijkt zich van de late eerste eeuw tot de vroege tweede eeuw te situeren.

Een erf met vrij onduidelijke datering en onduidelijke gebouwplattegrond bestaat wellicht uit gebouw D en waterput H die er op slechts 4 m van verwijderd ligt, perfect in de nokaslijn en op de rand van de depressie. Het derde erf bestaat uit potstalgehouw C en waterput G die duidelijk gelijktijdig aardewerk bevatten uit de late tweede tot vroege derde eeuw. Gezien de nabijheid van bijgebouw E behoort deze misschien tot dit erf, hoewel het niet is uit te sluiten dat het bijgebouw tot een meer zuidelijk, buiten het opgravingsvlak gelegen erf behoort.

Perspectieven

Bij het ontwikkelingsproject 'The Loop' dient er nog heel wat archeologisch onderzoek te volgen. Toch werpt deze opgraving al een nieuw licht op vroegere interpretaties. Zo is de Gallo-Romeinse nederzetting veel uitgebreider dan verondersteld. Ook de typische gebouwplattegrond met de ontdubbelde middennokstaanders in de lange wand en de vrij omvangrijke paalsporen doen na een blik op het oude grondplan vermoeden dat er nog een aantal andere gebouwplattegronden enin verscholen zitten. Het is afwachten op vervolgonderzoek en een herbestudering van het oude onderzoek voor vernieuwde inzichten.

Bibliografie

- BOURGEOIS & BAUTERS, 1992 : J. BOURGEOIS en L. BAUTERS, De nederzetting uit de Metaaltijden van Sint-Denijs-Westrem. Resultaten van de noodopgravingen 1984 en 1986. *Archeologisch Jaarboek Gent 1992*, 1992, p. 131-155.
- VERMEULEN, 1992 : F. VERMEULEN, De Gallo-Romeinse nederzetting te Sint-Denijs-Westrem (gem. Gent, Prov. Oost-Vlaanderen). *Archeologisch Jaarboek Gent 1992*, 1992, p. 187-303.

Contact

J. HOORNE : johan.hoorne@deklad.be

GROOTSCHALIG NEDERZETTINGSONDERZOEK IN EEN INHEEMS-ROMEINS LANDSCHAP. RESULTATEN 2006-2007 EN VOORLOPIG BILAN VAN HET PREVENTIEF ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK 'KLUIZENDOK' IN DE GENTSE HAVEN

P. LALOO, W. DE CLERCQ, Y. PERDAEN & P. CROMBÉ

Inleiding

Van begin december 2005 tot eind november 2007 voerde de Vakgroep Archeologie van de Universiteit Gent preventief archeologisch onderzoek uit in het Gentse Havengebied. De reden voor dit ingrijpen ligt bij de plannen van de Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Maritieme Toegang om een nieuw dok – 'het Kluisdok' – en een bijhorend industriegebied van ca. 600 ha aan te leggen tussen het kanaal Gent-Terneuzen en de rijksweg Gent-Zelzate (R4) ter hoogte van het gehucht *Zandeken* te Kluisen, een deelgemeente van Evergem. In totaal werd 170 ha gesondeerd door middel van proefsleuven, kijkvensters en waar nodig enkele boringen (fig. 1). Tegen alle verwachtingen in, kwamen hierbij heel wat archeologisch relevante sporen aan het licht. Enkele losse steentijdvondsten uit de ploeglaag getuigden van menselijke aanwezigheid sinds het mesolithicum. In een natuurlijke depressie werden enkele afslagen, een paar afgeknotte klingen en een pijlpunt uit het midden-neolithicum aangetroffen. Ook een kuil met wat fragmentjes laat-neolithisch aardewerk werd geregistreerd. Een late bronstijd- amfoor uit een windval en een kuil en een waterput daterend uit de overgang vroege ijzertijd-late ijzertijd vertegenwoordigen de metaaltijden¹.

Het merendeel van de vastgestelde sporen echter, behoort toe aan een uitgestrekt inheems Romeins nederzettingslandschap uit de 2de tot 3de eeuw na Christus. Een 4 ha groot deel van dit complex (*Zandeken-Hoogstraat*) werd vorig jaar reeds voorgesteld in dit medium.² Tijdens het najaar van 2006 moest door een wijziging in de werfplanning snel nog een stuk van een erf onderzocht worden. Deze hebben we de site *Puymeersen* genoemd (ca. 1 ha groot). Dit erf bestond uit één groter gebouw, een bijgebouw en verschillende grachten. In deze bijdrage gaan we verder met de beschrijving van de onderzoeksresultaten gelegen tussen de R4 autoweg en de straat Hultjen, een aaneengesloten afgegraven areaal van 10 ha groot (fig. 3), opgegraven in de periode 2006-2007. Eind 2007 werden de opgravingen afgesloten en begon de uitwerking waarbij de opgravingsresultaten worden verwerkt en voor publicatie klaar gemaakt. We trachten hier dan ook een eerste summier balans te maken van de onderzoeksresultaten in de huidige stand van het onderzoek.

Situering

Het onderzoeksgebied, gelegen rondom het gehucht *Zandeken*, bevindt zich enkele kilometers ten noorden van Gent en wordt begrensd door het Kanaal Gent-Terneuzen in het oosten, de expresweg Gent-Zelzate (R4) in het westen en de dorpen Rieme en Doornzele in respectievelijk het noorden en het zuiden. Het gebied is gelegen in de opvullingsvlakte van de Vlaamse Vallei, een 20 à 30 m diepe Pleistocene vallei die opgevuld is met overwegend niveo-eolische sedimenten. Tijdens het Laat Glaciaal ontstond er door toedoen van de wind een landschap van afwisselend dekzandruggen en kleine depressies. De huidige bewoning situeert zich op en rond zo'n grotere dekzandrug, 't *Zandeken* genoemd (ca. +6,6 à 7 m TAW). Bodemkundig bestaat deze zandrug uit matig droge tot matig natte zandgronden (Zch, Zdh en Zdg), de depressies en de lager gelegen gebieden rond de zandrug bestaan uit matig

¹ LALOO *e.a.*, 2008, p. 77-86.

² DE CLERCQ *e.a.*, 2007, p. 59-66.

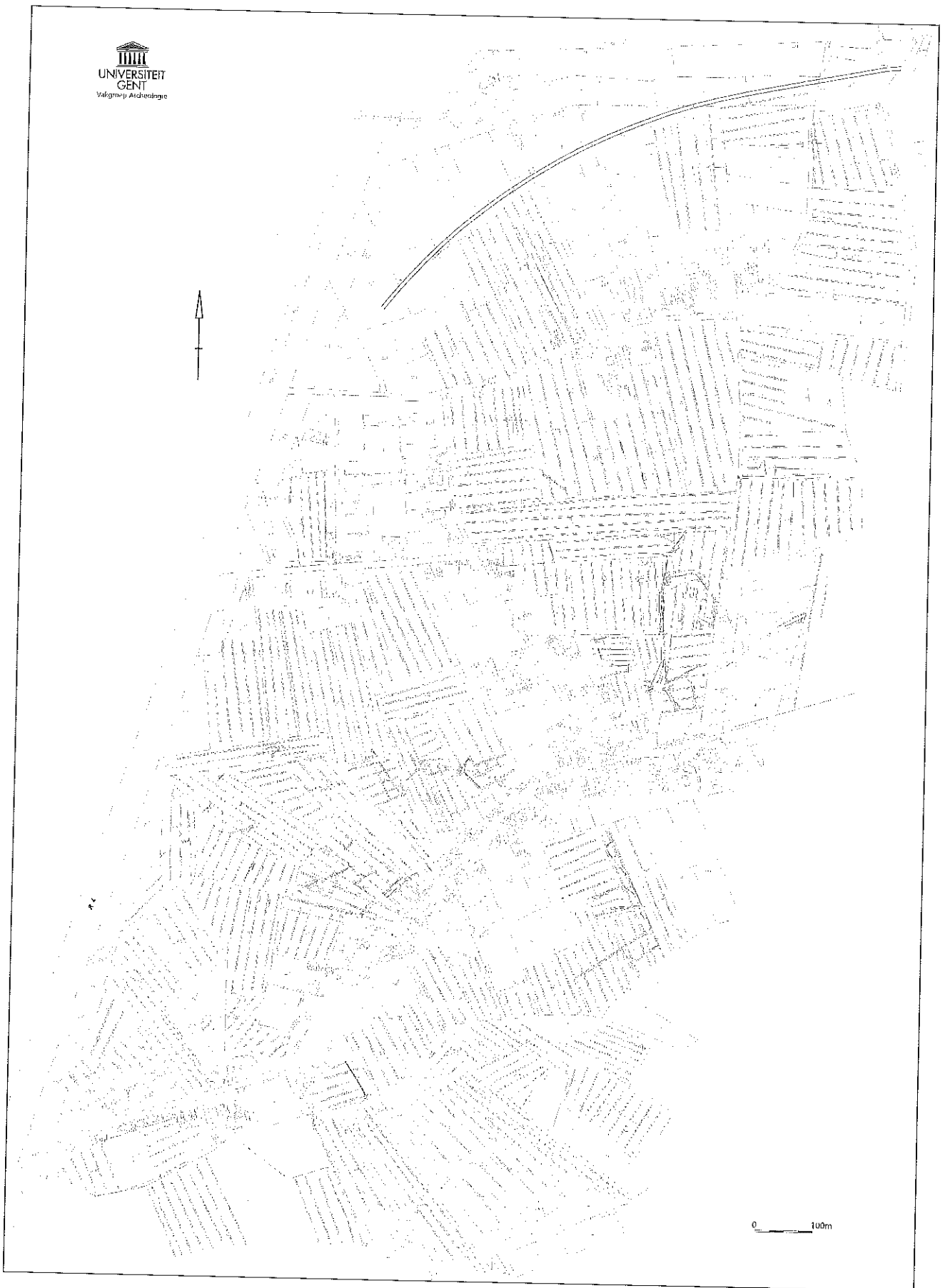

Fig. 1 : Kluizendokproject – proefsleuvenplan.

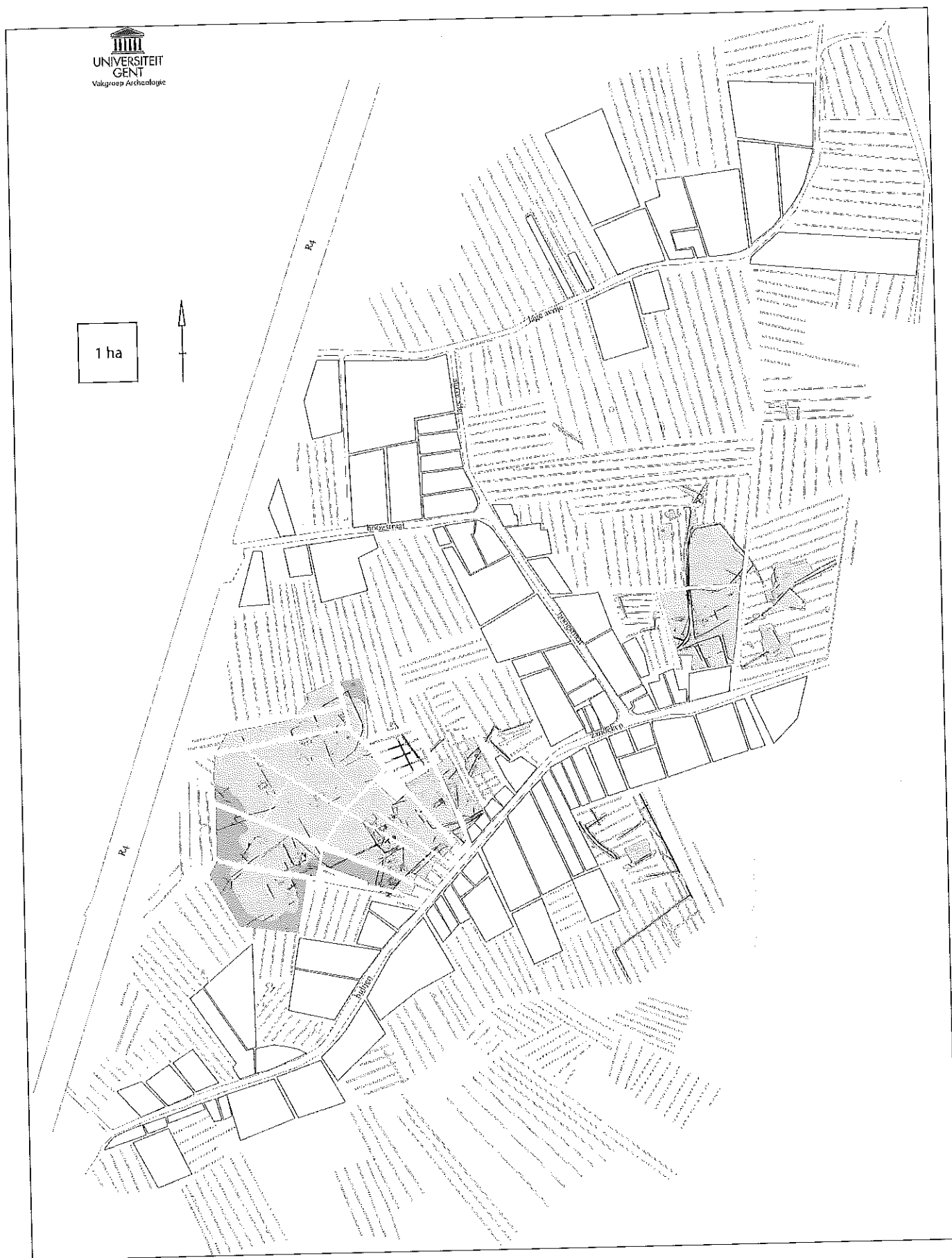

Fig. 2 : Kluisendokproject – grondplan afgegraven vlakken.

natte lemige zandgronden (Sdb(k) en Sdg) en deels ook uit zeer natte gronden op zandlemig materiaal (Pfp).

Opgravingsresultaten

Uiteindelijk werd ca. 16 ha van de 170 ha vlakdekkend afgegraven en onderzocht (fig. 2). Hierin werden zowel de kernen als de periferieën van de verschillende inbeems-Romeinse erven aangetroffen. Deze zijn systematisch opgebouwd uit een aantal basiselementen: een hoofdgebouw, één of meerdere bijgebouwen, een waterput en enkele grachten en greppels (zgn. enclosures) die het erf omgeven. Er dient zeker nadruk gelegd te worden op de lage sporendensiteit die deze erven kenmerken, en de gevolgen die dit heeft voor de evaluatie van proefsleuven in vooronderzoeken. Ook het onderscheid site vs off-site dat wel eens wordt gemaakt, staat na de 16 ha onderzoek ter discussie. Slechts 1,8 % van de totale afgegraven onderzoekszone (16 ha) bestond effectief uit spoor-oppervlakte. Nochtans blijkt duidelijk dat het hier wel degelijk om erven gaat. De sleuven die binnen deze 16 ha gesitueerd waren werden volgens een dichtheid van 12 % aangelegd (zonder kijkvensters) en leverden 0.18 % van het latere totale spooroppervlak op. Dit betekent dat ze concreet 10 % van het werkelijk aantal aanwezige spooroppervlak aansneden. Echter, de informatie uit de sleuven blijkt voornamelijk met densiteit geassocieerd te zijn, en zegt weinig over de structuur van het landschap en de bewoningskernen daarbinnen. In de meeste sleuven werden vooral grachten en greppels herkend (minimum 66 % van het spooroppervlak in de sleuven). Hoofd- en bijgebouwen leverden lokaal hoge densiteiten aan sporen op indien ze binnen de sleuven lagen, maar werden in totaal spooroppervlak binnen de sleuven voor 6,5 % herkend. Toch werden 11 van de 21 gebouwen op één of andere wijze in de sleuven "gezien" (een kleine 50 %), wat betekent dat de 12 % sleufdichtheid een relatief grote kans geeft om een gebouw te raken, dit betekent echter geenszins dat het ook als dusdanig herkend werd. Gezien de lage dichtheid aan spooroppervlak die zo'n gebouw inneemt loopt men echter het risico deze structureren te onderwaarden of te missen, wat betekent dat dient te worden overgegaan tot verdere kwaliteitsbepaling; dit gebeurde in Kluzendok door kijkvensters en volgsleuven. Door de aanleg hiervan werd het rendement van het evaluatieonderzoek significant verhoogd. De uitbreiding met in totaal 3 % (totale evaluatie-oppervlakte met sleuven inbegrepen: 15 %) leidde ertoe dat 22 % van het totale spooroppervlak werd aangesneden, tegenover slechts 10 % in het sleuvenonderzoek. M.a.w., door de aanleg van de kijkvensters werd een verdubbeling bekomen van het spooroppervlak in evaluatie en samen met de sleuven werd dus door 15 % van het areaal te sonderen, 31 % van het totale spooroppervlak ontdekt. We zijn dus van mening dat het aanleggen van kijkvensters cruciaal is voor een goede evaluatie van de spoordichtheid. Bovendien leveren de vensters (en volgsleuven) ook en vooral meer kwalitatieve informatie m.b.t. de structuur en bewaringstoestand van de sporen, en de erfstructuur in het bijzonder. Drie gebouwen, die niet in de sleuven zichtbaar waren kwamen zo aan het licht. Ook over drie gebouwen waarvan slechts één of een halve paalkuil zichtbaar was in de zoeksleuven kon aan de hand van de kijkvensters duidelijk gesteld worden dat het om de resten van gebouwplattegronden ging. M.a.w., zowat twee derden van de gebouwen kwamen aan het licht tijdens het evaluatieonderzoek. Ook het volgen en doorsnijden van grachtensystemen in volgsleuven bleek cruciaal om erven en landschapsindeling te evalueren.

Samenvattend kunnen we stellen dat uit het Kluzendokproject heel wat lessen getrokken kunnen worden m.b.t. de evaluatie van deze sites met lage sporendichtheid. De beste resultaten werden bekomen door een sleuvenstelsel van ca. 12 %, aangevuld met kijkvensters tot 15 % dichtheid. Een sleuwendichtheid van meteen 15 % zou nooit dezelfde kwaliteit aan informatie hebben opgeleverd. Immers, wat inzicht in structuur en kwaliteit

betreft leveren de vensters en volgsleuven meer inzicht op dan de sleuven die vooral geschikt zijn om dichtheden te evalueren. Gezien het feit dat deze sites zich kenmerken door lage spoordichtheden dreigen ze zelfs niet herkend of weg-gevalueerd te worden wanneer enkel sleuvenonderzoek wordt toegepast! Kijkvensters en volgsleuven zijn dus een integraal en onlosmakelijk deel van het evaluatieonderzoek.

Enclosures

Op het eerste zicht zijn er weinig aanwijzingen voor een zeer planmatige en strakke organisatie en inplanting van de erven afzonderlijk en onderling, met uitzondering van één erf (infra). Van rechthoekige afbakeningen zoals we die kennen uit Aalter-Langevoorde³, Brugge-Refuge⁴ en verschillende late Ijzertijd en Romeinse sites uit het noorden van Frankrijk⁵ is in dit inheems-Romeins landschap geen sprake. Toch is gebleken dat alle erven afgezonderd lagen van elkaar en soms met onregelmatige, onderbroken of ondiepe grachtenconfiguraties waren omgeven. Er zijn bovendien geen elkaar gedeeltelijk overlappende erven opgemerkt. De meeste grachten en greppels lijken daar waar ze in elkaars buurt komen, elkaars verloop te respecteren of in elkaar over te vloeien. Het aantal oversnijdingen is beperkt. Dit betekent dat er toch sprake is van een zekere mate van structurering en evolutie in organisatie van het landschap in het globale nederzettingsareaal, zij het dat deze de strakke vormgeving van een klassiek kadastermatige Romeinse percelering mist. De meeste grachten bakenen overigens eerder de hogere, drogere gronden af, daarbij het natuurlijk landschap volgend. Andere moeten dan meer gediend hebben als ontwatering. Ze geleidden het water naar de iets lagere en nattere kleiige gronden toe die de nederzettingszone *Hultjen* omgeven.

Toch zet de algemene lineariteit die werd vastgesteld in het nederzettingscomplex *Zandeken-Hoogstraat* zich verder in de zuidwestelijker gelegen nederzettingszone *Hultjen*. Enkele noordoost-zuidwest tot westzuidwest-oostnoordoost gerichte assen lijken het geheel immers enigszins te ordenen. De oriëntatie van elk erf en elk hoofdgebouw is gerelateerd aan de oriëntatie van deze assen. Vermoedelijk gaat het om afbakeningen van landelijke aarden wegen die de verschillende erven met elkaar verbonden. Ook de huidige straat, 'Zandeken genaamd', is op dezelfde richting georiënteerd, volgens de lengte-as van de zandrug. Een verder structurerend element in de voorlopige onderzoeksstand lijkt de positie te zijn van een rechthoekig gebouw dat ietwat geïsoleerd op een kleine zandkop, centraal in de nederzettingszone *Hultjen* werd aangetroffen. Een aantal grachten en de richtingsas die ze vertegenwoordigen lijkt op dit gebouw georiënteerd te zijn. Opmerkelijk is evenwel dat in de onmiddellijke nabijheid ervan geen waterput te bespeuren valt, dit in tegenstelling tot alle de andere erven. Ook bijgebouwen ontbreken. Wel werd er in het gebouw een kuil aangetroffen met daarin heel wat aardewerk, houtskool en grote fragmenten ijzer. Dit fenomeen werd niet bij de andere erven en gebouwen vastgesteld.

In de uiterste noordelijk uitloper van de kleine zandrug waar het complex *Hultjen* op is gesitueerd, op de rand met de lagere kleizones, werd wel een duidelijk omgracht erf aangetroffen. Ook hier betreft het geen echt strak omheiningssysteem als is het duidelijk beter gestructureerd. Een D-vormige gracht bakent twee (door recente grachten verstoorde) gebouwen af. Of het hier gaat om een gelijktijdig hoofdgebouw met bijhorend (zwaar) bijgebouw of om twee boerderijen binnen hetzelfde erf is voorlopig nog onduidelijk gezien de stand van het onderzoek en ook door de mate van verstoring van het tweede gebouw. Beide gebouwen liggen min of meer centraal binnen het erf en de kleinere bijgebouwen liggen hier dichter tegen de gracht aan, ten westen en ten zuidwesten van de hoofdgebouwen. Twee

³ DE CLERCQ & MORTIER, 2003, p. 21-26.

⁴ HOLLEVOET & HILLEWAERT, 1997/1998, p. 191-207.

⁵ MALRAIN, 1997 ; COLLARD & BAYARD, 1996.

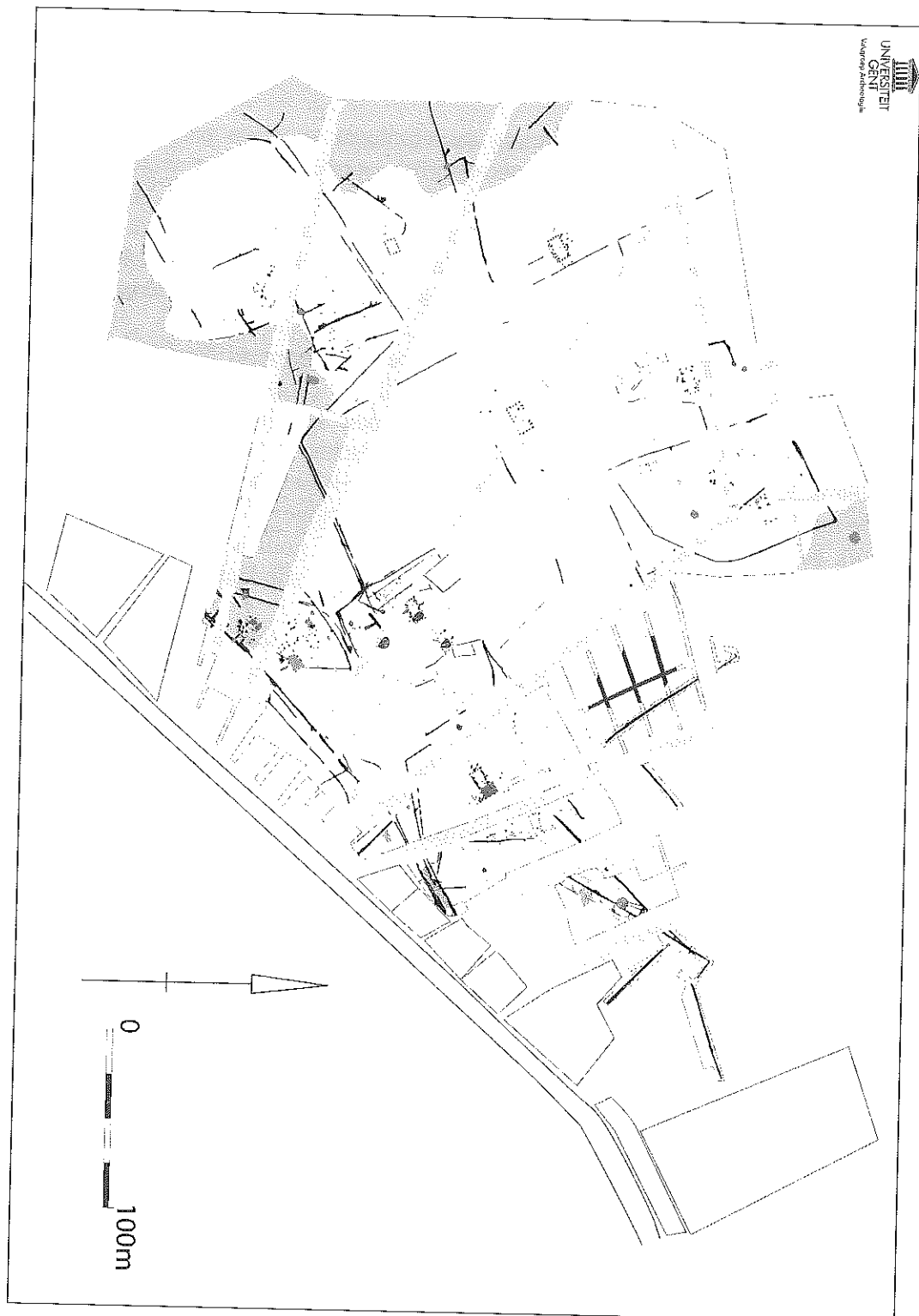

Fig. 3 : Kluizendokproject – grondplan nederzettingscomplex *Hultjen*.

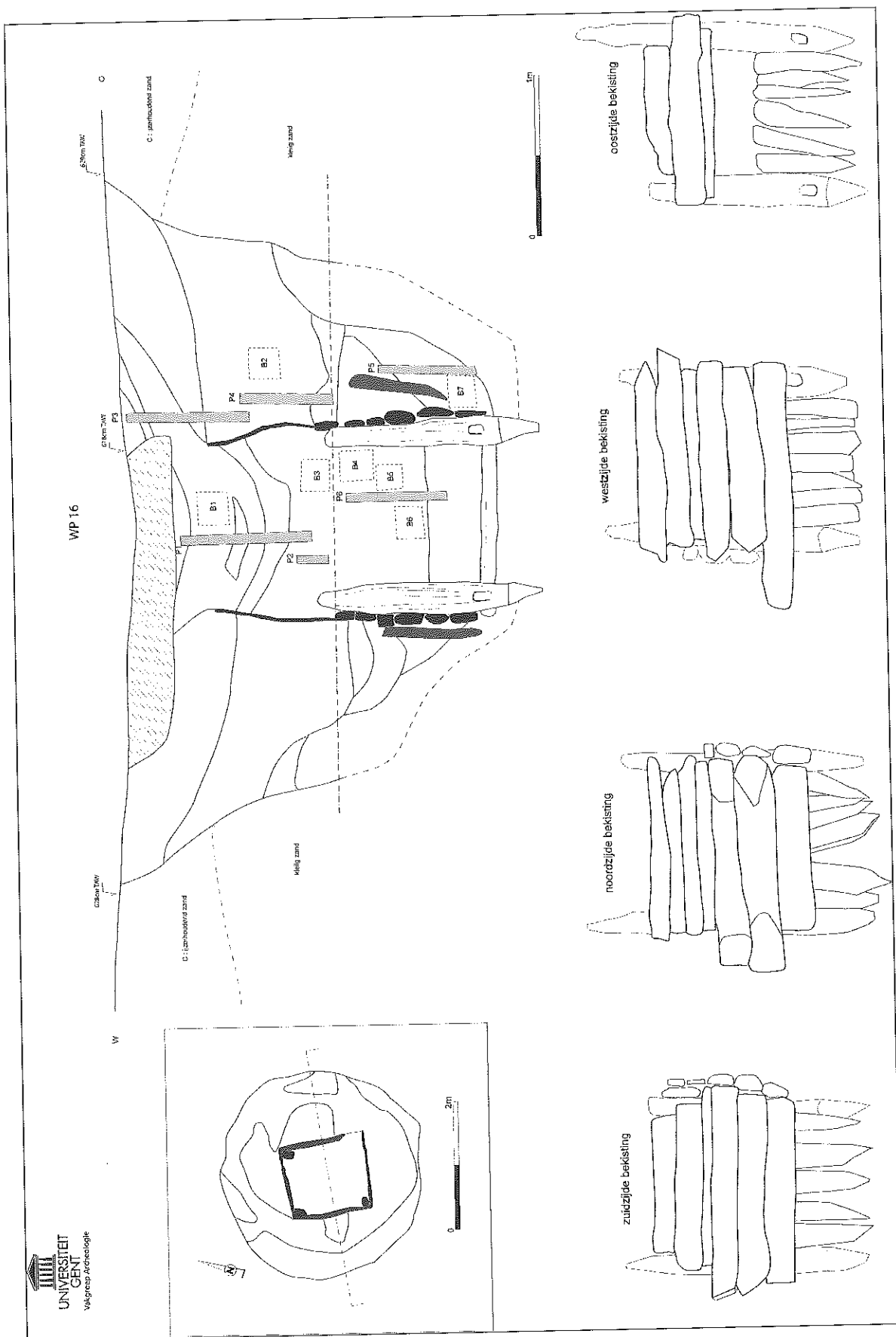

Fig. 4 : Kluizendokproject – waterput met planken bekisting met regelmatige opbouw.

waterputten liggen in de onmiddellijke omgeving, waarvan één binnen de enclosure en één er net buiten, in een meer kleiige randzone. In de noordwestelijke hoek van het erf lijkt een toegang aanwezig te zijn. Op de plaats waar zich een onderbreking in de omgrachting bevindt, is deze plaatselijk sterk verdiept en wat breder uitgevoerd. Een ander onderscheidend element is de chronologie. Op dit erf werden immers enkele chronologische indicatoren aangetroffen die op een datering in de derde eeuw wijzen; terwijl dit op basis van de huidige onderzoeksstand op de andere erven eerder in de tweede eeuw te situeren valt.

Hoofd- en bijgebouwen

Naast de vier, vorig jaar reeds besproken gebouwplattegronden van het complex *Zandeken-Hoogstraat* werden op het nieuwe complex *Hultjen* nog eens tien nieuwe grondplannen van grotere gebouwen ontdekt, allen afkomstig van houtbouwconstructies. We menen te mogen stellen dat de meeste hiervan woonhuizen waren, niet alleen door de nabijheid van waterputten, maar ook omdat er dikwijls kleinere gebouwen (spiekers e.d.) in de onmiddellijke buurt gelegen waren en in de nabijheid doorgaans materiële cultuur werd gevonden. Net als op de site *Zandeken-Hoogstraat* kunnen we een onderscheid maken tussen de éénbeukige (acht exemplaren) en de tweebeukige (twee exemplaren) gebouwen. Opnieuw liggen de gemiddelde lengte-breedteverhoudingen op ca. 2/1. Met lengtes variërend tussen 10 en 13 m en breedtes tussen 5 en 7 m zijn dit eerder kleine hoofdgebouwen. Van de twee, tweebeukige plattegronden, springt er één uit de toon. Het is het meest zuidwestelijk gelegen gebouw. In tegenstelling tot alle andere plattegronden heeft het geen rechthoekig grondplan. De hoeken zijn eerder afgerond. Bovendien wordt het gewicht van de structuur niet gedragen door zware wandpalen, wat bij de andere gebouwplattegronden wel grotendeels het geval is, maar door een rij zware nokstaanders. In het zuidwestelijk deel van het gebouw zijn er twee uitspringende nokstaanders, waardoor de draagstructuur een kruisvorm krijgt.

Nog een in het oog springend fenomeen is het voorkomen van drie gebouwen met een verdiept stalgedeelte, allen gelegen in het zuidoostelijk gedeelte van het vlak, tegen de huidige bebouwing en moderne bestrating aan, tevens het hogere deel van de zandrug. Bovendien kan uit het verloop van de grachten worden afgeleid dat ze zich vermoedelijk naast een aarden wegtracé bevonden. Eén van deze woonstalhuizen heeft een tweebeukige draagstructuur en lijkt minstens één en wellicht meerdere malen herzet of hersteld te zijn geweest. De andere twee zijn éénbeukig en éénfasig. In de onmiddellijke buurt van de potstalhuizen stonden telkens vrij zware bijgebouwen, een fenomeen die op de andere erven niet werd opgemerkt. Eén van die bijgebouwen bestond zelf uit een verdiept staldeel en was aan z'n korte zijden van twee kleine rechthoekige enclosures voorzien die wellicht de uitlopen van de stal vertegenwoordigen. Op en rond deze drie boerderijen werd overigens opvallend meer en ander archeologisch materiaal aangetroffen dan op de andere erven: meer lnx-waar, de aanwezigheid van dakpannen en van metalen voorwerpen zoals een mogelijke lanspunt. Anderzijds, kan dit misschien ook begrepen worden door de aanwezigheid van de potstal, waardoor de kans dat er meer materiële resten in de bodem kunnen bewaard blijven dan in een huis waarin slechts enkele palen voorkomen, aanzienlijk groter is. Dakpannen snijgeren verder dat deze gebouwen in tegenstelling tot de andere, (deels) van een verhard dak voorzien waren. Het lijkt er dan ook op dat deze drie erven met woonstalhuizen zich in de huidige onderzoeksstand onderscheiden van de andere erven, en dit zowel qua positie, erfstructuur als geassocieerde materiële cultuur. Verder dient aangegeven dat elk erf één of meerdere *bijgebouwen* bevat. Zowel grotere en zware (bij de potstalhoeves) als kleine bijgebouwen zijn aanwezig. Bij de kleine horen enkele vier- en zespalige spiekertjes. Daarnaast komen ook enkele geïsoleerde palen en tweepalige constructies voor die mogelijk te maken hebben met één of andere agrarische activiteit.

Opvallend is ook dat een tiental rechthoekige kuilen met organische vulling en rijk aan vondstmateriaal werden aangetroffen in de onmiddellijke buurt van de gebouwen, en er meestal ook heel symmetrisch mee aangelegd waren. De kuilen bevonden zich immers net buiten de gebouwen ter hoogte van het midden van de lange zijden. In afwachting van de resultaten van het natuurwetenschappelijk onderzoek hebben we deze kuilen voorlopig geïnterpreteerd als mest- en/of afvalkuilen. Mogelijke vergelijkbare rechthoekige kuilen werden o.a. te Wijster (Drenthe, NL) opgemerkt. Daar vond men rechthoekige kuilen aan de ingangen van sommige van de huizen⁶.

Waterputten

Vijftien nieuwe Romeinse waterputten werden in de campagne 2006-2007 onderzocht⁷. Met de onderzoekszone *Zandeken-Hoogstraat* erbij brengt dit het totaal op eenentwintig. Ze vallen onder te verdelen in een viertal groepen. De putten zonder beschoeiing (acht), deze met een vlechtwerk beschoeiing (drie), waterputten met een planken bekisting (negen, waarvan drie slecht bewaard) en één exemplaar met een beschoeiing in verschillende fasen (vlechtwerk en planken). Bij de gevlochten waterputten zat één structuur met een mand uit fijne twijgjes, de andere twee bestonden uit grotere twijgen en staakjes. De waterputten met een planken bekisting kunnen verder onderverdeeld worden in bekistingen met een regelmatige opbouw (fig. 4) en deze opgebouwd uit recuperatiemateriaal. Bij de eerste groep lijkt het alsof men één of meerdere bomen heeft geveld en bekapte enkel en alleen voor de aanleg van de put, de putten van de andere groep zijn deels of helemaal opgebouwd uit planken en balken die men elders had gerecupereerd.

Alle waterputten werden uitvoerig bemonsterd met het oog op palynologisch en macrobotanisch onderzoek. Ook stalen van het hout werd bewaard voor houtsoortdeterminatie en, in het geval het geschikte stukken eik betreft, voor dendrochronologisch onderzoek. De weinige botresten die aangetroffen werden, kwamen bijna allen uit de waterputten. De resultaten van het natuurwetenschappelijk onderzoek zullen ons hopelijk een beeld geven van de evolutie van het landschap op en rond de nederzetting; op zich een uiterst belangrijke en interessante onderzoeksvraag gegeven het marginale potentieel voor intensieve landbouwpraktijken die deze slecht gedraineerde zandgronden bezitten. Tijdens de opgravingen werden alvast enkele mogelijke aanwijzingen gevonden in de opvulling van de diepere structuren voor een geleidelijke vernatting van het gebied.

Graven

Een drietal geïsoleerde brandrestengraven bevond zich in de nabijheid van de woonstalhuizen, meer bepaald tegen één van de mogelijke landwegen aan. Ze waren goed bewaard, maar bevatten, op wat verbrand aardewerk en enkele fragmenten verbrand bot, na weinig materiaal. Met de vijf graven aangetroffen op de site *Zandeken-Hoogstraat* komt het totaal zo op acht. Naast deze met zekerheid als graven geïnterpreteerde sporen, zijn ook een aantal houtskoolrijke kuilen, sommigen met sporen van verhitting ter plekke, opgegraven. Het merendeel van deze sporen zijn groter qua afmetingen, maar minder diep uitgegraven dan de brandrestengraven. Het zijn hoogstwaarschijnlijk kuilen die dienden voor de aanmaak van houtskool. Onderzoek in Oost-Nederland heeft aangetoond dat dit type kuilen voorkomt vanaf de late ijzertijd en de Romeinse tijd, maar ook veel vroeg-middeleeuwse soortgelijke kuilen komen er voor. Ze worden geassocieerd met de bewerking en verwerking van ijzer. Het aanmaken van houtskool en het rooien van voornamelijk eiken gebeurde hierbij dikwijls voorafgaand aan de ontginning van het omliggende gebied⁸.

⁶ VAN ES, 1965, p. 52.

⁷ Ook één waterput daterend uit de overgang vroeg- late ijzertijd werd in deze campagne opgegraven.

⁸ GROENWOUDT, 2007, p. 327-337.

Een aantal (vier) onder hen echter, vertoont meer gelijkenissen met de als graven geïnterpreteerde sporen, maar bevatten geen archaeologica. Het valt voorlopig dus niet uit te sluiten dat het hier ook gaat om brandrestengraven.

Materiële cultuur

De materiële cultuur aangetroffen op de verschillende erven valt uiteen in een vijftal klassieke groepen: aardewerk, natuursteen, metaal, glas en hout. Net als op het complex *Zandeken-Hoogstraat* blijft de depositiewijze van het gros van het aangetroffen materiaal beperkt tot slechts enkele plaatsen en soorten structuren en is de verspreiding verre van algemeen en uniform te noemen. De vulling van de verdiepte stallen, de zogenaamde mestkuilen en ook de storten van materiële cultuur in grachten en greppels waren blijkbaar de preferentiële plaatsen om afval te deponeren en leverden de meerderheid van de vondsten op. Paalkuilen en waterputten bevatten sporadisch (zwerf-)vondsten. Sommige grachten konden honderden meters gevolgd worden maar leverden zelden vondsten op. Over de totaliteit van het opgegraven areaal gezien, zijn de plaatsen waar "veel" vondsten achtergelaten werden uiterst beperkt, wat ook aanzet om de interpretatie van dit materiaal, en inzonderheid de bruikbaarheid voor chronologische doeleinden, slechts ruimtelijk beperkt te maken tot de onmiddellijke nabijheid van de vondstcontext. Bovendien dateren deze complexen meestal de opgave, en zelden het gebruik van de erven. Bij de opstelling van de chronologie van de erven zal dan ook getracht worden om onafhankelijke chronologieën op te bouwen op basis van aardewerk, C¹⁴ en dendrochronologie.

Op basis van de momenteel beschikbare ceramologische data dateert het gros van het aardewerk uit de Antonijnse tijd; op één erf werden elementen gevonden die naar de derde eeuw verwijzen. Opnieuw bestaat de meerderheid van het aardewerk uit handgemaakt tot traag gedraaide producten, voornamelijk kommen, borden, (kook)potten en bekens. Scheldevalleikruiken, mortaria uit het Maasland en Bavay (o.a. Victor) enkele (hergebruikte) Spaanse olijfolieamforen, Noordfranse grijze waar en Low Lands Ware werden geïmporteerd. Onder de importen van luxewaar dienen voornamelijk jachtbekers in gevemist aardewerk uit Keulen vermeld te worden. Terra sigillata blijft opnieuw beperkt tot slechts enkele individuen. Deze kwamen voornamelijk aan het licht in de potstalhoeves en bestaan uit borden Drag. 18/31, bekens Drag. 33 en versierde kommen Drag. 37. Bij deze laatste vorm dient een intradecoratieve stempel van Priscus van Lezoux vermeld te worden. Zuidgallische terra sigillata ontbreekt volledig; producten uit Lezoux, de Argonnen en in mindere mate Rheinzabern domineren het geheel.

Op en rond de erven werden tientallen fragmenten natuursteen aangetroffen. Meestal zijn deze afkomstig van maal- of slijpstenen. Een uitgebreid petrografisch onderzoek werd i.s.m. met Dr. P. Degryse (KU-Leuven) gelanceerd om de bevoorrading in natuursteen van deze erven in steenloze landschappen te duiden.

Metaal werd meestal onder de vorm van roestklompen aangetroffen; een uitzondering vormt een vrij goed herkenbaar puntig voorwerp, wellicht een speerpunt in ijzer die in een potstal gevonden werd. Andere objecten zullen tijdens de conservatie ontdekt worden. Het depot van ijzer in een kuil binnen het geïsoleerde gebouw, samen met scherven van een pot, doet vermoeden dat er zeker een deel van het metaal intentioneel werd gedeponerd. Hetzelfde kan ook gezegd worden van een groter bronzen object (sleutel of scharnier) dat in een hoekpaal van een huis werd gedeponerd.

Glas is in deze inheems-Romeinse nederzetting niet veel aangetroffen en blijft beperkt tot een kraal en enkele fragmenten van flessen.

Meer uitzonderlijk zijn de houten voorwerpen. Naast de fraai bewerkte balken van sommige waterputten, zijn er enkele objecten gevonden waarvan de functie ons voorlopig ontgaat. Verder werden in waterputten constructie-elementen van huizen of hun inhoud

herwerkt. Vermeldenswaard is ondermeer de wand van een kist. Uit de aanlegtrechter van een andere waterput stamt dan weer een gesneden kom met twee grepelementen; mogelijk betreft het een bouwoffer.

Voorlopige conclusie

Tegen alle verwachtingen in bleek het arme, slecht gedraineerd zandgebied rond het gehucht *Zandeken*, toch archeologische overblijfselen te bevatten. Vooral de ontdekking van een inheems Romeins nederzettingslandschap verspreid over zo'n 16 ha spreekt tot de verbeelding. Voor het eerst in Vlaanderen kon een Romeins landschap voor een aanzienlijke oppervlakte onderzocht worden. De volledige zandige opduiking, waarnaar het gehucht *Zandeken* is genoemd, werd ingenomen als woongebied en landbouw- en veeteeltareaal, dit in schril contrast met de oudere en jongere perioden. In totaal konden een vijftiental, bijna volledige erven onderzocht worden. Uit de materiële cultuur blijkt voorlopig dat het gebied kortstondig, maar wel intensief is bewoond en in gebruik genomen. In een periode van ongeveer honderd jaar werd de volledige zandrug in cultuur gebracht door enkele families die mogelijk op regelmatige tijdstippen hun erven hebben verplaatst, al is een gelijktijdigheid van de verschillende erven niet uit te sluiten. De exacte onderlinge (o.a. chronologische) relatie tussen de verschillende erven blijft voorlopig echter nog onduidelijk; uit de greppelsystemen kan worden afgeleid dat er een zekere evolutie was, maar dat deze zich meestal voltrok met respect voor de reeds bestaande structurering; oversnijdingen zijn immers zeer zeldzaam. De relatief lage sporendensiteit, het feit dat weinig hoofdgebouwen herbouwd of hersteld zijn geweest, het verspreidingspatroon van de erven en verschillende mogelijke aanwijzingen voor vernatting wijzen allen op een intensieve ontginning van deze arme zandgronden die wellicht weinig succesvol verliep op langere tijd gezien.

Op ruimere schaal openen zich dan ook verschillende onderzoekspistes. In welke mate is dit nederzettingslandschap typisch of net afwijkend in het Noord-Menapische gebied? Uit voorliggende gegevens tekent zich een plotse en dan voortschrijdende kolonisatie af die reeds in de (vroeg?) derde eeuw op z'n einde liep. Wat waren de drijfveren om zich te gaan vestigen op deze woeste, arme gronden? Er moet een zekere maatschappelijke en/of politieke en economische druk geweest zijn om deze gronden die noch voor, noch na de Romeinse tijd uitgebreid gecultiveerd werden, toch in gebruik te nemen. Hoe verhoudt de sociale positie van deze boeren zich dan in het kader van de Romanisatieprocessen van de rurale bevolking van andere delen van Noord-Gallië en wat kunnen de materiële cultuur en de ecologische indicatoren ons leren over deze processen? Met de verdere verwerking van de opgravingsresultaten hopen we hierop een antwoord te kunnen geven en zo tot een genuanceerd beeld te komen van enerzijds de bewoning en het landschap op en rond de site, maar anderzijds ook van de Romanisatie van de minder vruchtbare landbouwgebieden van de *Civitas Menapiorum* in het bijzonder.

Bibliografie

- COLLART & BAYARD, 1996 : J.L. COLLART en D. BAYARD (eds), *De la ferme indigène à la villa gallo-romaine*. Revue Archéologique de Picardie, n° spécial, 11, 1996.
- DE CLERCQ & MORTIER, 2003 : W. DE CLERCQ en S. MORTIER, Een inheems-Romeinse nederzetting (Ferme Indigène) uit de augusteïsch-tiberische tijd en off-site activiteiten uit de periode 60-260 AD : bilan van het noodonderzoek op het industrieterrein Aalter-Langevoorde (O.-VI). 1999-2001. *Romeinendag, Leuven 8-2-2003*, 2003, p. 1-26.
- DE CLERCQ e.a., 2007 : W. DE CLERCQ, P. LALOO, Y. PERDAEN en P. CROMBE, Grootschalig nederzettingsonderzoek in een inheems-Romeins landschap. Het preventief

- archeologisch onderzoek "Kluizendok" in de Gentse haven (fase 2005-2006), *Romeinendag – Journée d'Archéologie Romaine*, Namur, 2007, p. 59-66.
- GROENEWOUDT, 2007 : B. GROENEWOUDT, Charcoal Burning and Landscape Dynamics in the Early Medieval Netherlands, *Ruralia*, VI, 2007, p. 327-337.
- HOLLEVOET & HILLEWAERT, 1997-1998 : Y. HOLLEVOET en B. HILLEWAERT, Het archeologisch onderzoek achter de voormalige vrouwengevangenis Refuge te Sint-Andries/Brugge (prov. West-Vlaanderen). Nederzettingssporen uit de Romeinse tijd en de Middeleeuwen. *Archeologie in Vlaanderen*, VI, 1997-1998, p. 191-207.
- LALOO *e.a.*, 2008 : P. LALOO, Y. PERDAEN, W. DE CLERCQ en P. CROMBE, Ijzertijdsporen in een Romeins landschap te Kluizen (Evergem, provincie Oost-Vlaanderen), *Lunula. Archaeologia protohistorica*, XVI, 2008, p. 77-86.
- MALRAIN, 1997 : F. MALRAIN, Les établissements ruraux du second âge du Fer dans les régions picarde et ardennaise, d'après les fouilles et les prospections aériennes. In : S. MARION en G. BLANQUAERT (ed.), *Les installations agricoles de l'Age du Fer en France Septentrionale. Etudes d'Histoire et d'Archéologie*, VI, 1997, p. 185-204.
- VAN ES, 1965 : W.A. VAN ES, Wijster. A native village beyond the imperial frontier 150-425 A.D., *Palaeohistoria*, XI, 1965, 595 p.

Contacten

P. LALOO : Pieter.Laloo@UGent.be

Universiteit Gent. Blandijnberg, 2. 9000 Gent.
Vakgroep Archeologie

W. DE CLERCQ : w.declercq@UGent.be

Universiteit Gent. Blandijnberg, 2. 9000 Gent.
Vakgroep Archeologie & Onde Geschiedenis van Europa

LA VILLA GALLO-ROMAINE DU CORRIA À GESVES

Sophie LEFERT

La villa localisée au lieu-dit *Sur le Corria* ou *Enclos des Sarrasins* est implantée sur le versant méridional d'un tige situé au nord-est du centre du village de Gesves. Signalé dès le XIXe siècle par N. Hauzeur dans les *Annales de la Société Archéologique de Namur*¹, ce site a fait l'objet de quelques sondages non publiés aux XIXe et XXe siècles. Depuis 2003, le Service de Jeunesse Archéolo-J réalise une exploration extensive de ce site. Près de 12.500 m² ont été décapés. La zone résidentielle a été entièrement mise au jour et un premier secteur de la cour agricole a été appréhendé.

L'occupation du site est principalement attestée pour le Haut-Empire ; une monnaie de *Constantius* (Constance Chlore 293-306 ou Constance II 337-361) a cependant été découverte lors de la fouille de la dépression située au sud des bains. Une batterie de foyers métallurgiques pourrait également être tardive et deux tombes à caisson mérovingiennes ont été installées non loin du logis. Le matériel archéologique est très ténu et seule une chronologie relative a pu être établie dans l'état actuel des connaissances ; celle-ci se révèle fort complexe.

L'état de conservation du site est très variable. Les murs sont rarement conservés en élévation, il n'en subsiste le plus souvent que les fondations, voire seulement les négatifs. Cette conservation différentielle s'explique par la régularisation du relief, probablement lors de la mise en culture du terrain, ainsi que par la récupération de matériaux de construction et par des perturbations à diverses époques.

Premières occupations probablement antérieures à l'époque romaine

Un petit bâtiment rectangulaire (fig. 1-1) d'environ 2,80 m sur 2 m *intra muros* est constitué de fossés de fondations. Seuls deux pieux sont conservés au niveau des angles occidentaux. Cette petite structure est recoupée par le bâtiment en bois H puis par le premier complexe de bains.

Deux bâtiments en bois G et H pourraient également appartenir à l'époque pré-romaine. Leurs plans complets n'ont pu être restitués mais ils présentent une orientation semblable nord-est/sud-ouest. Du bâtiment H, seuls 4 poteaux ont été dégagés ; ils forment un axe de 14,5 m. Le bâtiment G de 13,50 m de long est constitué de trois poteaux alignés. Deux poteaux situés plus au nord pourraient appartenir à cette même structure.

La zone résidentielle

La zone résidentielle est constituée du logis proprement dit et des bains situés environ 60 m en contrebas et reliés au logis par une galerie couverte. Tous deux présentent deux phases principales de construction qui, dans l'état actuel des recherches, n'ont pu être reliées.

Premiers bâtiments en bois

Trois bâtiments en bois (C, I et J) témoignent de la première occupation romaine du site. Ils présentent tous trois un plan à deux nefs et une orientation ouest-est qui sera reprise par toutes les constructions romaines postérieures. Seuls les poteaux supportant la faîtière sont

¹ N. HAUZEUR, *Antiquités gallo-germaniques, gallo-romaines et franques de la rive droite de la Meuse* (suite), *Annales de la Société archéologique de Namur*, V, 1857-1858, p. 46.

conservés, les poteaux formant les parois longitudinales étaient probablement moins profondément fondés et ont totalement disparu. Le bâtiment C se compose de trois poteaux formant un axe de 12,75 m de long. Il est recoupé par le logis primitif en dur ; un tesson de sigillée témoigne de son appartenance au tout début de l'occupation romaine. Plus à l'ouest, les bâtiments I et J ont respectivement 14,75 et 9 m de long, le bâtiment I sera recoupé par une annexe.

Ces premières structures sont recouvertes d'un remblai d'épaisseur variable visant à modifier le relief du site avant la construction de la première phase en dur. Le terrain en pente semble ainsi avoir été aménagé en terrasses.

Logis primitif

Le logis primitif présente un plan classique à galerie de façade et grande salle centrale. Large de 17,20 m, il est long d'environ 31 m *extra muros*, soit une emprise de près de 530 m². La surface de circulation ne semble pas avoir été la même dans toutes les salles comme le prouve la différence de niveau entre les différents seuils conservés.

Les fondations des murs sont constituées de moellons et de blocs de dolomie² assemblés à sec. Elles sont plus massives à certains endroits, notamment au niveau de la salle sur hypocauste, atteignant près de 0,90 m de large. On peut alors supposer la présence d'au moins un étage. Ailleurs, notamment au niveau des galeries et des salles plus étroites, la largeur des fondations n'est que de 0,60-0,70 m. La profondeur des fondations est également très variable ; elles sont très profondes par endroits, probablement pour pallier un sol moins stable. L'élévation des murs est large d'environ 0,60 m. Son blocage se compose presque exclusivement de petits blocs plats de psammite placés principalement de chant et noyés dans un abondant mortier de sable jaune. Le parement forme un petit appareil à assises régulières composé de moellons équarris calcaires ou plus rarement psammitiques. Les joints sont creux et maigres. Cette élévation est uniquement conservée dans la partie nord du logis, les murs s'arasant dans la pente du terrain vers le sud.

La galerie de façade est orientée au sud et fait 3 m de large. Carrée de ± 11,80 m de côté, la salle centrale est pourvue approximativement en son centre d'un foyer probablement domestique. Un séchoir à grains vient s'installer à une date indéterminée dans l'angle nord-est. L'évacuation de la fumée de ce dernier requerrait la présence d'ouvertures et il est ainsi probable que cette salle était partiellement à ciel ouvert. Aucun seuil n'est présent au niveau du mur nord ; deux portes mènent respectivement aux salles est et nord-ouest et on accédait probablement aussi à cette salle depuis la galerie de façade.

La salle orientale a des dimensions d'environ 11,80 m sur 6,50 m ; une canalisation en *imbrices* retournées s'évacue vers l'extérieur au niveau de son mur est. Côté nord, une porte s'ouvre sur une terrasse aménagée en matériaux légers de 4 m sur près de 8 m.

À l'ouest de la salle centrale sont présentes une petite pièce de seulement 5,70 m sur 3,50 m et une pièce rectangulaire de 7,50 m sur 5,80 m chauffée par hypocauste. Il s'agit d'un hypocauste domestique dont les pilettes carrées forment des rangées régulières. Il se caractérise par une chambre de chauffe de dimensions réduites (1,50 m²) située dans la salle centrale, par un canal de chauffe formé d'un simple passage dans le mur et par la présence de seulement 4 cheminées encastrées dans les murs.

Vers l'ouest, une salle allongée de 3,10 sur 10,80 m a été dégagée. Au-delà de celle-ci, le départ d'autres salles de dimensions réduites a été mis au jour mais leur plan complet n'a pu être appréhendé. Cette partie est en effet partiellement démolie lors de l'extension du logis primitif. Ce secteur est d'ailleurs peu lisible, il est parfois difficile de déterminer à

² De la dolomie affleure à seulement quelques centaines de mètres au sud-ouest de la villa.

quelle phase appartiennent les murs, ceux-ci étant presque tous uniquement conservés en fondations.

Extension du logis B

L'extension présente un plan inhabituel et irrégulier. La galerie méridionale du logis primitif débouche dans un vaste espace central de part et d'autre duquel se développent de multiples petites pièces de plans variés. Une galerie sous appentis en bois s'aligne sur le logis primitif côté nord. Large de près de 30 m, cette extension porte la longueur totale du corps de logis à approximativement 59 m et triple presque son emprise (1430 m²). Elle s'étend vers le sud et casse ainsi la perspective qu'on devait avoir de la cour agricole en entrant par le porche de la galerie orientale. Cette construction est moins bien conservée que le logis primitif, certains murs s'arasant totalement.

Cet agrandissement diffère totalement du logis primitif et il est d'autant plus difficile d'interpréter son mode de fonctionnement qu'aucun seuil n'est conservé. Seule une petite pièce est chauffée par hypocauste et très peu d'enduits peints ont été mis au jour. Cette extension semble ainsi présenter moins de témoins de confort que le logis primitif. Elle reflète sans doute un changement au niveau de la structure sociale de la villa. Le plan semble répéter des modules plus ou moins semblables³. Faut-il y voir un ensemble d'appartements destinés à plusieurs familles ? Les héritages successifs n'auraient pas vu une division du domaine⁴ mais un agrandissement de la communauté vivant au sein de la villa. Cette extension semble par ailleurs n'avoir été utilisée que pendant un très court laps de temps, le fond de la chambre et du canal de chauffe de l'hypocauste ne présentant aucune trace de rubéfaction.

L'extension du logis a des fondations semblables à celles de la première phase, c'est-à-dire construites en blocs et moellons de dolomie assemblés à sec. Leurs largeur et profondeur sont régulières. L'élévation est par contre nettement différente concernant les matériaux utilisés, elle est constituée de moellons calcaires liés par un mortier de chaux compact et grisâtre. La mise en œuvre est semblable, il s'agit d'un petit appareil à assises régulières dont les joints sont creux et maigres.

L'espace central a des dimensions d'environ 7 m sur 20 m Il était peut-être ouvert vers l'ouest. On peut l'interpréter comme un espace collectif de circulation et d'activités domestiques. Plusieurs fosses et poteaux présents dans ce secteur pourraient être contemporains du bâtiment.

La rangée de pièces côté sud présente trois modules constitués d'une grande salle (± 6 m x 7,60 m) et d'une salle plus étroite (2 à 3 m de large sur 7,60 m). La grande pièce centrale est en partie divisée et le module oriental est complété par deux petites salles côté nord formant jonction avec la galerie de façade du logis primitif. Côté nord, deux modules constitués de deux petites pièces à l'est (environ 3 x 3 m) et de deux salles plus grandes à l'ouest sont présents. Le module occidental est plus complexe, plus élaboré ; il comporte une salle à abside sur hypocauste ainsi que deux petites pièces supplémentaires vers le nord. L'une d'elles présente un passage vers la chambre de chauffe et était sans doute initialement prévue pour être chauffée par hypocauste.

La salle sur hypocauste est malheureusement très mal conservée ; elle est arasée quasi jusqu'au fond de la chambre de chaleur. Plus aucune pilette n'est conservée en place et seul l'angle nord-est de la salle présente encore une assise d'élévation. La chambre de chauffe au nord-est est également fortement arasée. Elle semble n'avoir consisté qu'en un

³ Les dimensions diffèrent en effet chaque fois légèrement.

⁴ Cf. J.T. SMITH, *Roman Villas. A study in social structure*, 1997, p. 16.

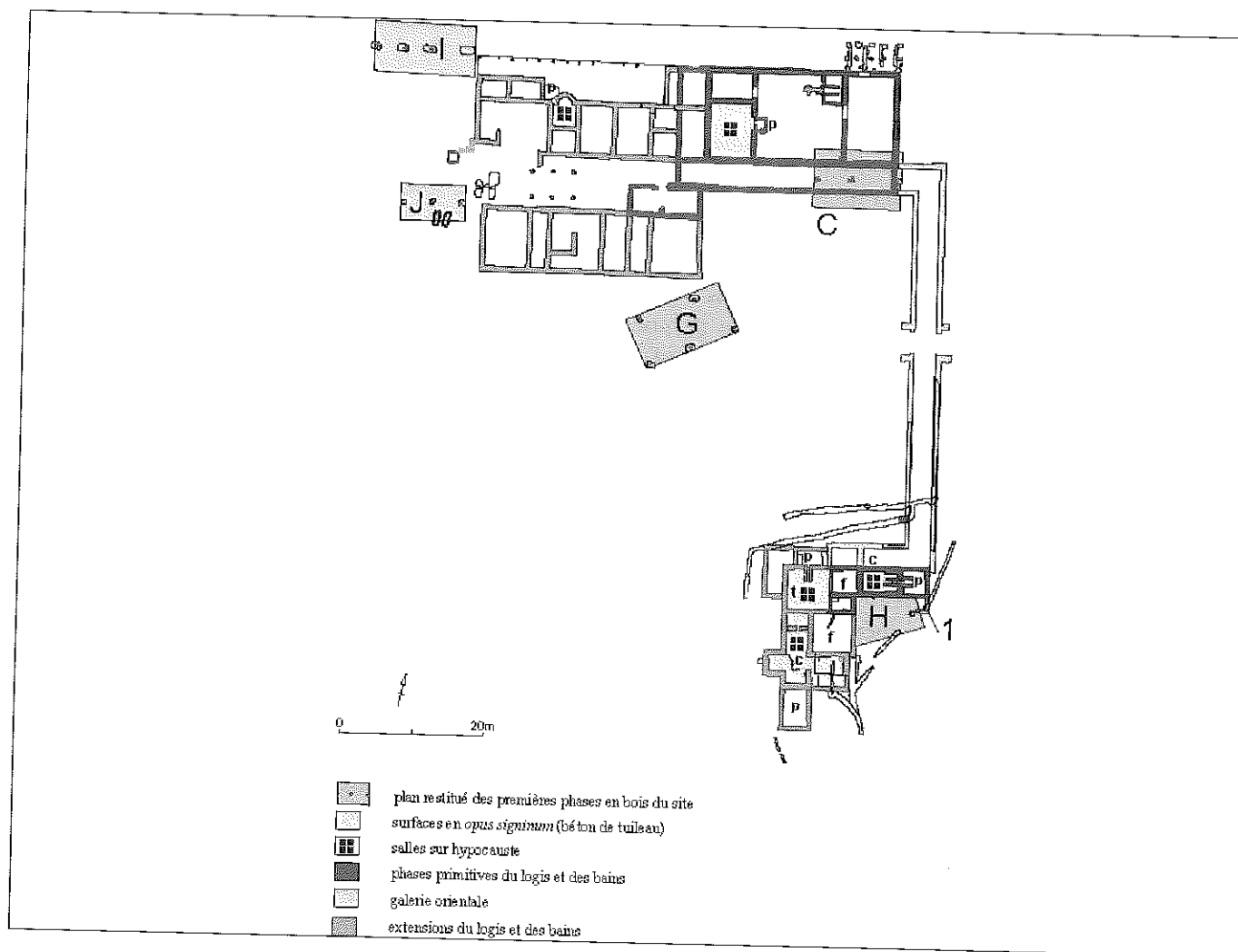

Fig. 1 : Plan phasé de la zone résidentielle : p = chambre de chauffe, c = *caldarium*, f = *frigidarium*, t = *tepidarium*.

creusement plus ou moins carré de 1,80 m de côté. Le canal de chauffe s'installe dans l'épaisseur du mur nord, dans la moitié ouest de l'abside. Ses parois sont constituées de dalles en terre cuite et de *tegulae* récupérées. Son sol se situe 0,20 m plus bas que le fond de la chambre de chaleur et ne présente étonnamment aucune trace de rubéfaction.

L'extrémité ouest de l'extension du logis présente des murs très arasés et par endroits totalement disparus. La façade occidentale présente un décrochement, les murs fermant les rangées de pièces nord et sud n'étant pas alignés. Quant à l'espace central, il pourrait bien avoir été ouvert sur l'extérieur de ce côté. Un probable négatif de mur mène à une petite structure parementée, semi-enterrée et carrée de 1,25 m de côté *intra muros*. Plusieurs fosses dont une grande empierrée sont également présentes dans ce secteur.

La façade nord est constituée d'un alignement de pieux supportant un appentis. Ils forment une galerie de 5 m de large dont la toiture effondrée a été retrouvée en place.

Le premier ensemble thermal

La première phase de construction des bains voit l'établissement d'un petit complexe en enfilade de 14 m sur 4,30 m dont la mise en œuvre est assez fruste. Son élévation est constituée de gros blocs calcaires grossièrement parementés et liés par un

mortier de chaux gris rosâtre très solide ; ses murs ne sont pas assisés. Les matériaux de construction de ce premier complexe de bains sont fort différents de ceux des deux phases en dur du logis. Cet ensemble appartient ainsi probablement à une autre phase de construction.

D'est en ouest ont pu être identifiés la chambre de chauffe, le *caldarium* sur hypocauste et le *frigidarium*. Le canal de chauffe du *caldarium* est exceptionnellement long (± 4 m), il se prolonge dans la chambre de chauffe, pour chauffer une ou plusieurs chaudières, et à l'intérieur du *caldarium* sous l'exèdre axiale qui devait contenir une baignoire d'eau chaude. Les pilettes carrées sont disposées régulièrement en laissant un espace libre face au canal de chauffe ; elles sont au moins en partie groupées par deux le long des parois et par quatre dans l'angle nord-ouest. Aucune autre exèdre n'est présente et il semble donc ne pas y avoir eu de *labrum* ni d'autre baignoire. Les murs de la chambre de chaleur sont parementés vers l'extérieur ; cette dernière n'était ainsi pas enterrée mais bien construite en superstructure. Le *frigidarium* s'ouvre vers le sud sur une exèdre abritant une baignoire dont la canalisation d'évacuation des eaux usées en *imbrices* retournées est encore partiellement conservée. Un quart de rond est mouluré à la base des parois tandis qu'une banquette construite en dalles de terre cuite et béton de tuileau permettait l'accès au bassin. Le fond de la baignoire sera rehaussé d'environ 0,22 m à l'aide d'un béton plus grossier, la banquette est alors arasée.

La galerie orientale reliant les bains au logis

Une galerie longue de 56 m est construite afin de relier le corps de logis et les bains. Les murs de celle-ci sont composés de moellons de calcaires et de dolomie. L'élévation est conservée uniquement dans la partie méridionale de la galerie sur une ou deux assises. De 0,50 m de large, elle est construite en un petit appareil à assises régulières lié par un mortier de sable jaune et dont les joints sont creux et maigres. Cette élévation nous permet d'évaluer de façon précise la déclivité du terrain à l'époque romaine : le niveau de sol qu'elle indique se trouve en effet près de 5 m plus bas que celui du logis primitif. Cette galerie était probablement construite en paliers.

Large de 3 m, la galerie orientale est interrompue plus ou moins à mi-parcours par un porche d'accès monumental. Construite après le premier complexe thermal contre lequel elle vient s'accoler, cette galerie forme un retour vers l'ouest et longe ce dernier. À son extrémité ouest, une salle de 2,50 m sur 3,52 m est installée. Le mur ouest de cette pièce sera arraché lors de l'extension des bains ; elle donnera alors accès à la chambre de chauffe du *tepidarium*.

Extension des bains

Le premier complexe de bains est complété par un ensemble plus vaste s'étendant vers l'ouest et le sud. Cette extension est construite en moellons gréseux et calcaires liés par un mortier de sable jaune. Son parement forme un petit appareil à assises régulières dont les joints sont creux et maigres. Tant les matériaux que la mise en œuvre sont semblables à ceux du logis primitif. Au moins deux salles sur hypocauste sont présentes, elles constituent un *tepidarium* et un *caldarium*.

Le *tepidarium* est presque carré de $\pm 5,50$ m de côté *intra muros*, il réutilise le mur ouest des premiers bains en enfilade dont la fondation est alors recouverte de *tegulae* et de béton de tuileau. Les pilettes carrées et rondes sont partiellement conservées et, dans l'angle nord-est, elles sont remplacées par des tubulures groupées par deux et remplies de béton de tuileau. La chambre de chauffe au nord, d'approximativement 2 m sur 4,24 m, est d'abord constituée d'un simple creusement avant d'être dans un second temps pourvue de

murs vers le nord et l'ouest. Le canal de chauffe de 2,30 m de long s'installe dans l'épaisseur du mur et se prolonge dans la chambre de chaleur. Aucune chaudière n'est donc présente. De plus, la disposition régulière des pilettes et l'absence d'exèdres prouvent que cette salle ne contenait pas de baignoires. Elle peut dès lors être identifiée à un *tepidarium*, pièce tempérée et sèche formant transition entre un *frigidarium* à l'est et un *caldarium* au sud.

Le *caldarium* sur hypocauste est très arasé ; le béton de sol de sa chambre de chaleur n'est que très partiellement conservé côté nord où il porte encore les traces de pilettes circulaires. Ailleurs, seul le radier de fondation est présent. La forme de la salle et surtout la présence d'exèdres permettent néanmoins de l'identifier à un *caldarium* et de restituer son fonctionnement supposé. Cette salle allongée se compose d'un espace central de 5,60 m sur 2,85 m complété de deux exèdres axiaux (9,68 m de longueur totale) et d'une exèdre latérale de ± 2 m sur 3 m vers le sud-ouest. L'exèdre nord a pu contenir une baignoire ou un *labrum*. L'accès au *caldarium* ne pouvant se situer à cet endroit, il devait se faire par le *frigidarium* à l'est. L'exèdre latérale sud-ouest a pu contenir une baignoire d'eau tiède et l'exèdre sud une baignoire d'eau chaude. La salle de chauffe supposée se situe en effet dans son prolongement sud. Cette salle rectangulaire d'environ 6 x 3,10 m, isolée vers l'extérieur, a des dimensions suffisantes pour accueillir un *praefurnium* permettant de chauffer la chambre de chaleur et les chaudières. Aucun vestige du canal de chauffe ni aucune trace de rubéfaction ne sont visibles mais étant donné la pente du terrain (le niveau d'arasement à cet endroit est près de 0,80 m plus bas que le niveau du béton de la chambre de chaleur du *caldarium*), ceux-ci ont probablement totalement disparu.

À l'est du *caldarium* se situe un *frigidarium* composé d'une salle carrée d'environ 5,30 m de côté s'ouvrant vers le sud sur un bassin de 3,40 m sur 3,90 m. Ce dernier a sans doute fait l'objet de réaménagements successifs. Deux radiers de fondation s'y superposent partiellement, ils sont recouverts d'abord de deux couches de béton de tuileau puis d'un sol composé de dalles de terre cuite entre deux enduits de tuileau. L'épaisseur totale des différents bétons atteint en définitive près de 0,40 m. Les parois de cette salle sont recouvertes de 2 *tegulae* posées verticalement (rebords vers l'extérieur) fixées avec des crampons et liées par trois fines couches de béton de tuileau, soit un revêtement d'environ 0,20 m d'épaisseur.

Deux fossés d'évacuation des eaux usées se rejoignent à l'angle sud-est des bains avant de se déverser dans une dépression située au sud des bains. L'un d'eux est issu d'une canalisation construite qui passe sous le béton du bassin du *frigidarium*. Trois autres fossés venant du nord-est sont probablement liés à l'approvisionnement en eau des bains.

La cour agricole

La cour agricole n'a été que très partiellement appréhendée. La villa ne se situe pas au sommet du tige mais bien sur son versant méridional. Elle pourrait avoir une forme trapézoïdale ; les deux annexes mises au jour ne sont en effet pas du tout alignées par rapport au logis mais forment un axe oblique orienté ouest-nord-ouest/est-sud-est. Le logis ne se situe pas en position centrale et axiale mais s'installe dans l'angle nord-est de la cour, le complexe de bains occupant probablement l'angle sud-est.

Deux dépressions, situées respectivement, entre l'extension du logis et les bains, et au sud des bains, sont probablement liées à la gestion de l'eau. Le secteur entre les bains et le corps de logis a révélé très peu de vestiges. Deux structures particulières ont été repérées dans l'angle sud-est : une fosse dont le fond est aménagé à l'aide de dalles en schiste et une cuve presque carrée dont les parois et le fond sont constitués de *tegulae*. Les fonctions de

ces structures n'ont pu être établies, elles pourraient être liées à la mise en œuvre de matériaux de construction.

Deux bâtiments annexes ont été mis au jour dans le secteur nord-est de la cour agricole. Une annexe en bois K se situe près de l'angle nord-ouest de l'extension du logis et lui est sans doute antérieure. Plusieurs de ses poteaux recoupent le bâtiment I qui appartient à la première occupation romaine du site. Cette construction d'environ 7,40 x 11 m se caractérise par un nombre important de poteaux. Ses parois longitudinales sont constituées de 6 poteaux carrés disposés en deux groupes de trois et conservés sur une profondeur de 0,20 à 0,50 m. Sa faîtière est soutenue par quatre poteaux profondément fondés. Il pourrait s'agir d'un grenier à grains. À un peu plus de 30 m au nord-ouest du logis est présente une annexe rectangulaire L en dur de 17 x 11 m *extra muros*. Aucun support interne n'a été décelé. De grandes fosses, présentes juste à l'ouest de cette dépendance, lui sont peut-être contemporaines.

Outre ces deux dépendances, plusieurs structures négatives témoignent d'aménagements au sein de la cour agricole. Un axe de 27 m de traces rectangulaires arasées orientée ouest-nord-ouest/est-sud-est est présent entre les deux annexes et une clôture orientée nord-sud est installée à environ 16 m à l'ouest de l'extension du logis. À 47 m à l'ouest du logis, dans son prolongement sont présentes quelques traces de poteaux probables mais aucune organisation n'a pu y être décelée.

De rares foyers ont été mis au jour. Outre ces structures, de nombreuses traces négatives ont été repérées, certaines probablement naturelles, mais elles n'ont pu être interprétées.

Structures tardives

Après l'abandon de la villa, un petit atelier de métallurgie composé de foyers piriformes et allongés s'installe dans la grande salle centrale du logis primitif.

Deux tombes à caisson ont été découvertes à proximité de l'angle sud-ouest de l'extension du logis B. Elles présentent une orientation nord-sud légèrement décalée par rapport à celle du logis. Seul le mode d'inhumation, en cercueil et caisson, permet d'attribuer ces sépultures à l'époque mérovingienne.

Enfin, de nombreux drains sont venus perturber le site aux époques modernes.

Bibliographie

- LEFERT, à paraître : S. LEFERT, GESVES/Gesves, Corria (Nr). In : *La Belgique romaine*, publication du CRAN, Louvain-la-Neuve, notice 187.
- LEFERT, à paraître (2008) : S. LEFERT, Gesves/Gesves : la villa gallo-romaine du Corria, *Chronique de l'Archéologie wallonne*, 15.
- LEFERT, 2007 : S. LEFERT, Gesves/Gesves : les bains de la villa gallo-romaine du Corria, *Chronique de l'Archéologie wallonne*, 14, 2007, p. 199-202.
- LEFERT & BAUSIER, 2006 : S. LEFERT et K. BAUSIER, Gesves/Gesves : la galerie orientale du logis de la villa gallo-romaine du Corria, *Chronique de l'Archéologie wallonne*, 13, 2006, p. 234-236.
- LEFERT & BAUSIER, 2004 : S. LEFERT et K. BAUSIER, Gesves/Gesves : le corps de logis de la villa gallo-romaine du Corria, *Chronique de l'Archéologie wallonne*, 12, 2004, p. 209-210.

Contact

S. LEFERT : sophie.lefert@skynet.be

EEN ROMEINS POTTENBAKKERSATELIER, SPITSGRACHTEN EN ANDERE ROMEINSE SPOREN TE ASSE-KROKEGEMSEWEG (PROVINCIE VLAAMS-BRABANT)

Kristine MAGERMAN, Ruben PEDE & Marc LODEWIJCKX

Inleiding

De Romeinse nederzetting te Asse bevindt zich ten NW van het huidige centrum van Asse op een NO-ZW georiënteerd plateau met de naam *Kalkoven*. Deze rug vormt de waterscheiding tussen het Dender- en het Scheldebekken. Het opgravingsterrein bevindt zich op de noordelijke rand van het plateau.

Op 31 mei 2007 ging de Onderzoekseenheid Archeologie van de K.U. Leuven van start met een grootschalig archeologisch onderzoek in een zone langs de *Krokegemseweg* in Asse. De aanleiding hiervoor was de nieuwe verkaveling die Villabouw Francis Bostoen NV op deze percelen had voorzien. Het proefsleuvenonderzoek, in 2006 uitgevoerd door het Agentschap R.-O. Vlaanderen, Onroerend Erfgoed, gaf aanleiding om tenminste op een deel van de terreinen een archeologisch onderzoek te laten plaatsvinden. Het project werd grotendeels gefinancierd door de bouwheer, terwijl de Gemeente Asse een aantal arbeiders ter beschikking stelde voor de duur van het project.

Tijdens de voorafgaandelijke aanleg van de infrastructuurwerken van de verkaveling en de bijhorende nutsleidingen werd een gedeelte van de archeologische sporen reeds vernield. De opgraving diende zich te beperken tot het resterende deel, m.n. de eigenlijke bouwloten. Contractueel werd overeengekomen om de maximale diepte van de opgraving te beperken tot 70 cm onder het belendende straatniveau op die plaatsen waar de huizen zullen worden gebouwd. Daardoor konden de archeologische lagen op sommige plaatsen niet bereikt worden terwijl elders de vrijgekomen sporen niet tot op de vereiste diepte konden worden onderzocht.

Aangezien het terreinonderzoek pas eind december 2007 eindigde en de verwerking van de opgravingsresultaten en het archeologisch materiaal nog volop aan de gang is, zal een voorlopig en algemeen overzicht van de resultaten hier volstaan.

Een Romeins pottenbakkersatelier

In de meest noordoostelijke sector van het opgravingsterrein werden ovenstructuren en afvalkuilen aangetroffen van een tot dan toe onbekende pottenbakkersindustrie bij de Romeinse nederzetting van Asse. De twee ovens beschikten over een gemeenschappelijk, centraal gelegen werkruimte van waaruit ze gestookt werden.

De eerste oven was minder diep ingegraven waardoor hij slechts gedeeltelijk bewaard was. Hij had een sleutelgatvormige basis en een centrale pijler waarop de ovenplaat rustte. De ovenplaat en de aanzet van de koepel waren niet meer aanwezig. De tweede oven was dieper ingeplant waardoor hij nog quasi volledig geconserveerd was. Zowel de stookruimte, de ovenmond, het ovenkanaal als de eigenlijke ovenruimte, die voorzien was van een plaat met luchtgaten, waren bewaard gebleven. De ovenplaat rustte op een tongvormige pijler die met de achterwand van de oven verbonden was. Opmerkelijk was de aanwezigheid van een dakpan aan de ingang van het ovenkanaal waarmee de luchttoevoer geregeld kon worden. Van de koepel was enkel de aanzet nog aanwezig (fig. 1).

Op basis van een eerste indruk van het aardewerk, aangetroffen in de vullingslagen van de oven, situeert de bloeiperiode van dit atelier zich vooral in de tweede helft van de 2de eeuw en/of het begin van de 3de eeuw n.C. Om tot een definitieve en gedetailleerde datering te komen, werkt de onderzoekseenheid Archeologie van de K.U. Leuven samen met een

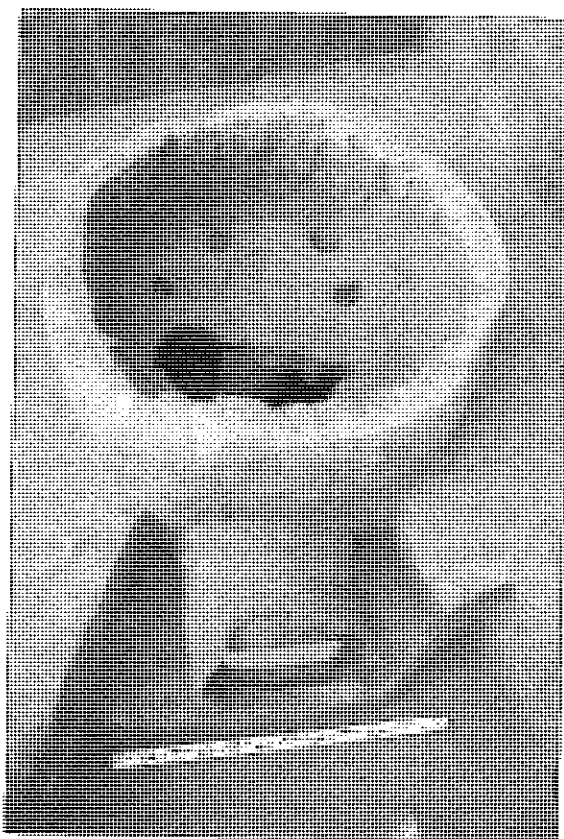

Fig. 1 : Romeinse pottenbakkersoven die in een uitzonderlijk goede staat bewaard was.

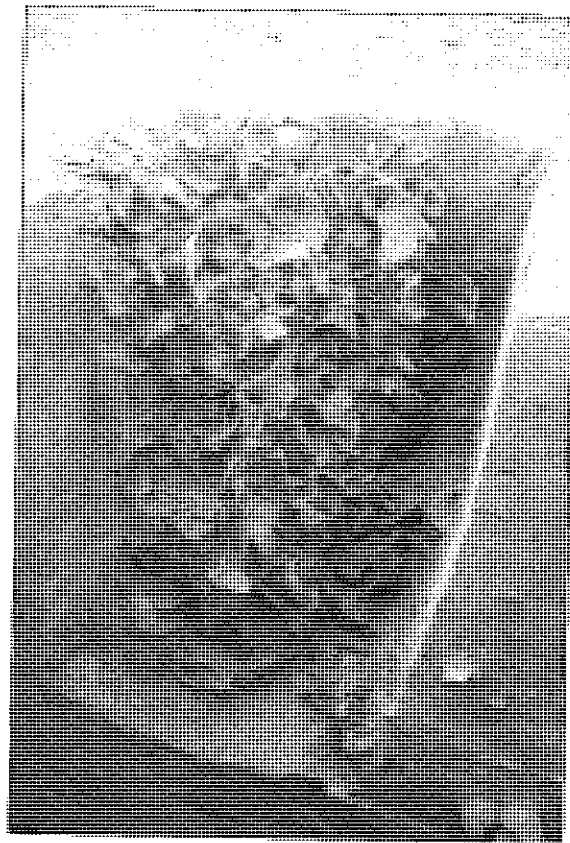

Fig. 2 : Kuil gevuld met misbaksels en aardewerk van inferieure kwaliteit.

gespecialiseerd onderzoeksteam o.l.v. Prof. Hus, verbonden aan de Afdeling Omgevingsmagnetisme van het KMI te Dourbes.

Rond de ovens kwamen verschillende kuilen te voorschijn die we in verband konden brengen met de aardewerkproductie. Eén van deze kuilen diende vermoedelijk om de klei te prepareren. Een tweede kuil, met een diepte van 2,10 m, was gevuld met misbaksels, aardewerk van inferieure kwaliteit en stukken verbrande leem afkomstig van één van de ovens (fig. 2). Daaruit kon besloten worden dat het vormenspectrum van de Assese pottenbakker voornamelijk kruiken, kruikamforen, borden, kommen en bekertjes omvatte. Opvallend was de aanwezigheid van misbaksels van kleine amforen en kleine dolia (fig. 3).

Verder wetenschappelijk onderzoek heeft als doel de karakteristieke eigenschappen van de productie van deze pottenbakker(s), o.a. de kleisamenstelling, de mageringsmiddelen, de baktemperatuur en het verspreidingsgebied van de producten te bepalen.

De vondst van dit pottenbakkersatelier toont aan dat tenminste een deel van de ambachtelijke zone zich aan de noordoostelijke rand van de nederzetting van Asse bevond in de onmiddellijke nabijheid van de Romeinse baan richting Rumst.

Spitsgrachten

In de centrale sector van het opgravingsterrein werd een Romeinse V-vormige gracht aangetroffen die in westelijke richting over het terrein loopt (fig. 4). Deze gracht had een breedte van 4,50 m en een diepte van 2,10 m. De onderste opvulling van deze spitsgracht bestond uit verschillende fijne sedimentatielaagjes. Later werd de gracht gedempt met een afvalpakket. Over de functie en de exacte datering van deze gracht bestaat er nog geen zekerheid. Deze gracht vormt mogelijk een onderdeel van de brede gracht die Ch. Léva via luchtfotografische prospecties in de jaren '80 boven Asse waarnam en die volledig rond de Romeinse nederzetting gevolgd kon worden. Vermoedelijk betreft het hier een gracht die in een bepaalde periode de grens van de nederzetting vormde. Verder onderzoek van het aangetroffen aardewerk, C^{14} -datering van de houtskoolresten uit de vulling en studie van de genomen pollenstalen zal meer duidelijkheid moeten brengen over de betekenis van deze gracht.

In de zuidwestelijke sector van het opgravingsterrein werd een tweede V-vormige gracht aangetroffen met een breedte van 1,90 m en een diepte van 1,30 m. Opmerkelijk is het cirkelvormig verloop ervan. De onderste opvulling van de gracht bestond uit verschillende sedimentatielaagjes. Later werd de gracht gedempt met een bruinbeige en een lichtgrijs pakket aarde waarin nauwelijks archeologisch materiaal aangetroffen werd. Aan de westelijke rand werd deze gracht doorsneden door vijf Merovingische graven. Ook hier zal verder onderzoek mogelijk meer duidelijkheid brengen over de datering en de functie van deze spitsgracht.

Overige sporen en structuren

Een grote groep grondsporen bestond uit Romeinse afvalkuilen waarvan de oorspronkelijke functie niet altijd duidelijk is. Sommigen werden geïnterpreteerd als afzonderlijke paalkuilen of als silo's. Verschillende kuilen kenmerkten zich door hun grotere afmetingen, hun regelmatige, vaak rechthoekige plattegrond en hun steile, rechte wanden. Zij werden als leemwinningskuilen beschouwd. Eén spoor was vermoedelijk een waterput beschouwd hoewel dit door de opgelegde dieptebepaling niet bevestigd kon worden. In een tweede fase vulde men deze kuilen met afval. Dit bestond vooral uit ceramiek waaronder enkele intacte stukken. Het volledig Romeinse aardewerkgamma, waaronder *terra sigillata*, *terra nigra*, gewoon aardewerk, zoals kookpotten, kruiken, kommen, borden, wrijfschalen,

Fig. 3 : Voorbeeld van een misbaksel van een kleine amfoor.

Fig. 4 : Romeinse V-vormige gracht.

containers (vooral amforen), is in de vulling van deze kuilen vertegenwoordigd. Aardewerk uit de pré-Flavische periode evenals 4de-eeuws materiaal ontbreekt volledig.

Daarnaast werden er ook verschillende smalle en ondiepe greppels aangetroffen. Mogelijk gaat het om perceelsafbakening. Dwars over het opgravingsterrein kwamen twee diepe, parallelle grachten aan het licht met een onderlinge afstand van ongeveer 5 m. Beide grachten kunnen geïnterpreteerd worden als de afwateringsgrachten van de Romeinse weg die vanuit Asse in de richting van Romeins Rumst liep. Het wegdek was echter niet meer bewaard. Deze Romeinse weg werd in de jaren '50 en '80 ook reeds aangetroffen op de plaatsen *Kalkoven* en *Koereit*.

Eveneens opvallend zijn drie dakpanconcentraties die deel uitmaken van een groter pakket aangevoerde grond dat zich van zuid naar noord over een groot gedeelte van het opgravingsterrein uitstrekte en bovendien de reeds opgevulde grachten van de Romeinse weg bedekte. Deze concentraties bevatten zowel *tegulae* als *imbrices* die allen in vrij goede staat waren. Tussen de vele dakpannen werden ook verschillende fragmenten Romeins aardewerk uit de 3de eeuw n.C. aangetroffen.

Besluit

Uit de pre-Flavische periode werden er geen duidelijke sporen aangetroffen. Het is wel mogelijk dat in deze periode de Romeinse baan richting Rumst in gebruik was en ook de V-vormige gracht een belangrijke rol speelde in de afbakening van de nederzetting. Ook leemwinning in dit gebied tijdens de tweede helft van de 1ste eeuw n.C. valt niet uit te sluiten. Uit de 2de eeuw n.C. dateren enkele grachten en greppels waarvan de betekenis vooralsnog niet duidelijk is maar die mogelijk wijzen op de aanwezigheid van perceelsafbakening. Ook de Romeinse baan richting Rumst was in deze periode nog in gebruik. Verschillende (leemwinnings-)kuilen werden in deze periode met afval opgevuld. Op het einde van de 2de eeuw en het begin van de 3de eeuw n.C. was een Romeinse pottenbakker actief in deze noordoostelijke zone van de nederzetting. In de loop van de 3de eeuw n.C. veranderde de functie van dit gebied. De grachten van de Romeinse weg werden opgevuld met nederzettingsafval. Twee grote afvalpakketten, voornamelijk bestaande uit dakpannen en aardewerk, werden in het centraal gedeelte van het terrein, langsheen en op sommige plaatsen over de Romeinse weg, gedumpt.

Hoewel sporen van bewoning ontbraken, toonde het archeologisch onderzoek aan dat de zone rond de *Krokegemseweg* in de Romeinse periode wel degelijk van belang was voor de Romeinse nederzetting van Asse. Verdere uitwerking van de opgravingsresultaten en een gedetailleerde studie van het archeologisch materiaal zal meer duidelijkheid moeten brengen over de betekenis en de datering van al deze sporen in relatie met de eigenlijke woonzone die zich iets meer naar het zuiden bevindt.

Contacten

K. MAGERMAN : kristine.magerman@telenet.be of kristine.magerman@arts.kuleuven.be
Wetenschappelijk medewerkster Onderzoekseenheid Archeologie K.U.Leuven. Blijde-
Inkomststraat, 21 - bus 3313. 3000 Leuven.
tel: 0474/29.95.67

R. PEDE : ruben_pede@hotmail.com

M. LODEWIJCKX : Marc.Lodewijckx@arts.kuleuven.be

LA FONCTION DES BOUTEILLES ANSÉES EN VERRE : ICONOGRAPHIE ET TOMBES PRIVILÉGIÉES

Claire MASSART

Les bouteilles ansées prismatiques et cylindriques offrent des capacités allant de quelques dizaines de millilitres à plusieurs litres, ainsi conçues pour renfermer différents produits (fig. 1).

Généralement réalisés en verre teinté, les modèles prismatiques présentent une section carrée (Isings 50), moins souvent rectangulaire ou polygonale¹. Dans nos régions, les types de section carrée apparaissent dans les années 60 et tombent en désuétude dans les premières décennies du IIIe siècle². Leur fabrication à l'aide d'un gabarit permettait de réaliser, en série, des récipients de même contenance. Leurs parois épaisses conviennent au transport et leur forme au rangement. Les fonds sont rehaussés de nervures, souvent concentriques, de motifs ou de lettres en relief³. Les modules bas sont majoritaires.

Les bouteilles cylindriques (Isings 51) ne portent pas de marques. Leur évolution morphologique est très différenciée entre le Ier et le IVe siècle. D'abord fabriqués en verre teinté naturellement, les exemplaires de la seconde moitié du Ier et de la première moitié du IIe siècle ont la panse lisse. Ensuite, se répand un modèle en verre incolore à panse ornée de traits meulés, dont le profil devient plus élancé à la fin du IIIe et au IVe siècle (Goethert 125). À partir de cette époque, une variante à deux anses sera très en vogue (Isings 127, Goethert 141). Parmi les types cylindriques, les formes hautes sont les plus fréquentes.

Les bouteilles basses

Les petits formats prismatiques (Isings 50a-Goethert 114)⁴ connaissent au IIe siècle leur plus grande diffusion, significative sur le plan commercial puisque les récipients étaient acquis avec les marchandises qu'ils contenaient. Ces bouteilles sont absentes des tumulus de la période 80-120, bien qu'on en trouve déjà dans des ensembles funéraires flaviens très riches, comme à Nimègue ou chez nous à Vervoz⁵. Elles sont souvent déposées en plusieurs exemplaires⁶, peut-être pour un assortiment de produits. Les quatre bouteilles de la tombe de Corroy-le-Grand, *Al Mez*⁷ portent une marque identique et sont affectées par les mêmes défauts du moule, sur les parois et sur le fond (fig. 2), indiquant qu'elles furent acquises en un lot de même provenance et confirmant, une fois de plus, l'étroite collaboration entre verriers et producteurs ou négociants lors du conditionnement des marchandises. Ces récipients devaient contenir des substances assez précieuses pour être protégées dans des coffrets fermés à clé. Dans la tombe principale du tumulus d'Helshoven, des équerres métalliques conservées en place délimitaient la superficie d'une boîte cubique d'une vingtaine de centimètres de côté, spécialement conçue pour recevoir quatre récipients⁸. Les flacons de Penteville étaient également entourés des ferrailles d'un coffre⁹. Les deux caissettes étaient munies d'une

1. E. a. dans les tumulus de Séron 2, Champion; dans la riche tombe 10 de Gors-Opleeuw (les références bibliographiques des tumulus cités sont rassemblées chez MASSART, 2001, p. 200-203; PLUMIER, 1986). Tombe 11 de l'enclos flavien de la nécropole ouest Nimègue (KOSTER, 2005).

2. ROTTLOFF, 1999.

3. Pour nos régions : HANUT, *in* : FOY & NENNA, 2006.

4. Haut, les plus fréquentes 10/18 cm.

5. Trois exemplaires dans la tombe 2 de Vervoz (GUEURY & VANDERHOEVEN, 1990). Trois, quatre et deux fois quatre dans les tombes de l'enclos flavien de la nécropole ouest de Nimègue (KOSTER, 2005).

6. Deux exemplaires à Séron et Hanret; trois à Bois-de-Buis 2 et à Walsbets (avec un 4e ex. sans anse); quatre à Helshoven, Gors-Opleeuw 10, Herstal, Penteville.

7. Conservées aux MRAH, inv. B 433.

8. ROOSENS & LUX, 1974.

9. PLUMIER, 1986, p. 81-82. Autres réf. de l'usage de coffrets chez FOY & NENNA, 2001, p. 114.

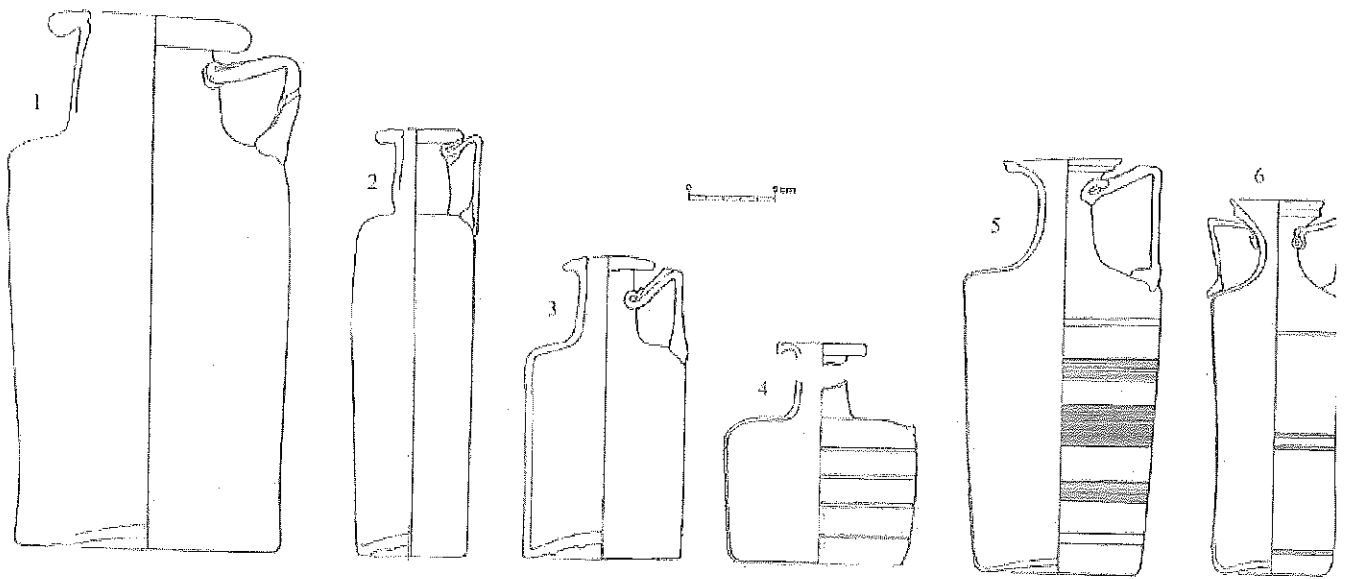

Fig. 1 : Bouteilles prismatiques de Bois-et-Borsu 3 (1), Cortil-Noirmont (2), Walsbets (3). Bouteilles cylindriques de Penteville (4), Overhespen 2 (5), Overhespen 1 (6) (*Dessins F. Roloux*).

Fig. 2 : Bouteilles de Corroy-le-Grand (*Photo R. Pessemier*)

serrure en fer. La disposition des bouteilles, accolées en carré, dans le tumulus de Walsbets¹⁰ ou dans la tombe 10 de Gors-Opleeuw pourrait signaler l'existence d'une caisse qui n'a pas laissé de trace. Quelques récipients, dont un d'Helshoven, nous sont parvenus encore remplis d'une matière épaisse et grasse d'origine végétale¹¹, semblable à celle des balsamiques.

Les formats cylindriques bas (Isings 51a-Goethert 118a ; Ier-IIe s.) ont pu avoir la même destination. La bouteille de Bois-de-Buis 1 renfermait les restes d'une huile oxydée ou d'une substance terpénique¹².

Plusieurs habitations des villes vésuviennes ont livré des bouteilles prismatiques, rassemblées dans des coffres, avec des bouches carrés (Isings 62) et des balsamiques. Certains récipients contenaient ces mêmes résidus, riches en acides gras, susceptibles d'être de l'huile d'olive¹³. Dans deux maisons de Pompéi, ceux-ci étaient accompagnés d'instruments chirurgicaux¹⁴. Les analyses et les contextes de trouvaille confirment ainsi la destination principale des petites bouteilles à la conservation de produits de soin ou de toilette¹⁵ et de baumes médicinaux.

Les préparations sont fort dégradées et leurs composants ne sont que très partiellement identifiables, parmi lesquels la base huileuse servant d'excipient aux extraits de plantes et de fleurs ou des résines favorisant la capture des fragrances introduites dans le mélange. Les textes antiques restent la principale source d'information sur la composition des onguents et des parfums¹⁶.

Les bouteilles hautes

Les bouteilles prismatiques massives et à large ouverture sont issues de contextes flaviens et du IIe siècle¹⁷. Les modèles hauts et étroits (Isings 50b ; h. moyenne 25/32 cm) sont attestés dans des ensembles funéraires exceptionnels dès l'époque flavienne (Nimègue) mais la plupart des trouvailles de nos régions datent des IIe-IIIe siècles (Goethert 119). Leur situation au sein des mobiliers est inconnue dans les tumulus de Hesbaye¹⁸. Comme les petits modules, ils forment souvent des lots, parfois avec sigles identiques. Dans la tombe 2 d'Esch, les bouteilles étaient réparties en deux groupes, l'un de trois exemplaires de même format ; l'autre de deux bouteilles plus grandes, prismatique et cylindrique¹⁹. Dans les riches tombes flaviennes des enclos de la nécropole ouest de Nimègue, des bouteilles hautes et basses étaient rassemblées en rectangle ou en cercle, comme si les récipients avaient été placés à l'origine dans une caisse en bois et dans des paniers²⁰. Le contenu des grands formats, étroits ou larges, reste peu déterminé. Pour le Ier siècle, on mentionnera des substances huileuses dans plusieurs exemplaires de Pompéi et un résidu épais dans l'une des bouteilles hexagonales de l'ensemble flavien de Nimègue. Au siècle suivant, ces récipients trouvent une place dans les scènes de repas sculptées sur les monuments funéraires, où ils figurent souvent posés au sol. Ce sont de

10. SCHUERMANS, 1864, p. 312.

11. ROOSENS & LUX, 1974, p. 21, n° 7. Autres ex. à Wederath, Morshausen (réf. chez ROTTLOFF, 1999, n° 29).

12. Analyse chez PLUMIER, 1986, p. 108-109. Exemplaire de ce type dans les tumulus de Braives et de Penteville.

13. SCATOZZA HÖRICHT *e.a.*, 1993. MAIURI, 1933, p. 457-459.

14. SCATOZZA HÖRICHT *e.a.*, 1993, p. 554-555.

15. Relief de Langres représentant une étagère avec bouteilles et autres accessoires féminins (ESPÉRANDIEU, 1911, n° 3317).

16. Réf. chez SCATOZZA HÖRICHT *e.a.*, 1993, p. 554.

17. E. a. dans la tombe 2 de Vervoz (bouteille de 30 cm de h. ; ép. flavienne ; GUEURY & VANDERHOEVEN, 1990, spéc. 178-180). Deux formats larges et un étroit à Bois-et-Borsu 3 (IIe s. ; MRAH, inv. B 4231) ; un ex. brisé du tumulus 2 de Bois-de-Buis ayant servi d'urne cinéraire.

18. Trois exemplaires à Cortil-Noirmont, un dans le tumulus 3 de Champion, quatre ex. dans la tombe de Riemst qui contenait également une bouteille cylindrique (VANDERHOEVEN, 1976).

19. VAN DEN HURK, 1973, p. 206-209.

20. KOSTER, 2005.

grosses pièces mises en caisse, à proximité des convives, sur un relief de Neumagen ; une bouteille empaillée, rangée avec une cruche près de la console des boissons, sur un autre²¹. Dans la scène du pilier d'Igel, une bouteille étroite est située au pied de la console sur laquelle repose un autre flacon de type cylindrique²².

Les hautes bouteilles cylindriques (Isings 51b)²³ sont souvent associées à d'autres récipients à boire dans les tombes²⁴ et sont typiques de l'imagerie illustrant la consommation du vin²⁵. Sur les stèles militaires rhénanes du Ier siècle, la bouteille (interchangeable avec la cruche) se trouve au pied de la table placée devant le défunt représenté en train de boire²⁶. Dans les scènes de repas des monuments civils des IIe-IIIe siècles, plusieurs personnes sont attablées autour d'un plat. Les récipients de la boisson sont rassemblés à l'écart, sur une desserte où l'échanson prépare les gobelets qu'il apporte aux convives. Il n'est pas rare d'y reconnaître ces flacons à une, parfois à deux anses, comme sur le relief de Buzenol²⁷ (fig. 3).

Bibliographie

- ESPÉRANDIEU, 1911 : E. ESPÉRANDIEU, *Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule romaine*, IV, 2, Paris, 1911.
- FOY & NENNA, 2001 : D. FOY et M.-D. NENNA, *Tout feu, tout sable* (catal. expo. Musée d'Histoire de Marseille), Aix-en-Provence, 2001.
- FOY & NENNA, 2006 : D. FOY et M.-D. NENNA (dir.), *Corpus des signatures et marques sur verres antiques*, Aix-en-Provence – Lyon, 2006.
- Goethert = K. GOETHERT-POLASCHEK, *Katalog der römische Gläser des Rheinischen Landesmuseums Trier* (Trierer Grabungen und Forschungen, 9), Mainz, 1977.
- GUEURY & VANDERHOEVEN, 1990 : M.-C. GUEURY et M. VANDERHOEVEN, L'ensemble funéraire gallo-romain de Vervoz (Commune de Clavier), *Bull. de l'Institut arch. Liégeois*, 102, 1990, p. 61-278.
- Isings = C. ISINGS, *Roman glass from dated finds* (Arch. Traiectina 2), Groningen-Djakarta, 1957.
- KOSTER, 2005 : A. KOSTER, Glass from five rich burials in the cemetery of Noviomagus. In : *Roman glass in Germania Inferior. Interregional comparisons and recent results* (Intern. Colloquium. Vrijdag 13 mei 2005), Tongeren, 2005, p. 48-52.
- MAIURI, 1933 : A. MAIURI, *La casa del Menandro e il suo tesoro di argenteria*, Roma, 1933.
- MASSART, 2001 : Cl. MASSART, Les services de table en verre dans les tumulus gallo-romains de Hesbaye, *Bull. des Musées royaux d'Art et d'Histoire*, 72, 2001, p. 189-211.
- NOELKE, 1998 : P. NOELKE, Grabreliefs mit Mahldarstellung in den germanisch-gallischen Provinzen – soziale und religiöse Aspekte. In : P. FASOLD, Th. FISCHER, H. VON HESBERG et M. WITTEYER. (éd.), *Bestattungssitte und kulturelle Identität* (Xantener Ber. 7), Köln, 1998, 399-418.
- PLUMIER, 1986 : J. PLUMIER, *Tumuli belgo-romains de la Hesbaye occidentale : Séron, Hanret, Bois de Buis, Penteville* (Musée archéol. de Namur, Documents inédits 2), Namur, 1986.

21. VON MASSOW, 1932, pl. 50 : n°s 260 et 261a-b ; autres ex. sur des reliefs de Niederemmel et de Cologne (réf. chez NOELKE, 1998, n° 62).

22. NOELKE, 1998, p. 411 et fig. 13.

23. E. a. tumulus de Braives, tombe de Riemst (Isings 51b-Goethert 118b, type à panse lisse). Penteville, Tirlémont-Avendoren, Omal, Overhespen 2 (Isings 51b, type orné de traits menlés). Overhespen 3 (Goethert 125) ; variante à deux anses, légèrement teintée, à Overhespen 1 (Isings 127, Goethert 141).

24. Un contenu oléagineux est rarement attesté ; un ex. dans une tombe de Flerzhzeim (ROTTLOFF, 1999, n° 29).

25. Bouteille empaillée avec son gobelet d'une mosaïque d'El Jem et autres ex. chez FOY & NENNA, 2001, p. 114.

26. Voir e. a. NOELKE, 1998.

27. Autres références et illustrations chez NOELKE, 1998.

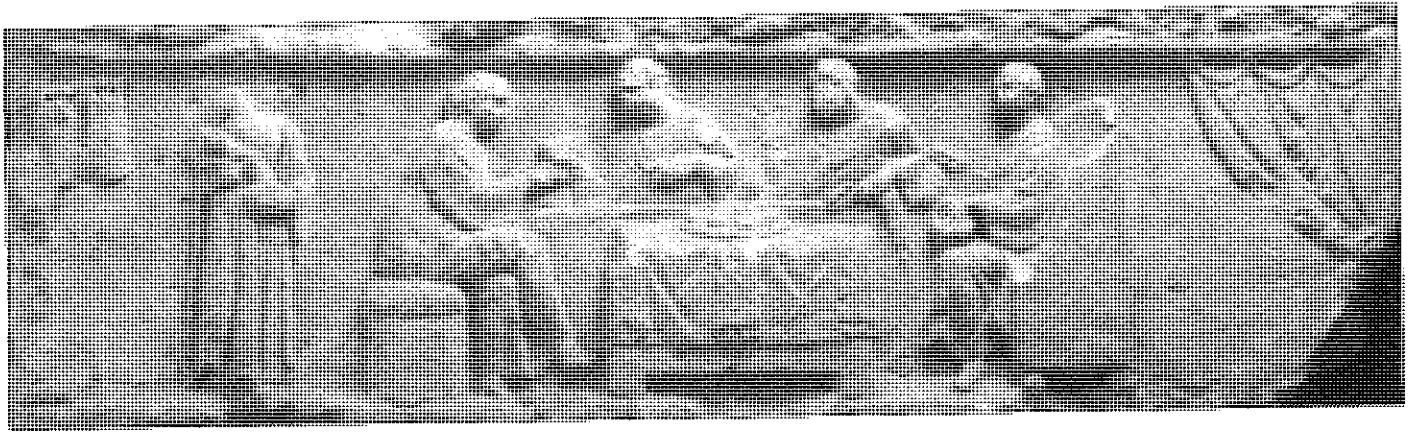

Fig. 3 : Scène de repas funéraire de Buzenol (© Coll. Musée gaumais, Virton).

- ROOSENS & LUX, 1974 : H. ROOSENS & G.V. LUX, *Gallo-Romeinse tumulus te Helshoven onder Hoepertingen* (Arch. Belgica, 164), Brussel, 1974.
- ROTTLOFF, 1999 : A. ROTTLOFF, Römische Vierkantkrüge. In : M. J. KLEIN (éd.), *Römische Glaskunst und Wandmalerei*, Mainz am Rhein, 1999, p. 41-49.
- SCATOZZA HÖRICHT *e.a.*, 1993 : L. A. SCATOZZA HÖRICHT, L. CHIANESE, C. PICCIOLI et R. SACCHI, Prime osservazioni ed analisi sul contenuto di alcuni recipienti in vetro rinvenuti nell'area archeologica di Pompei. In : *Ercolano 1738-1988. 250 anni di ricerca archeologica. Atti del Convegno Int. Ravello-Ercolano-Napoli-Pompei, 30 ott.-5 nov. 1988* (Soprintendenza archeologica di Pompei, monografie 6), Roma, 1993, p. 551-564.
- SCHUERMANS, 1864 : H. SCHUERMANS, Exploration de quelques tumulus de la Hesbaye, 2e article. Fouille dans la Bortombe de Walsbets, *Bull. des Commissions roy. d'Art et d'Archéologie*, 3, 1864, p. 283-364.
- VAN DEN HURK, 1973 : L.J.A.M. VAN DEN HURK, The tumuli from the Roman period of Esch, Provincie of North Brabant, I, *Ber. van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 23, 1973, p. 189-236.
- VANDERHOEVEN, 1976 : M. VANDERHOEVEN, De Gallo-Romeinse tumulus van Riemst, *Limburg*, 55, 1976, p. 3-29.
- VON MASSOW, 1932 : W. VON MASSOW, *Die Grabmäler von Neumagen*, Berlin et Leipzig, 1932.

Contact

Cl. MASSART : c.massart@kmg-mrah.be
 MRAH-KMKG
 Tél. : 02/741.72.66

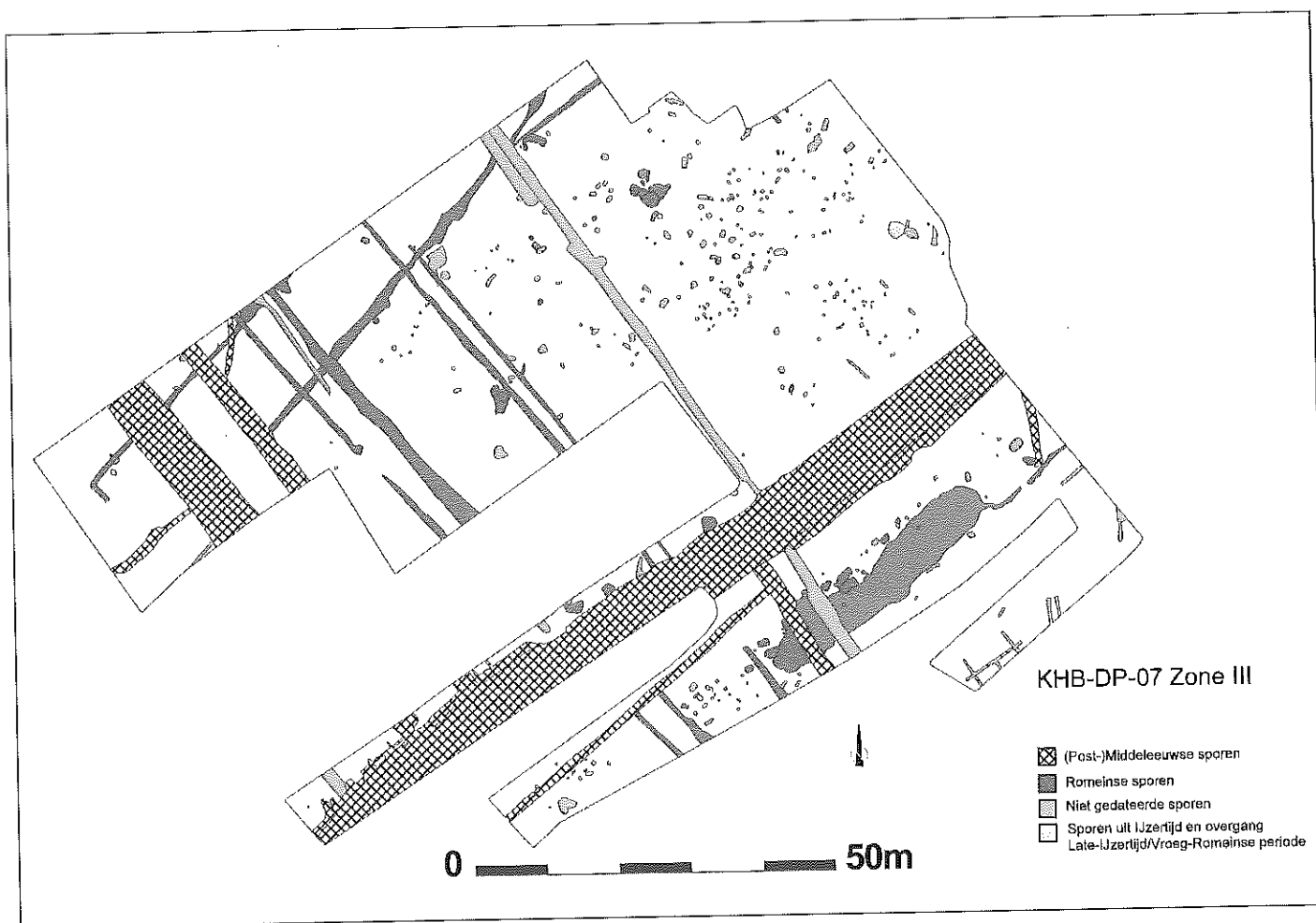
EEN MIDDEN-ROMEINSE NEDERZETTING TE HARELBEKE EVOLIS (PROV. WEST-VLAANDEREN)

Liesbeth MESSIAEN, Adelheid DE LOGI, Katrien STURTEWAGEN & Tina BRUYNINCKX

Inleiding

Van april tot november 2007 werd op de terreinen van het bedrijvenpark Evolis te Kortrijk en Harelbeke een archeologisch onderzoek uitgevoerd. Voorafgaand was in februari 2007 het gebied door middel van proefsleuven onderzocht. De uitvoering was in handen van een team van 3 projectarcheologen in dienst van Monument Vandekerckhove nv, en werd gefinancierd door Intercommunale Leiedal, de opdrachtgever van de werken. Van de 48 ha van het terrein werd uiteindelijk 2,5 ha, gesplitst over 3 verschillende zones, opgegraven. Enkel de resultaten op zone III worden hier toegelicht, maar daarnaast werden, verspreid over de 3 zones, ook 2 Late-IJzertijd kuilen, de resten van een nederzetting uit de Late-IJzertijd/Vroeg-Romeinse periode, een Karolingische gracht, en een erf en grachten uit de Late-Middeleeuwen aangetroffen.

Zone III ligt op grondgebied Harelbeke, ten zuiden van de E-17 en ten oosten van de Luipaardstraat. Het terrein ligt op een helling, met een TAW hoogte van om en bij de 23 m, de grond bestaat uit zandleem.

Resultaten

Op zone III werd een vlak van ongeveer 8000 m² opengelegd. Hier werden grachten en andere sporen gevonden die samen waarschijnlijk de resten van een landelijke Gallo-Romeinse nederzetting vormen. Enkele van deze grachten lijken de ruimte in te delen. Zo vormen 2 parallel lopende noord-west georiënteerde grachten een dubbel grachtensysteem. Één ervan maakt een rechte hoek in het zuidwesten, maar het verder verloop ervan wordt verstoord door enkele brede Laat-Middeleeuwse grachten. In het oosten van het terrein bevinden zich 2 grachten met een oost-west oriëntatie, ze lopen min of meer parallel met elkaar, met ongeveer 80 m ertussenin. De meest zuidelijke van de 2 vertoont een onderbreking van 1 m breed, wat mogelijk een ingang naar de nederzetting was. Deze gracht loop bovendien uit in een poel. Deze poel had afmetingen van 37 op 7 m, was tot 2 m diep, en bevatte veel archaeologica, waaronder een gestempeld fragment *terra sigillata*, fragmenten van maalstenen, dakpannen en ander aardewerk. De poel en eveneens de hierboven besproken grachten kunnen in de 1ste helft van de 2de eeuw, als Midden-Romeins, gedateerd worden.

In associatie met deze grachten werden ook andere sporen opgegraven. Zo ligt juist ten westen van de poel en op dezelfde lijn een aantal paalsporen die samen een gebouwplattegrond lijken te vormen van 6 op 3 m. Onmiddellijk ten oosten daarvan, en dus deels langs de poel, eveneens op dezelfde lijn bevinden zich een reeks kuilen. Deze zijn behoorlijk groot, allen met een vlakke bodem. Al deze sporen hebben ook een datering gelijkaardige aan die van de poel en grachten.

Binnen het omgrachte areaal, enkele meters ten noordwesten van de poel, werd een waterput aangetroffen. Deze vierkante structuur bestond uit vier houten hoekpijlers, aan de vier zijden met planken beslagen door middel van nagels. In de vulling werd een hoop materiaal aangetroffen, waaronder een volledige handgemaakte kookpot, en deel van een pot met een perforatie in de bodem en een bijna volledige kruikamfoor. Nog binnen de grachten ligt een grote cluster paalsporen, veel ervan ongedateerd. De densiteit ervan maakt het zeer moeilijk er plattegronden uit te distilleren. Één mogelijk noordwest-zuidoost georiënteerd plattegrond van 13 m ligt iets ten zuidoosten van de grootste concentratie paalsporen.

Een aantal grachten met een noordwest-zuidoost verloop konden eveneens als Romeins gedateerd worden, maar niet specifiek dan dat. Ze oversnijden duidelijk de hierboven besproken Midden-Romeinse grachten. Het betreft 2 maal 2 parallelle grachten. Mogelijk gaat het hier om een 2de fase in de Romeinse bewoning.

Concluderend werden hier de resten van een Gallo-Romeinse nederzetting aangesneden. Het lijkt erop dat echter slechts een deel ervan werd opgegraven, en dat de site verder naar het oosten toe liep.

Contacten

L. MESSIAEN : Liesbethmessiaen@gmail.com

A. DE LOGI : Adelheid.de.logi@telenet.be

K. STURTEWAGEN : Katriensturtewagen@hotmail.com

B. ACKE : Bert.acke@monument.be

RESTEN VAN ROMEINSE AANWEZIGHEID : PREVENTIEF ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK LANGS DE DIEPENBROEKSTRAAT TE WETTEREN (O.-VL.)

Ruben PEDE & Mieke VAN DE VIJVER

Naar aanleiding van een geplande verkaveling langs de Diepenbroekstraat te Wetteren (fig 1) werd op advies van het Agentschap R-O Vlaanderen in het voorjaar van 2007 (februari-maart) een archeologisch (voor)onderzoek uitgevoerd. De aanzienlijke grootte (14 ha) van het terrein en de beperkte archeologische kennis van de omgeving maakten een preventieve, archeologische evaluatie van het gebied noodzakelijk. Via de Dienst Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium van de Provincie Oost-Vlaanderen en de vzw Ename Expertisecentrum werd het project opgestart, de bouwheer Intercommunale Dender, Durme en Schelde (DDS) zorgde voor de financiering ervan. De Provincie Oost-Vlaanderen stond tevens in voor de wetenschappelijke begeleiding.

Bodemkundig ligt het gebied in de zandleemstreek, het onderzochte terrein is licht hellend en NO-ZW geïoriënteerd met in de noordoostelijke hoek de hoogstgelegen, droge gronden. Het noordelijke deel is een matig droge (Pcc) tot droge (Pbc) lichte zandleembodem, het zuidelijk deel is een matig droog (Lcc), matig natte (Ldc) tot natte (Lep) zandleembodem.

De enige gekende archeologische site uit de omgeving van de verkaveling Diepenbroek is het urnengravelveld te Massemen (gem. Wetteren). Dit werd aan het einde van de jaren '50 van de vorige eeuw opgegraven door het toenmalige Seminarie voor Archeologie van de Universiteit Gent en situeert zich ca 1600 m ten zuiden van Diepenbroek. In totaal werden er 35 graven aangetroffen, ze dateren van de Late Bronstijd tot de Vroege IJzertijd (DE LAET *e.a.*, 1958 ; DE MULDER & BAUTERS, 1997).

Het terrein langs de Diepenbroekstraat werd in een eerste fase op systematische wijze verkend met proefsleuven. Op basis hiervan werd in het zuidelijke en natste deel van het terrein een zone afgebakend met een kleine concentratie aan sporen die verder onderzocht diende te worden (fig. 2). Er werd een opgravingsvlak aangelegd van ca. 50 bij 35 m. Behalve een tweetal kuilen uit de Metaaltijden (PEDE & VAN DE VIJVER, 2008), dateerde het merendeel van de schaars aangetroffen archeologische sporen uit de Romeinse periode.

Verspreid over het opgravingsvlak werden in totaal een 46tal paalsporen aangetroffen van diverse afmetingen. De kleinste hebben een diameter van ca. 20 à 30 cm, de grotere hebben een doorsnede van ca. 1m. Het merendeel van de sporen was sterk uitgeloozd en moeilijk leesbaar. Uit de talrijke paalsporen kan wellicht één zespalig gebouwtje gedistilleerd worden, centraal in het noorden van de opgegraven zone en west-oost georiënteerd (fig. 3). Haaks hierop lopen enkele grachten met een noord-zuid oriëntatie. Het gaat om twee rijen van drie grote paalsporen van ca. 1 m diameter en gemiddeld 55 cm diep. In de noordelijke rij ontbreekt er een paalspoor gezien deze vermoedelijk oversneden wordt door een gracht. De middelste paalsporen van beide palenrijen staan niet exact in het midden hiervan, maar toch is er sprake van een planmatige aanleg. De afstanden die overbrugd worden zijn dezelfde aan beide zijden, maar in spiegelbeeld, en halverwege de grootste te overbruggen afstand bevindt zich telkens een klein paalspoor dat mogelijk ook tot het gebouwtje behoorde.

Naast paalsporen werden verder ook 23 kuilen opgegraven op het terrein, hun diameter varieert van 0,5 tot 2 m. Hun exacte functie kon niet achterhaald worden.

Tenslotte werden er een tiental grachten en greppels aangesneden, de meeste hadden een noord-zuid oriëntatie. Twee exemplaren wijken hier echter van af, ze zijn gebogen en hebben min of meer een west-oost oriëntatie. De grachten functioneerden vermoedelijk als afwateringsgreppels. Er dient op gewezen te worden dat één van beide gebogen grachten de gebouwplattegrond oversnijdt, wat wijst op verschillende fases.

Het archeologisch materiaal, aangetroffen in de sporen, is bijzonder beperkt. Behalve enkele

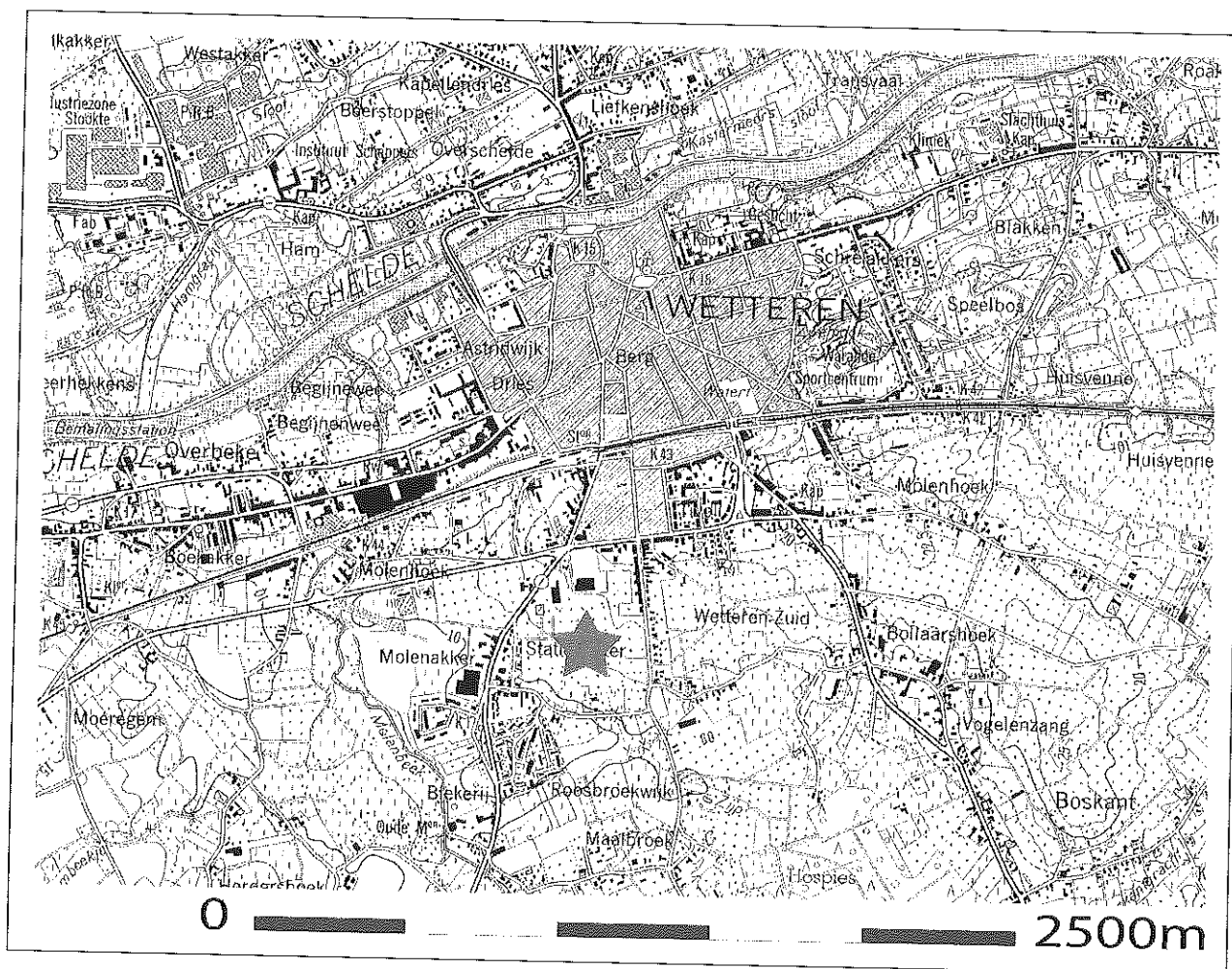

Fig. 1 : Algemene lokalisatiekaart.

Fig. 2 : Lokalisatie proefsleuven en opgravingsvlak.

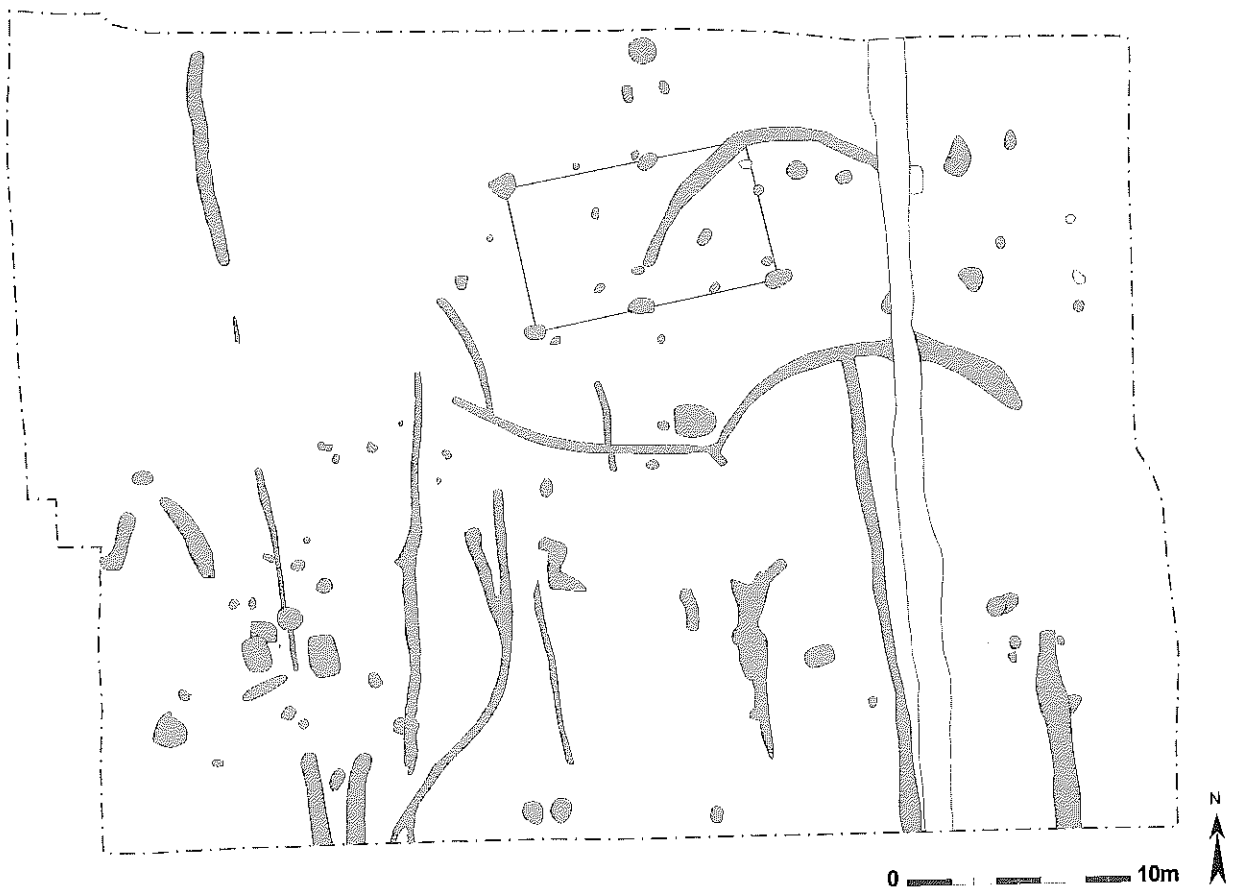

Fig. 3 : Grondplan met Romeinse sporen in het grijs aangeduid.

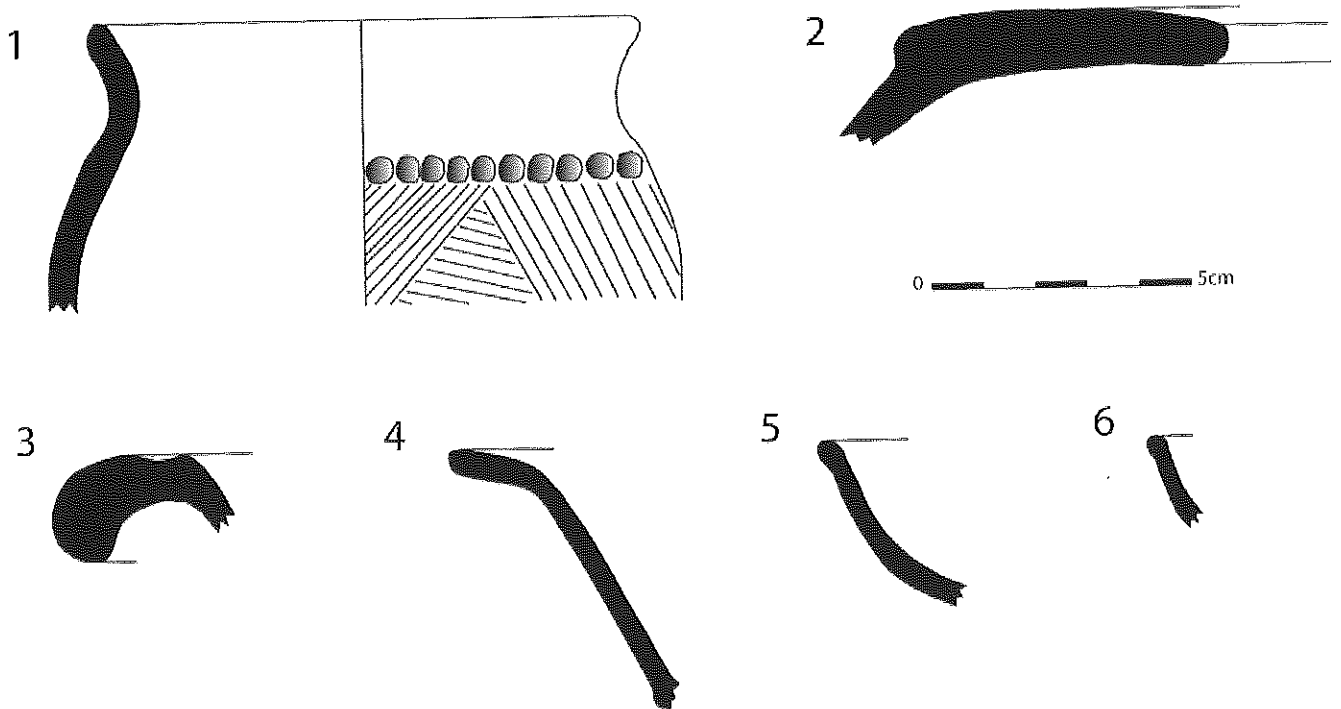

Fig. 4 : Aardewerk op schaal 1:2.

sterk gecorrodeerde stukjes ijzer, werd enkel aardewerk gevonden. Bovendien gaat het dan nog om typologisch weinig betekenisvolle, sterk gefragmenteerde en verweerde fragmenten.

Het gros van de scherven is handgevormd of traag gedraaid. Als enig, diagnostisch stuk binnen deze groep viel de aanwezigheid van een kookpot met naar buiten gebogen rand te noteren, een veel voorkomende vorm in onze streken (DE MULDER & DECLERCQ, 1999 ; VERMEULEN, 1992). Dit exemplaar had een gegladde hals, de overgang van de hals naar de schouder was benadrukt door een rij spatelindrukken, het lichaam zelf was versierd met kamstrepen (fig. 4-1).

Hoewel het aardewerkspectrum dus vooral een inheems karakter had, werden toch ook enkele typisch Romeinse (import)producten gevonden. Bij de gewone waar gaat het om enkele fragmenten van kruiken in Scheldevalleitechniek, een dolium met brede, horizontale, naar binnen gerichte rand in een rood, grof verschaald baksel (fig. 4-2) en een mortarium met eenvoudige, afhangende rand uit Bavay (fig. 4-3). Het fijnwandige aardewerk is quasi afwezig met slechts enkele fragmentjes in terra nigra in zeepwaar, een bord in Pompeiaans rood aardewerk uit Noord-Frankrijk (fig. 4-4) en twee fragmentjes in terra sigillata. Het gaat om een Dr. 18 uit Zuid-Gallië (fig. 4-5) en een sterk verweerd randfragment van een Dr. 18/31 of Dr. 27 uit Centraal-Gallië (fig. 4-6). Hoewel goed dateerbaar materiaal heel beperkt aanwezig is, lijkt het gros van de vondsten te stammen uit de periode van het einde van de eerste tot de tweede eeuw n.C.

Conclusie

Het onderzoek langs de Diepenbroekstraat te Wetteren leverde sporen op van Romeinse aanwezigheid van de late eerste tot de tweede eeuw n.C. in het laaggelegen gedeelte van het terrein. Blijkbaar heeft men deze natte delen bewust opgezocht en de nabije, drogere gronden ongemoeid gelaten. Het gaat hierbij niet om duidelijke nederzettingssporen. Over de precieze functie hiervan kan helaas geen uitspraak gedaan worden.

Bibliografie

- DE LAET *e.a.*, 1958 : S.J. DE LAET, J.A.E. NENQUIN, P. SPITAEELS en A. VAN DOORSELAER, Het urnengrafveld van Massemen, Nieuwe Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oost-Vlaanderen (Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen), 12-II, 1958, p. 6-37.
- DE MULDER & BAUTERS, 1997 : G. DE MULDER en L. BAUTERS, Het urnengrafveld van Massemen (O.-VI), *Lunula. Archaeologia protohistorica*, V, 1997, p. 43-44.
- DE MULDER & DECLERCQ, 1999 : G. DE MULDER en W. DECLERCQ, Handgemaakt aardewerk. In : G. DE MULDER & M. ROGGE, *De Gallo-Romeinse vicus te Velzeke I. Sporen van Flavische en 2^e eeuwse bewoning*, Zottegem, (Publikaties van het Provinciaal Archeologisch Museum van Zuid-Oost-Vlaanderen – site Velzeke. Gewone reeks, 1), 1999, p. 84-89.
- PEDE & VAN DE VIJVER, 2008 : R. PEDE en M. VAN DE VIJVER, Twee kuilen uit de late bronstijd/vroege ijzertijd te Wetteren (provincie Oost-Vlaanderen, België), *Lunula Archaeologia protohistorica*, XVI, 2008, p. 49-52.
- VERMEULEN, 1992 : F. VERMEULEN, *Tussen Leie en Schelde. Archeologische inventaris en studie van de Romeinse bewoning in het zuiden van de Vlaamse Zandstreek*, Gent, 1992 (Archeologische Inventaris Vlaanderen. Buitengewone Reeks, 1).

Contacten

M. VANDEVIJVER : mieke@vandevijver.org

R. PEDE : ruben_pede@hotmail.com

DIJK UIT DE ROMEINSE TIJD TE RAVERSIJDE VERDER ONDERZOCHT

Marnix PIETERS

In september 2005 werd in het Provinciaal Domein Raversijde naar aanleiding van archeologisch onderzoek naar het middeleeuwse verlaten vissersdorp Walraversijde door het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed een verrassende vaststelling gedaan. Ter hoogte van de woning van wijlen Mevrouw Jeanne Boydens, ongeveer ter hoogte van de ingang van het Memoriaal Prins Karel nabij de Duinenstraat, werd onder de sporen van het laatmiddeleeuwse vissersdorp een dijk uit de Romeinse tijd aangesneden. Hierover werd al kort bericht in de bij de Romeinendag van 2006 horende publicatie¹.

Ondertussen is het onderzoek van dit merkwaardig archeologisch spoor verder gezet. In het kader van een doorgedreven analyse van de door Etienne Cools en Agnès Mortier gerealiseerde archeologische documentatie over het onderzoek op de site Raversijde-strand is een foto geïnventariseerd waarop de in 2005 achter de huidige duinengordel vastgestelde dijk ook op het strand kon worden herkend. Deze vaststelling verlengt de dijk in één klap met verschillende honderden meters, waardoor de vastgestelde omvang van dit infrastructuurwerk in sterke mate toeneemt. De twee bij deze tekst gevoegde illustraties (fig. 1 & 2) illustreren waarop de boven uiteen gezette interpretatie is gebaseerd.

Figuur 1 genomen in de jaren '70 van de vorige eeuw toont meteen ook onomstootbaar het grote belang van accurate registratie (boven interpretatie) aan. Bovendien illustreren de waarnemingen op de stranden ook zeer pertinent de band tussen het land en de zee². Al te lang zijn deze waarnemingen op het strand als irrelevant beschouwd door de wetenschappelijke wereld³. Op 19 april zal uitgebreid ingegaan worden op deze archeologische structuur en zijn mogelijk belang voor de interpretatie van de kustvlakte in de Romeinse periode.

Bibliografie

- PIETERS, 2007: M. PIETERS, Onderzoek op het strand van Raversijde, pionierswerk in de maritieme archeologie. In : G. GEVAERT (red.): *De archeologische site 'Raversijde-strand'*, Brussel, p. 31-33.
- PIETERS e.a., 2006 : M. PIETERS, I. DEMERRE en I. ZEEBROEK, Dijk uit de Romeinse tijd aangesneden onder het middeleeuwse vissersdorp Walraversijde. In : A. BOSMAN, W. DE CLERCQ en J. HOEVENBERG (red.) : *Romeinendag. Jaarlijks Belgisch congres voor Romeinse archeologie*, 2006, p. 93-97.
- PIETERS e.a., in voorbereiding : M. PIETERS, I. DEMERRE, T. LENAERTS en I. ZEEBROEK met bijdragen van M. DE BIE, W. DE CLERCQ, B. DICKINSON en P. MONSIEUR, *Archeologisch onderzoek beneden de hoogwaterlijn. Het deel van de Noordzee onder Belgisch toezicht met de aansluitende intertidale zone archeologisch doorgelicht.*

Contact

M. PIETERS :

Wetenschappelijk attaché VIOE. Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed,
Koning Albert-II laan 19 bus 5, B-1210 Brussel.

¹ PIETERS e.a., 2006.

² PIETERS, 2007.

³ PIETERS e.a., in voorbereiding.

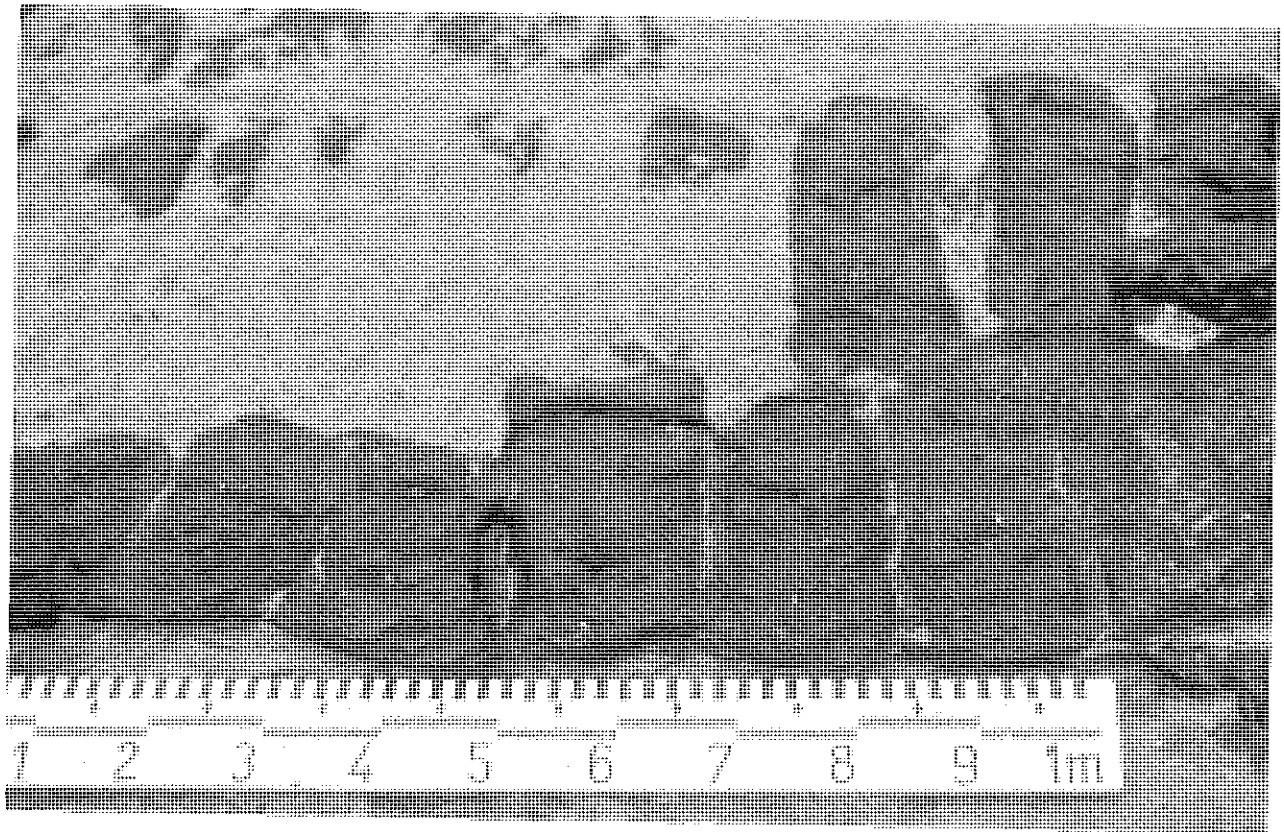

Fig. 1 : Horizontale sectie door het onderste deel van de Romeinse dijk op het strand van Raversijde (foto Etienne Cools).

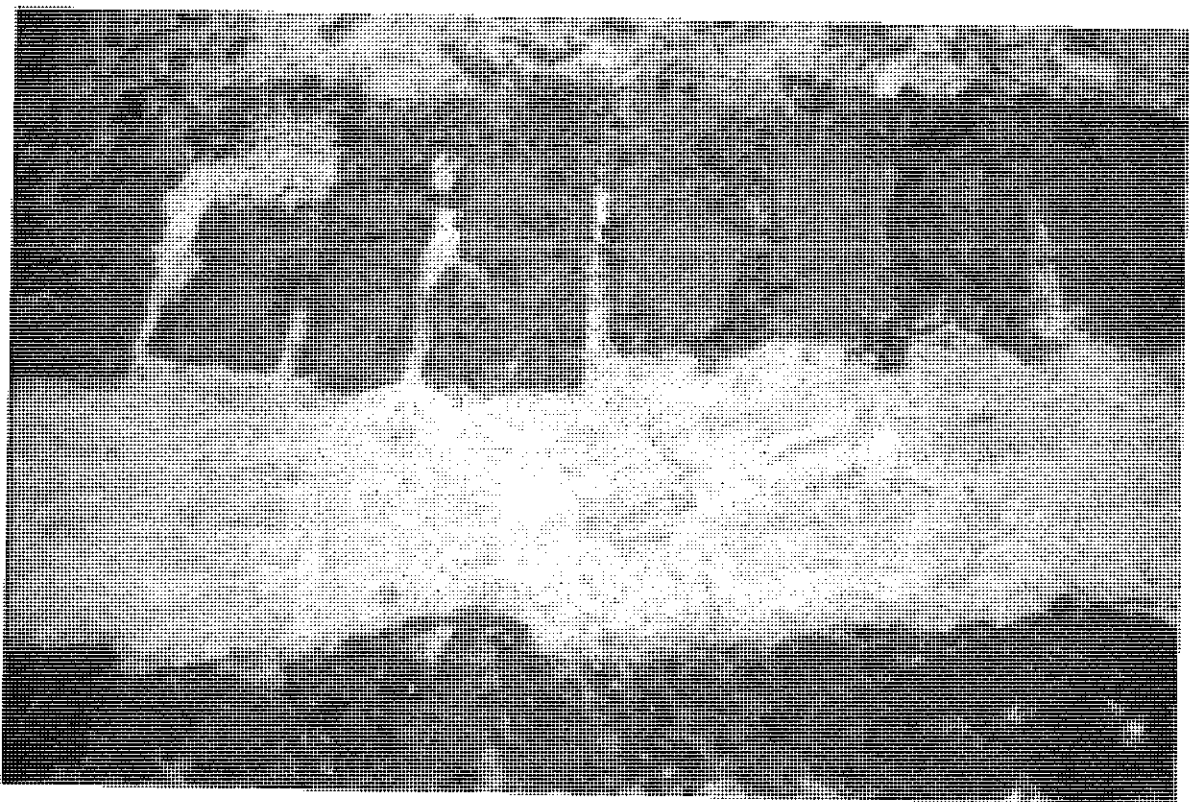

Fig. 2 : Horizontale sectie door het onderste deel van dezelfde Romeinse dijk te Raversijde achter de duinenrij (foto VIOE).

DE ANALYSE VAN CREMATIERESTEN

Marit VANDENBRUAENE

Het fysisch-antropologisch onderzoek van gecremeerde botresten berust op morfologische, metrische en microscopische methoden en omvat verschillende aspecten, die achtereenvolgens worden behandeld en gelden als standaard binnen het VIOE. De crematieresten worden per grafcontext achtereenvolgens gewassen, gezeefd, gesorteerd, anatomisch gedetermineerd, gewogen en volledig beschreven in een crematiefiche.

Na de archeologische opgraving worden de crematieresten in het labo nat gezeefd boven een maaswijdte van 0,5 mm om terugwinning van het kleinste menselijke been (de oorbeentjes) mogelijk te maken.

Na het zeven worden de botresten gedroogd en gescheiden van de andere artefacten die mee verbrand werden op de brandstapel.

Manueel worden de uitgepikte botfragmenten onderzocht op dierlijke of menselijke afkomst. Dierlijk bot afkomstig van voedselresten of bewerkt bot als grafgiften komen vaak voor bij crematies. Bij twijfel is men best aangewezen op histologisch of microscopisch onderzoek van het botweefsel.

In een osteologische inventaris wordt het verbrande bot verdeeld in zes verschillende skeletcategorieën zoals hersenschedel, aangezichtsschedel, het axiaal skelet, schachtfragmenten van de lange beenderen, gewrichtsuitenden en kleine botjes zoals handen en voetbeenderen. Het residu zijn alle niet-identificeerbare fragmenten < 10 mm.

Van elke skeletcategorie wordt het gewicht genomen en vervolgens de fragmentgrootte, de verbrandingskleur, de breuk –en krimpingspatronen beschreven. Aan de hand van de kleur kan men achterhalen hoe heet te temperaturen zijn geweest bij de brandstapel. Hoe groter de stukken hoe meer kans op biologische informatie van de overledene. Het gewicht is belangrijk daar gemiddeld van een volwassene 2000 gram bot overblijft na verbranding. Het totaalgewicht en de onderlinge gewichten per skeletcategorie verwijzen naar de compleetheit van de crematie. Meestal is er minder bewaard en speelden begravingsrituelen een belangrijke rol in het crematieproces.

Sommige beenderen zijn enig, andere komen in paren voor. Een verdubbeling van skeletachtige elementen wijst op de aanwezigheid van meer dan één persoon. Wanneer het juiste skeletelement is bewaard kan zoals bij klassiek skeletonderzoek de sterfteleeftijd, het geslacht, de lichaamslengte, anomalieën en pathologieën van een individu worden opgespoord.

Algemeen is de studie van gecremeerde beenderen zeer tijdsrovend en niet altijd vruchtbaar in resultaten.

Toch is deze detailstudie zeer waardevol omdat het verbrande bot veel beter bestand is tegen vernietiging in de bodem en omdat we in onze contreien veel te maken krijgen met crematies uit urnenvelden en begraafplaatsten uit voor-christelijke perioden.

Door de technische informatie (totaal gewicht, fragmentgrootte, kleur, krimpings) samen met de biologische beschrijving (osteologische inventaris, geslacht, sterfteleeftijd, varianten en pathologische eigenschappen) te plaatsen krijgt men meer inzicht in het crematieproces, de begravingsgewoonten en de identiteit van de overledene.

Bibliografie

BELLENS *e.a.*, 2007 : T. BELLENS, M. VANDENBRUAENE en A. ERVYNCK, Een Gallo-Romeins crematiegraf in Antwerpen, *Relicta*, 3, 2007, p. 183-198.

DE GROOTE *e.a.*, 2003 : K. DE GROOTE, J. BASTIAENS, W. DE CLERCQ, K. DEFORCE en M. VANDENBRUAENE, Gallo-Romeinse graven te Huise 't Peerdeken (Zingem, prov. Oost.-Vlaanderen). Een multidisciplinaire analyse. *Archeologie in Vlaanderen VII*, 1999/2000, Instituut Archeologisch Patrimonium, 2003, p. 31-64.

Contact

M. VANDENBRUAENE : marit.vandenbruaene@rwo.vlaanderen.be
Fysisch Antropoloog
Vlaams Instituut Onroerend Erfgoed VIOE
Koning Albert II laan 19, bus 5
B-1210 Brussel

EEN GALLO-ROMEINSE VILLA MET GRAFVELD TE MERCHTEM – DOOREN (VLAAMS-BRABANT)

Igor VAN DEN VONDER

Inleiding

Naar aanleiding van de bouw van een nieuw sportcomplex vond in mei 2007 een proefsleuvenonderzoek plaats langs de Puursstraat te Dooren in Merchtem. Onverwachts ontdekte Stephan Van Bellingen hier twee steenconstructies van een voorheen onbekende Gallo-Romeinse villa. Met steun van de provincie Vlaams-Brabant besloot de gemeente Merchtem deze bijzondere vondst nader te onderzoeken. De noodopgraving vond plaats van midden juni tot midden oktober en de studie van de vondsten werd midden december afgerond.

Situering (fig. 1)

De villa bevindt zich in de zuidelijke periferie van de zandleemstreek, ongeveer 6 km ten noordoosten van de *vicus* van Asse. Het hoofd- en bijgebouw zijn noordoost-zuidwest georiënteerd en liggen parallel, ruim 150 m uit elkaar, op een terrein dat in noordoostelijke richting zacht afhelt naar de Kwetstenbeek. Ten zuidwesten van het hoofdegebouw kwam een grafveldje aan het licht. Er zijn aanwijzingen dat ten zuiden van het projectgebied nog één of meerdere stenen villagebouwen hebben gestaan.

Hoofdegebouw (fig. 2)

Het hoofdegebouw bezit een symmetrisch grondplan van ongeveer 38 x 17,5 m. De kern van de villa bestaat uit een monumentale zaal van ca 100 voet lang. Een ongeveer 3,5 m brede zuilengalerij met een centraal ingangsportaal markeert de naar het zuidoosten georiënteerde voorgevel. Bijzonder is dat de zuilen afzonderlijk gefundeerd zijn. Langs de overige drie zijden wordt de grote zaal omringd door zeven vertrekken met een gelijkaardige breedte. Hoewel uitspringende hoekvertrekken, badvertrekken en een kelder ontbreken, bezit het gebouw het basisgrondplan van een klassieke Gallo-Romeinse porticusvilla, vergelijkbaar met de villa's van o.a. Hoogeloon – Kerkackers (N.-Brab.)¹, Hoegaarden – Goudberg (Vl.-Brab.)² en Malagne te Jemelle (Nam.)³. Een belangrijk onderscheid is wel het ontbreken van een interne verdeling in de centrale hal, wat volgens De Boe⁴ een restant van de inheemse architectuur kan zijn of gewoon een gevolg van de bewaringstoestand.

In de post-middeleeuwse periode werd de hele zone in vlak vergraven tot op het diepste niveau van de fundering, een kleine 50 cm onder het maaiveld. Slechts de ongeveer 70 cm brede en tot 20 cm dikke funderingsbasis van kiezelsteentjes bleef *in situ* bewaard, wellicht omdat het pakket te stevig is om moeiteloos weg te graven. Van de muren resten nog slechts enkele verspreide locale Balegemse kalkzandstenen en geïmporteerde Doornikse kalkstenen in het uitbraakspoor. Zoals bij een secundair woonhuis van de villa van Kerkrade – Holzkuil (Ned. Limb)⁵ tonen de muurpijlers van de grote zaal aan dat deze ruimte volledig in steen was opgetrokken. *Tegulae*, *imbrices* en ijzeren nagels waren overvloedig aanwezig in het uitbraakspoor. Er werden ook enkele fragmenten van vensterglas en rechthoekige hypocausttegels gevonden. In de grote zaal kwamen de restanten van twee bijna volledig vergraven middenstaanders aan het licht, maar van het te verwachten derde exemplaar ontbrak elk spoor. Ongetwijfeld droegen ze de nok van een zadeldak. De portiek en de andere vertrekken waren wellicht van een lager lessenaarsdak voorzien. Dakpannen met

¹ VAN LITH, 1984, p. 265-267.

² SCHRYVERS *e.a.*, 2001.

³ MIGNOT, 1997.

⁴ DE BOE, 1971, p. 179-180.

⁵ VAN DER HEIJDEN & TICHELMAN, 2005, DVD.

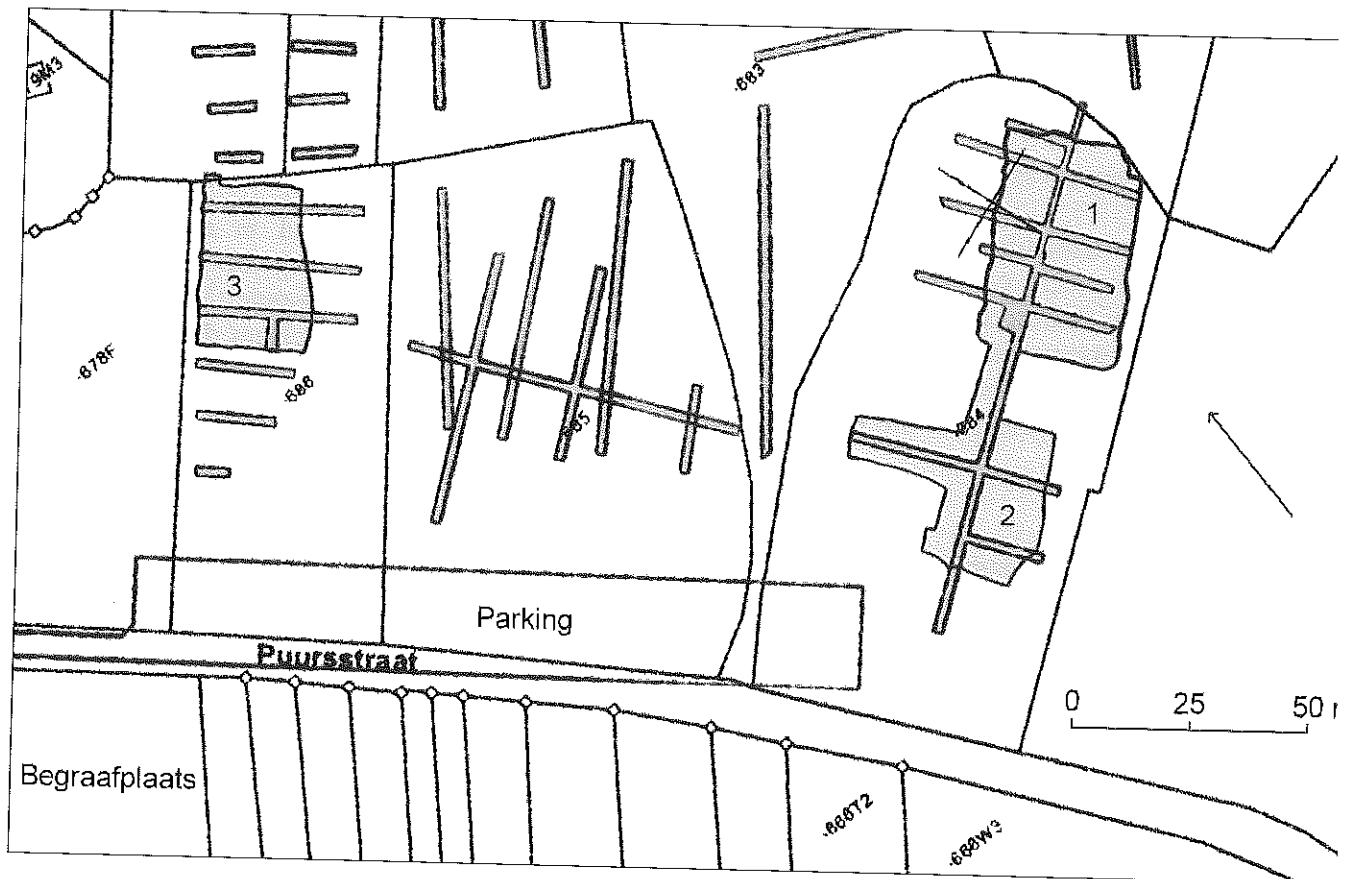

Fig. 1 : Locatie van het hoofgebouw (1), het grafveld (2) en het bijgebouw (3).

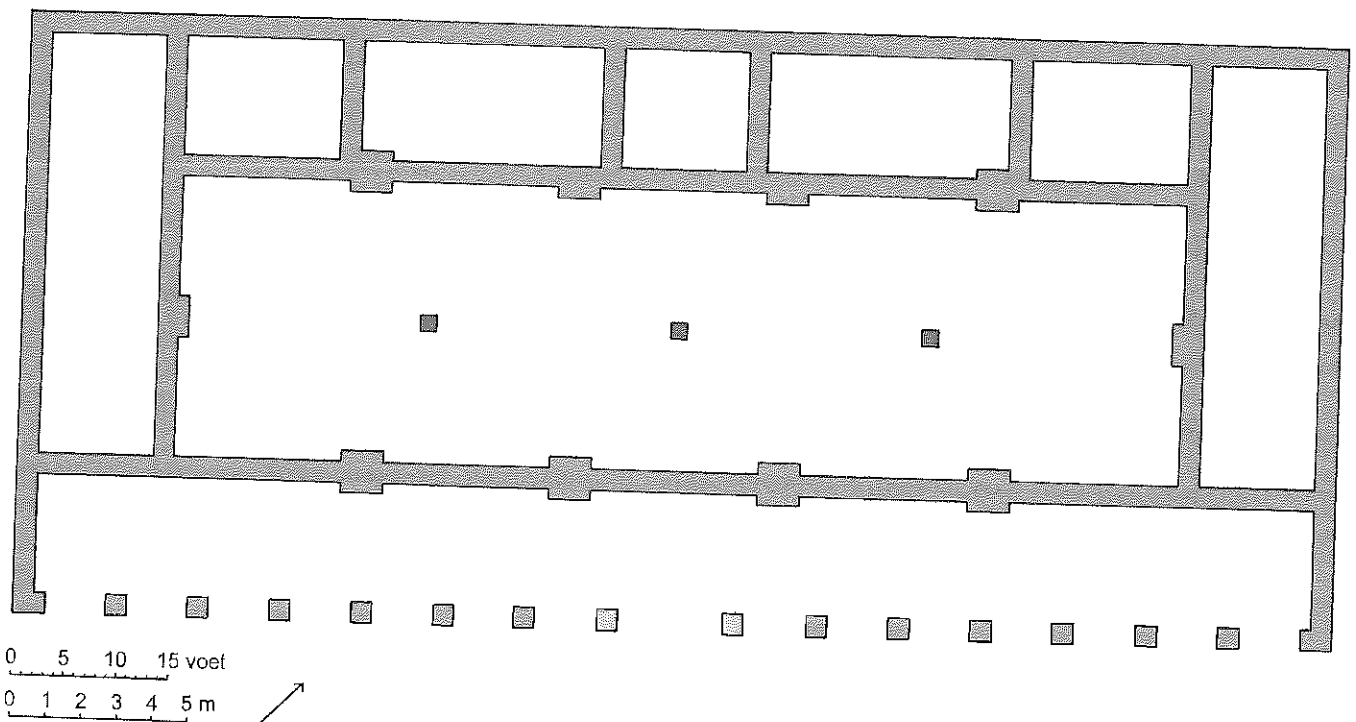

Fig. 2 : Gereconstrueerd grondplan van het hoofgebouw.

brandsporen en de verkoolde resten van de middenstaanders tonen aan dat het gebouw verwoest is door brand.

Nabij het hoofdgebouw werden kuilen met fragmentair huishoudelijk afval aangetroffen, vooral aardewerk en dierenbeen. Het aardewerk bestrijkt de Antonijnse periode. Wellicht werd de villa dus eind 1ste of begin 2de eeuw opgetrokken en is ze eind 2de eeuw reeds afgebrand. Het vroegtijdig einde verklaart in grote mate de afwezigheid van latere bouwfazen. De villa's van Kerkrade en Hoogeloon werden immers pas in deze periode van bad- en andere luxevertrekken voorzien.

Bijgebouw

Het eenvoudig rechthoekig bijgebouw is ongeveer 9,75 m breed en minstens 28,5 m lang. De funderingen en het uitbraakspoor zijn gelijkaardig aan die van het hoofdgebouw, maar minder goed bewaard. Het bijgebouw had duidelijk een bedrijfsfunctie, maar concrete aanwijzingen ontbreken.

Grafveld

De gracht die het onvolledig onderzochte grafveld begrenst, bevindt zich amper 26 m ten zuiden van het hoofdgebouw. Er werden acht onregelmatig verspreide brandrestengraven van variabele vorm en grootte aangetroffen. Uit grootschalige opgravingen in *Germania Superior* blijkt dat dergelijke grafvelden zich vaak nabij de begrenzing van het villa-erf bevinden⁶. Vanwege het grote aantal graven worden ze als een gemeenschappelijk grafveld voor het gehele villadomein geïnterpreteerd, te onderscheiden van de meer monumentale alleenstaande graven van de villa-eigenaars. Hier lijken nochtans wel degelijk in de eerste plaats de bewoners van het hoofdgebouw begraven te zijn.

Zowel de brandstapelresten als de vularde van de graven bevatten relatief veel fragmentaire, maar meestal onverbrande aardewerkscherven. Zoals op het grafveld van Messancy (Lux.)⁷ en bij bepaalde tumulusgraven⁸ is een groot deel van de scherven dus niet van brandstapeloffers afkomstig, maar eerder van het ritueel gebroken servies van de grafmaaltijd. Het aardewerk in de gracht is erg gelijkaardig, maar omvat daarnaast nog een aantal meer volledige exemplaren. Gezien de aanwezigheid van houtskool en crematieresten, zijn deze laatste mogelijk rituele deposities die verband houden met de grafcultus. Het aardewerk in de gracht beslaat de volledige Antonijnse periode. De meeste graven lijken uit de eerste helft van de 2de eeuw te dateren, maar minstens één graf werd pas na 160 aangelegd.

In de gracht en de grotere graven is ook onverbrand dierenbeen aanwezig. Het gaat om losse beenderen zonder anatomisch verband, die net als het aardewerk als consumptieafval van grafmaaltijden kunnen worden beschouwd. Zoals in het huishoudelijk afval van het hoofdgebouw, zijn runderen, paarden en ovicapriden het sterkst vertegenwoordigd. Varkens zijn vrijwel afwezig. Hoewel het overwicht van runderen typisch is voor Gallo-Romeins nederzittingsafval, worden cultuscontexten meestal gedomineerd door varkens en kippen⁹. Ook de klaarlijkkelijke consumptie van paarden is opmerkelijk.

Vondsten

Brons en glas werden nauwelijks aangetroffen. IJzer, vooral nagels, was wel massaal aanwezig. Bovendien wijzen een smeltkroes, ijzerslakken en ijzererts op lokale ijzerproductie. Er werden ook maalsteenfragmenten aangetroffen, ondermeer in tefriet uit het Eifelgebergte. Het grootste deel van de vondsten bestaat echter uit aardewerk. De geïmporteerde tafelwaar omvat

⁶ MARTIN-KILCHER, 1993.

⁷ DEBLON *e.a.*, 2005.

⁸ MASSART, 2004.

⁹ LEPETZ, 1993.

vooral borden en kommen in Centraal- en Oost-Gallische *terra sigillata*. In de eerste helft van de 2de eeuw worden *terra nigrabekers* gebruikt en omstreeks 150 worden deze vervangen door drinkbekertjes in Rijnlands geverfd aardewerk. De kruikwaar is hoofdzakelijk afkomstig uit de regio Bavay en in mindere mate uit het Rijnland. Hetzelfde geldt voor de mortaria. Borden in Pompeiaans rood aardewerk komen vanaf midden 2de eeuw voor. Hoewel ook Rijnlandse kommen, potten en borden aanwezig zijn, bestaat de keukenwaar hoofdzakelijk uit reducerend gebakken regionaal aardewerk. Tot dezelfde bakselgroep behoren de typische zware kommen in zgn. Waaslands grijs aardewerk. Het overige opslagmateriaal omvat hoofdzakelijk dolia, Zuid-Gallische wijnamforen en olijfolieamforen uit *Baetica*.

Conclusie

De porticusvilla met bijgebouw en grafveld werd tijdens de economische bloeiperiode rond de overgang van de 1ste naar de 2de eeuw opgetrokken en ging ten onder aan een brand tijdens de economische recessie in de late 2de eeuw. Het is aannemelijk dat het villadomein voor en na de Antonijnse periode eveneens bewoond was, maar in de beperkte onderzochte zone werden hiervan geen sporen aangetroffen. Hoewel het hoofdgebouw nog enkele eerder traditionele kenmerken bezit, sluit de villa qua materiële cultuur toch goed aan bij de klassieke villa's uit de leemstreek. De nabijheid van het wegenknooppunt Asse is daar wellicht niet vreemd aan.

Bibliografie

- DEBLON *e.a.*, 2005 : L. DEBLON, M. UDRESCU, F. PIGIÈRE & W. VAN NEER, Messancy: une nécropole du Haut-Empire. Fouilles de 1986, 1987, 2002 – éléments de synthèse. In : M. LODEWICKX (ed.), *Journée d'archéologie romaine – Romeinendag 2005*, Brussel, 2005, p. 9-14.
- DE BOE, 1971 : G. DE BOE, *De Romeinse villa's in Gallië en Germanië. Een bijdrage tot de studie van de landelijke bewoning in de Romeinse tijd*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, K.U.Leuven.
- LEPETZ, 1993 : S. LEPETZ, Les restes animaux dans les sépultures gallo-romains. In : A. FERDIÈRE (ed.), *Monde des morts, monde des vivants en Gaule rurale. Actes du Colloque ARCHÉA / AGER (Orléans, Conseil Régional, 7-9 février 1992)* (*Revue Archéologique du Centre de la France. Supplément 6*), Tours, 1993, p. 37-44.
- MARTIN-KILCHER, 1993 : S. MARTIN-KILCHER, Situation des cimetières et tombes rurales en *Germania Superior* et dans les régions voisines. In : A. FERDIÈRE (ed.), *Monde des morts, monde des vivants en Gaule rurale. Actes du Colloque ARCHÉA / AGER (Orléans, Conseil Régional, 7-9 février 1992)* (*Revue Archéologique du Centre de la France. Supplément 6*), Tours, 1993, p. 153-164.
- MASSART, 2004 : Cl. MASSART, Céramiques des rites et du repas funéraires. In : R. BRULET en F. VILVORDER (eds.), *La céramique cultuelle et le rituel de la céramique en Gaule du Nord* (*Collection d'archéologie Joseph Mertens 15*), Louvain-la-Neuve, 2004, p. 31-37.
- MIGNOT, 1997 : Ph. MIGNOT, *La villa romaine de Malagne à Jemelle* (*Carnet du patrimoine 19*), Namen, 1997.
- SCHRYVERS *e.a.*, 2001 : A. SCHRIJVER, L. VAN IMPE *e.a.*, De Gallo-Romeinse villa van Hoegaarden-Goudberg. In : A. SCHRYVERS en L. VAN IMPE (eds.), *Op het spoor van het verleden. Archeologie op de hogesnelheidslijn*, 2001, p. 94-114, z.p.
- VAN DEN VONDER & VAN DE VELDE, 2007 : I. VAN DEN VONDER en E. VAN DE VELDE, De Gallo-Romeinse villa van Merchtem – Dooren (voorlopige resultaten). In : H. DEGRYSE (ed.): *Archeologie 2007. Recent archeologisch onderzoek in Vlaams-Brabant*, Leuven, 2007, p. 16-17.

VAN DER HEIJDEN & TICHELMAN, 2005 : P. VAN DER HEIJDEN en G. TICHELMAN *Romeinen in Kerkrade. Villa Holzkuil*, Kerkrade, 2005.
VAN LITH, 1984 : S.M.E. VAN LITH, Van Backerbosch naar Maasbracht, *Westerheem*, 33, 1984, p. 263-279.

Contact

I. VAN DEN VONDER : igorvdy@yahoo.co.nz

EEN NOODOPGRAVING AAN DE VERMEULENSTRAAT TE TONGEREN - 1

Alain VANDERHOEVEN & Geert VYNCKIER

De verbouwing tot kantoren, appartementen en een ondergrondse parking van de voormalige 'Gemeentelijke Jongens Teekenschool' uit 1867 (SCHLUSMANS, 1990, p. 212-213), gelegen op de hoek van de Pliniuswal en de Vermeulenstraat te Tongeren, was aanleiding tot het organiseren van een noodopgraving. Het veldwerk werd door het VIOE in de periode van september 2005 tot maart 2006 uitgevoerd. De toenmalige Afdeling Monumenten en Landschappen had in de bouwvergunning een periode van 6 maanden voor archeologisch onderzoek laten opnemen en waakte over de toepassing van deze voorwaarde. Het terrein bevindt zich binnen zowel de 2de- als de 4de-eeuwse omwallingen en ligt centraal in een stratenblok van de Romeinse stad. We mochten ons bijgevolg verwachten aan sporen uit de gehele Romeinse periode. In het verleden werden bovendien in de omgeving bij werken reeds incidenteel goed bewaarde Romeinse architectuurresten waargenomen, echter zonder dat dit tot noodopgravingen, die naam waardig, aanleiding heeft kunnen geven (VAN DE WEERD, 1919; ULRIX, 1963, p. 196-197; VANVINCKENROYE, 1985, p. 57 en afb. 29; NOUWEN, 1997, p. 110). Daar het terrein vlakbij de stadsmuur en aarden wal uit de 13de eeuw lag en het tot in de 19de eeuw van de tuinen van de Tongerse Kanunnikenhuizen deel uitmaakte (BAILLIEN, 1979, p. 59-60), mochten we ervan uitgaan dat het Romeinse bodemarchief er relatief ongestoord zou zijn. Dit bleek voor het westelijke gedeelte van het terrein ook zo te zijn, maar in het oostelijke gedeelte hadden diverse recente, 19de- en/of 20ste-eeuwse uitgravingen plaatsgevonden, mogelijk verband houdend met de aanleg of verbouwing van de reeds vermelde gemeentelijke school. We hebben de opgraving dan ook beperkt tot een zone van ca. 9 m x 16 m (144 m²) in het westelijk gedeelte van het terrein (fig. 1).

Vrijwel alle aangetroffen palenrijen, muurfunderingen, greppels en kuilen respecteren de oriëntatie van het Tongerse stratennet. Tot de oudste sporen hoort een ca. 1,5 m brede en 1 m diepe gracht met een komvormig profiel. Ze is O-W-georiënteerd en kan in het ZO gedeelte van het opgravingsterrein over een afstand van ca. 16 m gevolgd worden. Ze wekt de indruk op haar meest westelijke punt in zuidelijke richting af te buigen. In het NO gedeelte is een greppel aangetroffen, die stratigrafisch eveneens tot de oudste sporen kan gerekend worden. Ze is ca. 0,80 m breed, 0,50 m diep en is over een afstand van een 2-tal m bewaard gebleven. Deze greppel is N-Z-gericht.

De opgegraven zone lijkt voor het grootste gedeelte van de Romeinse tijd open terrein te zijn geweest. Daarop wijzen op de eerste plaats het groot aantal kuilen dat we hebben aangetroffen. Die kunnen onmogelijk binnenshuis zijn aangelegd. Op de tweede plaats bestaat de stratigrafie vrijwel volledig uit ophogingslagen met nederzettingsafval. Lemen vloerniveaus zijn uiterst zeldzaam en betonvloeren zijn helemaal afwezig. Voor een opgraving die zich in het centrale gedeelte van een woonblok bevindt beantwoordt dit aan de verwachtingen. De constructiesporen en het aantal bouwfasen neemt immers globaal toe, naarmate men dichterbij de straten komt.

Niettemin heeft de opgraving aan de Vermeulenstraat 1 toch sporen van houtbouw en steenbouw aan het licht gebracht. Maar in de vele geregistreerde paalkuilen is onvoldoende samenhang om er plattegronden of delen van plattegronden mee te kunnen reconstrueren. Mogelijk behoorde een deel ervan tot lichte en tijdelijke beschuttingen of bouwsels die als opslag- of werkplaats gediend hebben. Twee duidelijke rijen van paalkuilen vallen op. In het westelijk gedeelte van het opgravingsterrein tekent zich een opvallende N-Z-gerichte rij van diep ingegraven palen af. Uit de overlapping van sommige paalkuilen kunnen twee, mogelijk zelfs drie fasen afgeleid worden. Deze palenrij heeft m.a.w. een lange levensduur gekend. Ze

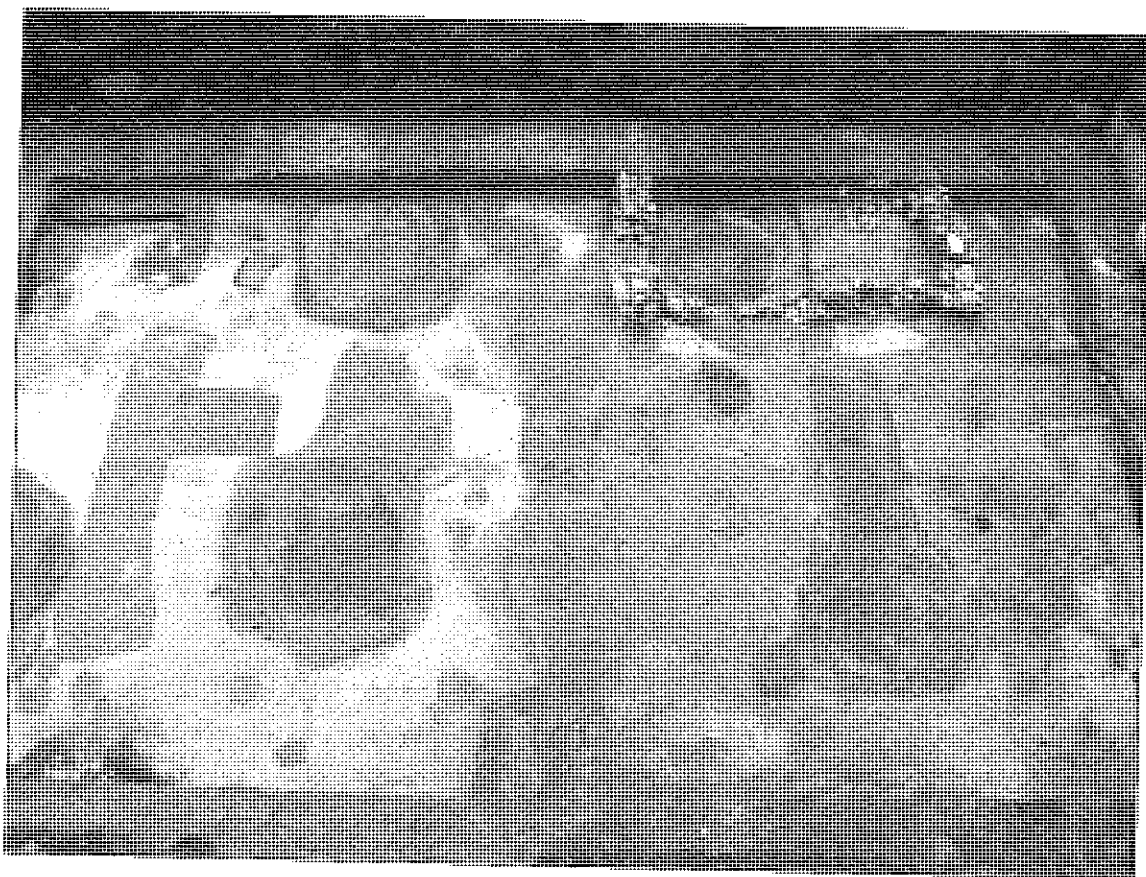

Fig. 1 : Tongeren, Vermeulenstraat 1 : overzicht van de sporen, gezien vanuit het noorden.

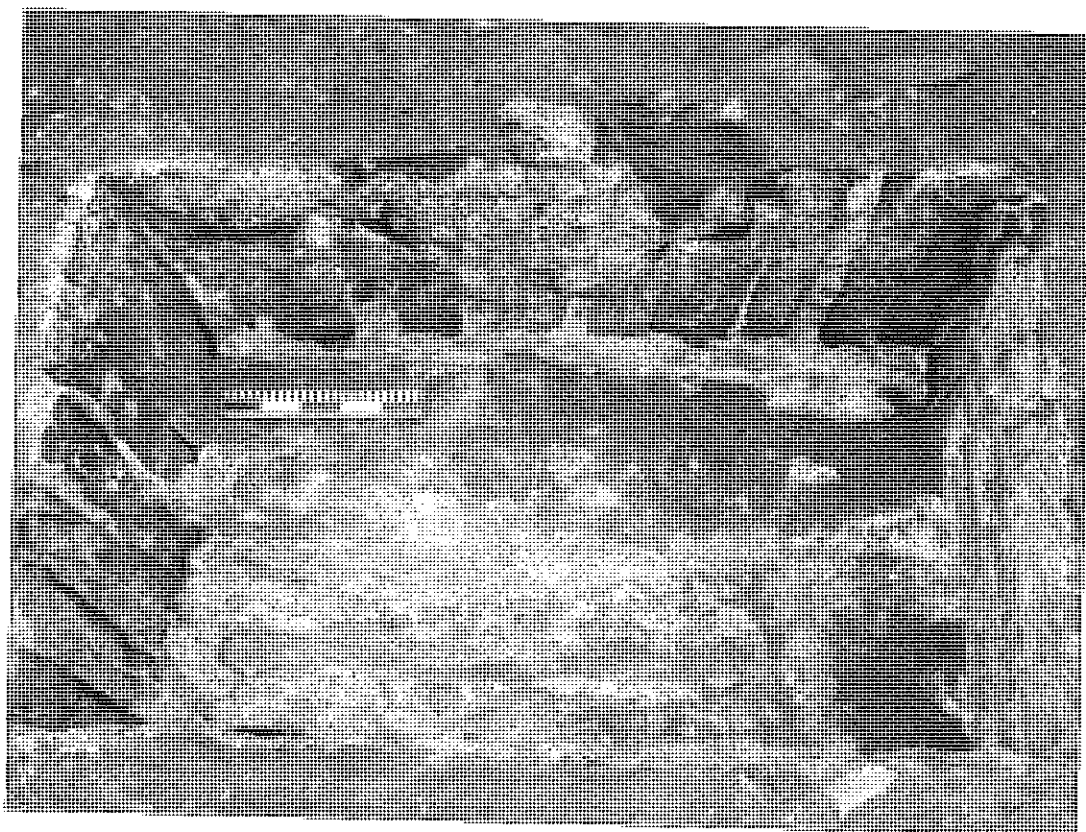

Fig. 2 : Tongeren, Vermeulenstraat 1 : houten kalkkuil uit de 3de of 4de eeuw.

is over een afstand van ca. 7 m bewaard, geeft uit op de NO-hoek van een nog verder te bespreken steenbouw, houdt daar bijgevolg mee verband en functioneerde misschien als perceelsscheiding van dit pand. In het zuidelijk gedeelte van het opgravingsterrein bevindt zich een tweede opvallende, enkelvoudige palenrij, waaraan eveneens herstellingen zijn uitgevoerd. De rij is O-W-georiënteerd en over de gehele lengte van de werkput, een afstand van ca. 16 m, bewaard gebleven. Ze lijkt jonger te zijn dan de nog te bespreken steenbouw en heeft een perceel ten zuiden van de opgraving afgebakend waarop in de 3de en/of 4de eeuw wellicht gebouwen of bijgebouwen hebben gestaan. Een indirecte aanwijzing voor het bestaan van deze gebouwen in de onmiddellijke nabijheid van het opgravingsterrein is de vondst van een nog half gevulde kalkkuil in de ZO-hoek van het terrein. Ze is ca. 2 m x 1,10 m, ca. 0,70 m diep en volledig in hout gemaakt, zoals blijkt uit de plankindrukken in de vier zijden en op de bodem van de kuil (fig. 2).

In de ZW-hoek van het terrein zijn de enige sporen van een steenbouw aangetroffen. Het gaat om de noordelijke (voor ?)gevel van een rechthoekig en éénbeukig gebouw, met een breedte van ca 4 m en een onbekende lengte. Het gebouw strekt zich verder ten zuiden van de opgraving uit. Op grond van de bewaard gebleven funderingen kan men tot het bestaan van minstens twee bouwfases besluiten. In een eerste fase is het gebouw op stenen pijlers gefundeerd, waartussen naar alle waarschijnlijkheid houtlemen wanden hebben gestaan. In een tweede fase is de ruimte tussen de pijlers met een stenen fundering aangevuld, waarop vermoedelijk een stenen sokkelmuur met een houtlemen bovenbouw heeft gestaan. Op één plaats is de aanzet van de stenen sokkel nog bewaard gebleven. Een onderbreking in de stenen fundering in de oostelijke wand wijst misschien op de plek van de ingang. Binnen de plattegrond is nog één excentrisch gelegen, ondiepe pijlerfundering aangetroffen, waarvan niet meer is uit te maken of het om een dakdragend element van het gebouw of om een fundering van één of ander werkplatform gaat. De functie van het gebouw is niet duidelijk. Mogelijk is het een werkplaats, misschien zelfs voor metaalbewerking. In de zone ten noorden van de constructie zijn immers drie kleine oventjes opgegraven en in sommige puinlagen en kuilvullingen bevinden zich metaalslakken en resten van smeltkroezen die respectievelijk op ijzer- en bronsbewerking in de onmiddellijke omgeving wijzen.

De meest recente, in het werkvlak zichtbare sporen uit de Romeinse tijd zijn door een ca. 2 m dik pakket zgn. zwarte grond afgedekt. De bovenste 80 cm zijn tijdens de bouw van de 19de-eeuwse school tot stand gekomen. Het daaronder gelegen pakket bestaat uit twee verschillende ophogingen. Bovenaan betreft het een ca. 70 cm dikke zwarte laag, onderaan een ca. 50 cm dikke bruine laag. Zowel de zwarte als de bruine ophogingslaag hebben we in horizontale pakketten van 10 cm dik bemonsterd. De uitgezeefde monsters uit de zwarte laag leveren Romeinse, laat- en postmiddeleeuwse vondsten op. In de bruine laag bevindt zich alleen Romeins materiaal. Opvallend is de aanwezigheid van kleine aantallen 4de-eeuwse vondsten, ondanks het feit dat we geen sporen aan deze periode hebben kunnen toeschrijven. Het valt ook op dat de zeefresidus van deze laag veel extreem gefragmenteerde verbrande leem bevat. Tijdens de registratie van de putwandprofielen hebben we ook kunnen vaststellen dat onderaan de bruine laag op enkele plekken zwaar verbrokkelde gele en grijze lagen te zien zijn. Dit zijn ongetwijfeld de jongste Romeinse loopvlakken die door latere menselijke graafactiviteiten en bioturbatie vrijwel volledig in de bruine laag zijn opgenomen en tijdens de opgraving in het vlak niet meer te herkennen zijn. Zo zouden de talrijke fragmentjes verbrande leem in de zeefresidus wel eens de laatste Romeinse brandlagen (3de en/of 4de eeuw) kunnen zijn, die op een gelijkaardige wijze tot de bruine laag gehomogeniseerd werden. Tot slot moet de aanwezigheid van kleine hoeveelheden 4de-eeuwse vondsten ons alert maken voor de aanwezigheid van laat-Romeinse bewoning in de nabijheid van het opgravingsterrein. Het is duidelijk dat achter het dikke pakket zwarte grond in Tongeren, zoals elders, een complexe wereld schuilgaat (VERSLYPE & BRULET, 2004).

Bibliografie

- BAILLIEN, 1979 : H. BAILLIEN, Tongeren. Van Romeinse civitas tot middeleeuwse stad, *Maaslandse Monografieën*, 29, Assen, 1979.
- NOUWEN, 1997 : N. NOUWEN, Tongeren en het land van de Tungri (31 v.Chr. – 284 n.Chr.), *Maaslandse Monografieën*, 59, Leeuwarden – Mechelen, 1997.
- SCHLUSMANS, 1990 : F. SCHLUSMAN, Bouwen door de eeuwen heen. *Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur*. Deel 14n 1. Provincie Limburg, arrondissement Tongeren, kantons Riemst – Tongeren, Turnhout, 1990.
- ULRIX, 1963 : F. ULRIX, Nieuwe bijdragen tot de kennis van het Romeins stadsplan van Tongeren, *Het Oude Land van Loon*, 18, p. 193-208.
- VAN DE WEERD, 1919 : H. VAN DE WEERD, Opgravingen in de tuin van het Koninklijk Atheneum te Tongeren, *Bulletin de la Société Scientifique et Littéraire du Limbourg*, 34, 1919, p. 17-43.
- VANVINCKENROYE, 1985 : W. VANVINCKENROYE, *Tongeren Romeinse stad*, Tielt, 1985.
- VERSLYPE & BRULET, 2004 : L. VERSLYPE en R. BRULET, Terres noires. Dark earth. Actes de la table-ronde internationale tenue à Louvain-la-Neuve, les 09 et 10 novembre 2001, *Collection d'Archéologie Joseph Mertens*, XIV, Louvain-la-Neuve, 2004.

Contact

A. VANDERHOEVEN : alain.vanderhoeven@rwo.vlaanderen.be

EEN NOODOPGRAVING AAN DE VERMEULENSTRAAT TE TONGEREN - 2

Alain VANDERHOEVEN & Geert VYNCKIER

Aansluitend op het terrein waarop in 2005 en 2006 de noodopgraving van de Vermeulenstraat 1 werd uitgevoerd, werd voor 2007 de bouw van een ondergrondse parking van ca. 19 m x 28 m (532 m²) gepland. Het Agentschap R-O Vlaanderen legde de eigenaar en bouwheer een opgravingsperiode van 3 maanden op. Het VIOE voerde daarop van februari tot april 2007 een noodonderzoek uit. Hoewel het terrein aan de Vermeulenstraat 2 meer dan 3,5 maal groter was dan het terrein aan de Vermeulenstraat 1, was slechts half zoveel tijd beschikbaar om het onderzoek uit te voeren. De wijze van opgraven moest dan ook aan deze omstandigheden worden aangepast. We besloten machinaal vier werkvlakken aan te leggen, een eerste op het niveau waarop de antieke sporen zichtbaar werden, het laatste op de diepte waarop de natuurlijke ondergrond zich aftekende. De tussenliggende vlakken werden willekeurig, maar in de diepte op gelijke onderlinge afstand aangelegd. Alvorens een nieuw vlak machinaal aan te leggen werden de op het vorige vlak zichtbare sporen ca 10 à 20 cm diep doorgespit om de vondsten in te zamelen. Toen het onderste vlak bereikt was, resteerde nog tijd om in de westelijke helft van het terrein alle kuilen en greppels te couperen en volledig op te graven. In de oostelijke zone werden de bovenste 10 à 20 cm van de sporen nog doorgespit om de vondsten in te zamelen. Op een vernielde zone van ca. 0,5 m diep na bevindt de rest van deze sporen zich in principe nog onder de vloer van de nieuw gebouwde ondergrondse parking. In de westelijke zone werden de niet door Romeinse en postmiddeleeuwse graafwerken verstoorde gedeelten van de natuurlijke ondergrond in blokken van 50 cm x 50 m x 30 cm uitgezeefd, om de artefacten van een prehistorische nederzetting, die voor het overige geen zichtbare sporen had nagelaten, te recupereren. Ook de zgn. zwarte laag, die de Romeinse sporen afdekt, werd in het zuidelijk putwandprofiel bloksgewijs in horizontale stroken van ca. 10 cm dik bemonsterd, in de hoop aan de hand van dateerbare vondsten de overgangsniveaus van de midden naar de late keizertijd en van de Romeinse naar de middeleeuwse periode te kunnen achterhalen.

Het opgravingsterrein bevindt zich binnen de Romeinse stadsmuren van zowel de 2de als de 4de eeuw en ligt vrijwel centraal in een insula. In het verleden zijn in deze insula herhaaldelijk goed bewaarde bewoningssporen uit de Romeinse tijd waargenomen. Tot echte noodopgravingen is het evenwel nooit kunnen komen (VAN DE WEERD, 1919 ; ULRIX, 1963, p. 196-197 ; VANVINCKENROYE, 1985, p. 57 en afb. 29 ; NOUWEN, 1997, p. 110). Het terrein was aan de noordzijde door de 13de-eeuwse stadmuur begrensd en in die tijd afgedekt door de aarden wal die achter die muur was aangelegd (BAILLIEN, 1979, p. 53 en afb. 18). Sporen uit de middeleeuwen kunnen we bijgevolg niet verwachten. Uit de postmiddeleeuwse periode dateert een beperkt aantal kuilen en een tweetal waterputten die waarschijnlijk deel uitmaakten van de bewoning aan de nabijgelegen Hasseltsstraat of Hemelingenstraat. Voor het overige is het Romeinse bodemarclief ongestoord tot ons gekomen (fig. 1).

Vrijwel de gehele opgravingszone is door elkaar overlappende kuilen uit de vroege en midden keizertijd in beslag genomen. In de westelijke helft van het terrein is de sporendichtheid iets lager dan in de oostelijke. Rijen paalkuilen verraden dat in die vroege tijd zeker houten gebouwen op het terrein hebben gestaan, maar het grootste gedeelte ervan is bij de aanleg van latere kuilen weggegraven. Een beperkt aantal haarden en oventjes wijst erop dat in of naast deze houten constructies ambachtelijke activiteiten hebben plaatsgegrepen. Bijzonder is een oven die in een liggend dolium is aangelegd. Opvallend is ook een boven een oudere kuil nagezakt loopvlak dat uit zorgvuldig neergelegde amfoorfragmenten is opgebouwd (fig. 2).

Fig. 1 : Tongeren, Vermeulenstraat 2, overzicht van de sporen, gezien vanuit het noorden.

Fig. 2 : Tongeren, Vermeulenstraat 2, boven een oudere kuil nagezakt loopvlak, van amfoorschreven gemaakt.

Al deze oude sporen worden doorsneden door muurfunderingen en afgedekt door vloeren van een grote steenbouw uit de 2de eeuw en de 3de eeuw, waarin plaatselijk verschillende bouwfases herkenbaar zijn. De opgegraven zone bevindt zich als het ware midden in de plattegrond van dit gebouw. Het is mogelijk dat de oostelijke buitengrens aan de oostrand van het terrein is bereikt. Alle muren, funderingen of uitbraaksporen lijken verband met elkaar te hebben. We staan bijgevolg voor de resten van één grote stadswoning.

Vrijwel de gehele zuidelijke zijde van het opgravingsterrein wordt in beslag genomen door een rij van minstens zes vertrekken die in westelijke richting buiten het terrein nog verder loopt. Deze rij wordt aan de noordzijde van oost naar west begrensd door een klein vertrek, een rechthoekige, overdekte ruimte en een rechthoekige open zone. Het kleine vertrek geeft uit op een gang, die op zijn beurt weer toegang geeft tot een open ruimte in het noordoostelijk gedeelte van de opgraving. Ernaast bevindt zich een rechthoekige ruimte die door een wandpijler in de oostelijke muur en door twee in de lengteas geplaatste pijlers in twee beuken wordt verdeeld. Dezelfde ruimte wordt ook nog door twee wandpijlers in de noordelijke en zuidelijke wand in een groter oostelijk en kleiner westelijk vertrek opgedeeld. Ernaast situeert zich een rechthoekige open ruimte, waarin de resten van een grote, maar slecht bewaarde oven zijn aangetroffen. Op grond van de aanwezigheid van deze oven nemen we aan dat het om een open ruimte gaat. In een tweede fase is deze ruimte evenwel afgedekt. Daarvan getuigt een stenen pijler in de lengteas, waarvan de fundering de resten van de oven doorsnijdt. Nog noordelijker zijn de muren of funderingen bewaard van twee grote vertrekken, een smalle gang en aan de overzijde daarvan drie kleinere kamers. Van dit onderdeel hebben we kunnen vaststellen dat het een ingrijpende verbouwing heeft gekend. Een oudere bouwfase, waarin de wanden nog volledig in leem zijn opgetrokken, wordt door een jongere opgevolgd, waarin de wanden uit stenen sokkelmuren met een houtlemen bovenbouw bestaan. De vloeren van de oudere fase zijn van beton, die van de jongere fase van tegulae. In het noordwestelijk deel van de opgraving sluit hierop nog een open binnenplaats aan, die aan de zuidelijke en oostelijke zijde door een galerij is omgeven. De galerij is op haar beurt op diverse plekken van dwarsmuurtjes voorzien.

Aan de oostelijke zijde van de opgraving tekent zich nog net de westelijke rand van een volledig uitgebroken kanaalhypocaust af. Deze hypocaust is aangelegd na de afbraak van de 2de- en 3de eeuwse steenbouw en dateert bijgevolg naar alle waarschijnlijkheid uit de laat-Romeinse tijd. Dat blijkt ook uit het feit dat voor deze constructie allerhand oud bouwpuin is gebruikt en wordt in de toekomst misschien nog bevestigd door de determinatie van een aantal aardewerkscherven dat in de vloerbeton van de kanaalhypocaust is verwerkt. Het is uitzonderlijk in Tongeren laat-Romeinse architectuur aan te treffen, ook binnen de 4de-eeuwse stadsmuur. Met uitzondering van de basilicae onder de huidige O.L.V-basiliek en van een vermoedelijk badgebouw aan de Sint-Truiderstraat (VANVINCKENROYE, 1971 en 1985, p. 67-70 en afb. 37), kennen we eigenlijk geen bewoningssporen uit die tijd. Het is mogelijk dat de ondergrond in de omgeving van de Vermeulenstraat meer laat-Romeinse bewoningssporen bewaart.

Bibliografie

- BAILLIEN, 1979 : H. BAILLIEN, Tongeren. Van Romeinse civitas tot middeleeuwse stad, *Maaslandse Monografieën*, 59, Assen, 1979.
- NOUWEN, 1997: N. NOUWEN, Tongeren en het land van de Tungri (31 v.Chr. – 284 n.Chr.), *Maaslandse Monografieën*, 59, Leeuwarden – Mechelen, 1997.
- ULRIX, 1963: F. ULRIX, Nieuwe bijdragen tot de kennis van het Romeins stadsplan van Tongeren, *Het Oude Land van Loon*, 18, 1963, p. 193-208.

- VAN DE WEERD, 1919 : H. VAN DE WEER, Opgravingen in de tuin van het Koninklijk Atheneum te Tongeren, *Bulletin de la Société Scientifique et Littéraire du Limbourg*, 34, 1919, p. 17-43.
- VANVINCKENROYE, 1971 : W. VANVINCKENROYE, Het hypocaustum aan de Sint-Truiderstraat, *Limburg*, 50, 1971, p. 193-203.
- VANVINCKENROYE, 1985 : W. VANVINCKENROYE, Tongeren Romeinse stad, Tielt, 1985.

Contact

A. VANDERHOEVEN : alain.vanderhoeven@rwo.vlaanderen.be

NIEUW ONDERZOEK IN HET LAAT-ROMEINSE GRAFVELD IN NIJMEGEN-OOST

Harry VAN ENCKEVORT

In de woelige tweede helft van de 3de eeuw na Chr. ging de Romeinse stad *Ulpia Noviomagus* in het kielzog van de problemen die het verzwakte Romeinse imperium had met de binnenvallende Alamannen en Markomannen, gelijk vele andere steden in het noordwesten van het imperium, ten onder. Dit betekende echter niet het definitieve einde van Nijmegen als een belangrijk Romeins steunpunt aan de verre noordwestelijke grens. In het jaar 293 slaagde de Romeinse veldheer Constantius Chlorus er in om het verloren gegane gebied ten zuiden van de Rijn weer bij het Romeinse imperium te voegen (VAN ENCKEVORT & THUISSEN, 2005). In diezelfde tijd is begonnen met de herinrichting van de grensverdediging aan de Rijn. De zoon van Constantius Chlorus, keizer Constantinus I (306-337), bouwde de grensverdediging verder uit en herstelde het centrale gezag in de Lage Landen definitief, waarbij hij voortborduurde op het werk van zijn voorganger Diocletianus (284-305). Het is aannemelijk dat onder Constantinus I de fortificaties in Nijmegen, Malden-Heumensoord, Cuijk, Qualburg en Maastricht in hout heeft laten (her)bouwen. De nieuwe versterking in Nijmegen werd op het Valkhof, in het centrum van de moderne stad, gebouwd en omgeven door een houtaarden wal en vier grachten.

Buiten de grachten ontstonden twee grafvelden. Van het grootste, dat in het centrum van Nijmegen, zijn vanaf 1947 tot 2005 ruim 1400 graven onderzocht. Uit de bijgaven mag afgeleid worden dat het zeker tot het einde van de 7de eeuw in gebruik is geweest. Gelet op de door jongere bouwactiviteiten sterk verstoorte bodem mag het aantal begravingen dat hier ooit aanwezig was op 7.500-10.000 geschat worden. Daardoor is dit het omvangrijkste grafveld uit onderhavige periode in Nederland en vergelijkbaar met het bekende contemporaine grafveld van Krefeld-Gellep. Meer oostwaarts, op het terrein van het Margriet Verpleeghuis zijn in de jaren 1975-1983 bijna 500 graven onderzocht (BLOEMERS, 1977 ; 1982 ; 1983 ; WILLEMS, 1984 ; 1985 ; ZOETBROOD, 1986 ; 1987). Dit is naar schatting ongeveer 25 % van het areaal van tussen twee oude Romeinse wegen gesitueerde grafveld.

In 2003 en in de winter van 2007-2008 heeft Bureau Archeologie en Monumenten van de gemeente Nijmegen (BAMN) opnieuw twee opgravingen in het laat-Romeinse grafveld in Nijmegen-Oost uitgevoerd. Daarbij zijn, naast een twintigtal vroeg-Romeinse graven en sporen van de *canabae legionis* van Het Tiende Legioen, 130-140 graven uit de laat-Romeinse tijd onderzocht. Een groot aantal van de graven uit zowel het oude als het nieuwe onderzoek kan aan de hand van de bijgaven gedateerd worden in de eerste helft van de 4de eeuw. De meeste vondstloze graven zullen uit de tweede helft van de vierde eeuw dateren, maar een onbekend aantal is mogelijk van iets jongere datum. Tot de jongere graven in het grafveld behoren ook enkele graven die zich onderscheiden door mantelspelden en gordelbeslag, terwijl vaatwerk ontbreekt. Het gaat enerzijds om voorwerpen die als kledingaccessoires van Frankische vrouwen gediend hebben, anderzijds betreft het onderdelen van de standaard uitrusting van Frankische soldaten, bronzen gordelgarnituren en zware drieknoppenfibulae van hetzelfde metaal. Dergelijke vondsten zijn typerend voor de late 4de en het begin van de 5de eeuw.

Het begrafenisritueel komt geheel overeen met dat in het grafveld in de Nijmeegse binnenstad. Lijkbegravingen waarbij de doden in houten kisten zijn bijgezet waren standaard. Uit een eerste analyse van de gemineraliseerde houtresten aan de kistnagels uit de nieuwe opgravingen kan afgeleid worden dat de gebruikte planken over het algemeen 32-36 mm dik zijn geweest. Bijzettingen van urnen met crematieresten, zoals we die uit de oudere perioden in

Nijmegen zo goed kennen, komen slechts sporadisch voor en behoren tot de oudste begravingen in het grafveld. Als er grafgiften ten behoeve van de reis naar het hiernamaals en de inrichting van het graf zijn meegegeven, stonden deze dikwijls in een uitgeholde nis in de wand van de grafkuil (fig. 1), maar ook bij de voeten of het hoofd van de dode en bovenop de kist zijn bijgaven aangetroffen. Meestal gaat het om vaatwerk van glas en keramiek. Op een tiental borden en bakken en in een pot zijn botjes aangetroffen, waardoor duidelijk is geworden dat in ieder geval kip en speenvarken als spijs zijn meegegeven. Op sommige borden lag bovendien een ijzeren mes waarmee het vlees gesneden kon worden. In de drinkbekers, veelal afkomstig uit Trier, moet blijken de opschriften wijn hebben gezeten. Daarnaast zijn er sieraden – kralensnoeren met glazen en gouden kralen, bronzen armbanden en zilveren haarnaalden – houten kistjes en andere persoonlijke zaken meegegeven.

Een bijzondere betekenis in het Romeinse grafritueel in de eerste drie eeuwen van onze jaartelling hadden munten en godenbeeldjes. Ook in de 4de-eeuwse graven in dit grafveld zijn regelmatig munten aangetroffen. Zij waren bestemd voor de veerman Charon, die de dode tijdens de reis naar de onderwereld de rivier de Styx moest overzetten. Tijdens het nieuwe onderzoek zijn ook twee godenbeeldjes aangetroffen. Zij boden de dode bescherming in het graf. De gewoonte om de dode giften mee te geven voor de laatste reis naar de onderwereld nam vanaf het midden van de 4de eeuw sterk af. Bijgaveloze graven zijn vanaf dat moment eerder regel dan uitzondering. Opvallend genoeg gaat deze omslag gepaard met een verandering in de grafrichting. In plaats van de doden met het hoofd naar het oosten (oost-west graven) te begraven, zijn de jongere graven naar het westen georiënteerd (west-oost graven). Deze ontwikkeling kennen we ook van andere grafvelden uit die tijd. Volgens Van Es (1968 ; 1970) zou *'Bijzetting met de schedel aan het westelijke grafeinde (...) het de overledene mogelijk maken ten tijde van de opstanding Christus in het oosten op de wolken te zien verschijnen'* Hij maakt ook duidelijk dat veranderingen in het 4de-eeuwse grafritueel met een omslag van crematie naar inhumatie, een ommekeer naar de west-oost oriëntatie en het in onbruik raken van het meegeven van grafgiften (of juist het voorkomen ervan al dan niet met sporen van christelijke invloed) noch afzonderlijk noch in combinatie waterdichte argumenten geven voor een duiding van een graf als een christelijke bijzetting geven. Een zekere invloed van het centrale gezag (*romanitas*), dat inmiddels het christelijk geloof tot staatsgodsdienst had uitgeroepen, mogen we misschien wel bespeuren maar valt niet te bewijzen. In het algemeen kunnen we wel zeggen dat de veranderingen samenhangen met meer algemene wijzingen in de toenmalige samenlevingen in het noordwesten van het imperium. Waarom een kleine groep graven noord-zuid en een andere kleine groep zuid-noord gericht zijn blijft vooralsnog onduidelijk.

Het merendeel van de graven reikt tot 2,50 m onder het toenmalige maaiveld. Voor zover de grafinventarissen een afspiegeling vormen van de sociale status van de overledene valt op dat een deel van de graven met de meeste bijgaven het diepst zijn begraven, 2,90-3,30 m. Uit deze uitzonderlijk diep ingegraven grafkuilen mag men ook afleiden dat men beducht was voor grafroof, een bekend verschijnsel in die tijd.

Het in februari 2008 afgesloten onderzoek op het terrein van de voormalige Academie voor Educatieve Arbeid De Kopse Hof, in 1956 opgericht en inmiddels opgegaan in de HAN (Hogeschool van Arnhem en Nijmegen), aan de Hugo de Grootstraat bevestigt in grote lijnen de resultaten van het oude onderzoek. Toch zijn er verschillen. Zo is het aantal ondiepere begravingen (minder dan 2,00-2,50 onder het huidige maaiveld) veel kleiner vanwege vergravingen ten behoeve van twee rijen huizen, die in september 1944 in vlammen zijn opgegaan, en het in de jaren vijftig opgetrokken schoolgebouw. Een ander verschil is het relatief grote aantal glazen bekens, kommetjes en flessen in de jongste opgraving. Dit is te verklaren

Fig. 1 : Vaatwerk in de nis van graf 54. Foto Bas Kokke (BAMN).

Fig. 2 : Selectie van het in de bodem aangetaste ontkleurde glas. Foto Rob Mols (BAMN).

doordat tijdens de opgraving bijzondere aandacht is geschonken aan het in de bodem zeer zwaar aangetaste, ontkleurde glas (fig. 2). Dit is in blokken geborgen en onder gecontroleerde omstandigheden uitgeprepareerd. In de oude opgravingen is hieraan door gebrek aan kennis in de omgang met sterk verkruimeld glas minder zorg besteed. Ook zijn er relatief meer borden en bakken met dierlijke botresten aangetroffen. Eenzelfde verklaring als bij het glas ligt hieraan ten grondslag. De inhoud van de borden en bakken is met grote voorzichtigheid uitgeprepareerd en niet tijdens de opgraving gelegegd.

Een van de belangrijkste conclusies uit het nieuwe onderzoek in het laat-Romeinse grafveld in Nijmegen-Oost is dat het loont om glas, maar ook vergane houten kistjes en borden, bakken en potten als blok te bergen. Onder laboratoriumomstandigheden uitgeprepareerd levert dit meer en nieuwe informatie op over het grafritueel in de laat-Romeinse tijd. Zo konden bijvoorbeeld ook de resten van een vijg uit een van de graven geborgen worden. Binnen twee jaar zullen de resultaten van het onderzoek in een rapport van de gemeente Nijmegen verschijnen.

Bibliografie

- BLOEMERS, 1977 : J.H.F. BLOEMERS, Nijmegen, gem. Nijmegen (Gld.). Romeinse castra en grafvelden, *Jaarverslag ROB 1975*, Rijswijk, 1977, p. 18-20.
- BLOEMERS, 1982 : J.H.F. BLOEMERS, Nijmegen, gem. Nijmegen. Opgraving Romeinse militaire en civiele bewoning, *Jaarverslag ROB 1980*, Rijswijk, 1982, p. 33-35.
- BLOEMERS, 1983 : J.H.F. BLOEMERS, Nijmegen, gem. Nijmegen. Opgraving Romeinse militaire en civiele bewoning, *Jaarverslag ROB 1981*, Rijswijk, 1983, p. 30-33.
- ENCKEVORT & THUISSEN, 2005 : H. VAN ENCKEVORT en J. THUISSEN, De vierde eeuw ; De oudste sporen van het christendom in Nijmegen; De laat-antieke grafvelden in de binnenstad en op de Hunerberg. In : W.J.H. WILLEMS, Harry VAN ENCKEVORT, Jan Kees HAALBOS en Jan THUISSEN (red.), Nijmegen. *Geschiedenis van de oudste stad van Nederland. Deel 1. Prehistorie en oudheid*, Inmerc, Wormer, 2005, p. 129-143, 196-198 en 215-219.
- Es, 1968 : W.A. VAN ES, *Grafritueel en kerstening*. Bussum (Inaugurele rede VU Amsterdam), 1968.
- Es, 1970 : W.A. VAN ES, Grabsitten und Christianisierung in den Niederlanden. Antrittsvorlesung anlässlich der Übernahme des Amtes eines außerordentlichen Professors für Prä- und Protohistorie Nordwesteuropas an der Freien Universität Amsterdam, gehalten am 25. Oktober 1968, *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet*, 9, 1970, p. 77-90.
- WILLEMS, 1984 : W.J.H. WILLEMS, Nijmegen, gem. Nijmegen. Romeinse militaire en civiele bewoning, *Jaarverslag ROB 1982*, Rijswijk, 1984, p. 33-35.
- WILLEMS, 1985 : W.J.H. WILLEMS, Nijmegen, gem. Nijmegen. Romeinse militaire en civiele bewoning, *Jaarverslag ROB 1983*, Rijswijk, 1985, p. 32-33.
- ZOETBROOD, 1986 : P.A.M. ZOETBROOD, De laat-Romeinse grafvelden van Nijmegen, *Jaarverslag ROB 1985*, Rijswijk, 1986, p. 43-44.
- ZOETBROOD, 1987 : P.A.M. ZOETBROOD, De Laat-Romeinse grafvelden van Nijmegen, *Jaarverslag ROB 1986*, Rijswijk, 1987, p. 49-50.

Contact

H. VAN ENCKEVORT : h.van.enckevort@nijmegen.nl

RAMILLIES/AUTRE-ÉGLISE : UN COMPLEXE THERMAL GALLO-ROMAIN

Marie-Laure VAN HOVE, Eric DE WAELE & Muriel VAN BUYLAER

Suite à l'octroi d'un permis d'urbanisme, deux campagnes de fouilles préventives ont été menées en 2006 par le Service de l'Archéologie (MRW, Direction de Brabant wallon) à Ramillies/Autre-Eglise, rue de Folx-les-Caves. Elles ont permis d'étudier les vestiges d'une partie d'un complexe thermal gallo-romain.

L'intervention se justifiait d'autant plus que des murs et des sols de ces thèmes, attenants à la façade arrière du corps de logis d'une ancienne ferme dénommée le « prieuré », se trouvaient à ciel ouvert depuis leur mise au jour dans les années 1977 à 1984 par une équipe d'archéologues amateurs. La seule publication de ces découvertes a été faite par le Service SOS Fouilles (BODSON & DE REYMAEKER, 1980) ; elle consigne les relevés des structures dégagées jusqu'en 1979.

Les vestiges peuvent être divisés en cinq parties : à l'ouest, trois chambres de chaleur en enfilade appartenant à un bâtiment orienté sud-ouest / nord-est ; une chambre de chaleur, de plan carré, formant retour vers le nord ; au nord, les restes ténués d'un bâtiment isolé, érigé comme les deux précédents sur une terrasse ; au sud-est, à un niveau nettement plus bas, une grande chambre de chaleur flanquée au sud de sa chambre de chauffe, ces deux pièces étant orientées nord-ouest / sud-est ; enfin, à l'est, des restes de sols et d'un escalier.

Trois pièces se succédaient en enfilade dans un même bâtiment, à savoir, d'ouest en est, un *caldarium*, un *tepidarium* et un *frigidarium*, celui-ci ayant été transformé en une pièce chauffée. Un canal de chauffe extérieur desservait le *caldarium* flanqué de deux absides latérales et le *tepidarium*. Par la suite, d'importants travaux ont eu lieu dans le *caldarium*, sans doute lorsque la pièce servant de *frigidarium* a été mise sur hypocauste. Ainsi, le béton de sol de sa chambre de chaleur a été rechargé, les pilettes et la *suspensura* ont été remplacées, l'abside nord et probablement aussi celle au sud ont été condamnées, enfin, le canal de chauffe extérieur a été prolongé par un canal de chauffe intérieur. En ce qui concerne la chambre de chaleur du *tepidarium*, le mur septentrional et le vestige contigu du mur oriental présentent un parement intérieur de *tegulae* surmontées de moellons de tuf ; le sommet de la maçonnerie de tuiles est marqué par un renforcement destiné à recevoir les dalles de la *suspensura*. C'est dans le *tepidarium* que les pilettes sont le mieux conservées ; un carreau (19/21,5 cm), au minimum, matérialise l'emplacement de la moitié d'entre elles et certaines atteignent encore 0,40 m de hauteur.

Une deuxième période de construction est clairement attestée par une chambre de chaleur, de plan carré (dim. int. : 5,10 x 5,10 m), accolée au nord du bâtiment thermal décrit ci-dessus et formant retour. Le mur mitoyen ne montre aucune ouverture, ce qui laisse supposer que la chambre de chaleur du nouveau bâtiment avait son propre *praefurnium*. Les murs intérieurs de cette chambre de chaleur sont parementés de moellons de tuf revêtus d'un enduit de mortier rose. Ses fondations sont constituées d'un radier de deux couches de rognons de silex sur lequel repose une assise de blocs de calcaire. La majorité des pilettes n'existent plus qu'à l'état d'empreintes dans le sol de béton. Directement au nord, un fragment de sol de béton rose, situé à un niveau supérieur, indique l'emplacement d'une abside sur laquelle s'ouvrirait la pièce située au-dessus de la chambre de chaleur.

Au nord sont apparues les fondations ténués en rognons de silex de trois murs d'un bâtiment (dim. int. : 4,50 m) apparemment isolé.

Un deuxième bâtiment, celui-ci au sud-est, a été ajouté au bâtiment thermal à trois pièces en enfilade. Il a été greffé sur l'angle est de celui-ci, les murs pignons nord des deux édifices formant équerre. Une chambre de chaleur flanquée de sa chambre de chauffe au sud sont conservées. La chambre de chaleur (dim. int. : 4,75 x 6,55 m) est implantée directement

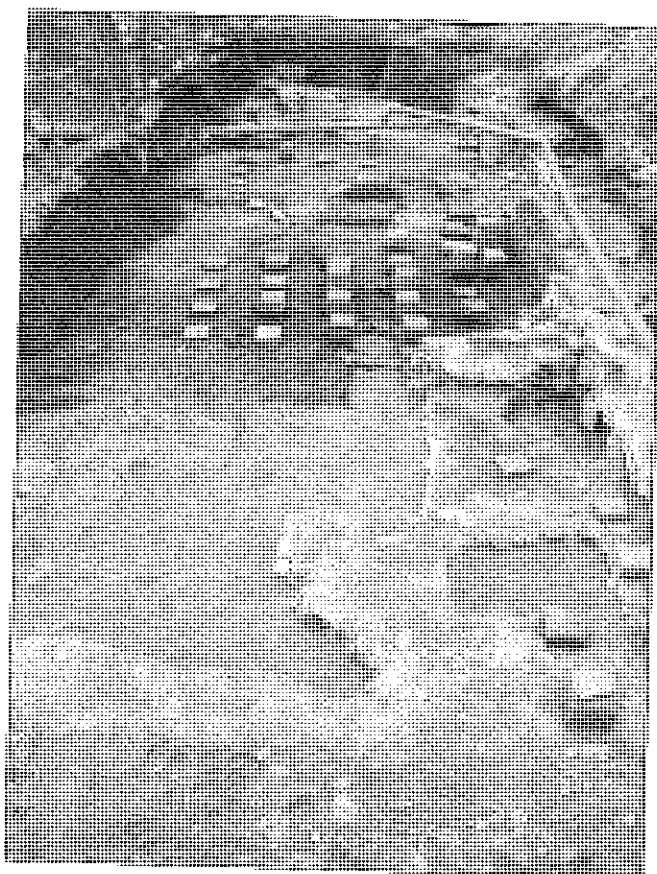

Fig. 1 : Les trois chambres de chaleur en enfilade du bâtiment sur la terrasse. Vue vers l'ouest.

Fig. 2 : La chambre de chauffe et la chambre de chaleur du bâtiment au pied de la terrasse. Vue vers le nord.

au pied de la terrasse sur laquelle les bâtiments décrits ci-dessus ont trouvé place. Son mur nord, soutenu par les deux longs murs latéraux, épaulé véritablement cet endroit de la terrasse. Les murs intérieurs de la chambre de chaleur montrent une alternance de deux assises de moellons de tuf et de deux rangs de *tegulae*. Deux cheminées, conservées dans le mur nord, débouchent dans la chambre de chaleur par un conduit oblique et leur orifice est visible au sommet du mur. Le sol de béton rose est mal conservé ; on peut néanmoins y distinguer les empreintes circulaires de pilettes. Le mur sud est percé en son milieu par le canal de chauffe partiellement conservé dans la chambre de chauffe (dim. int. : 3,85 x 4,70 m).

Enfin, à l'est de ce bâtiment, deux structures très mal conservées ont été mises au jour. D'une pièce subsiste principalement un angle avec des restes de sols encore en partie revêtus d'un mortier rose de finition. Directement au nord, des fondations en rognons de silex noyés dans un mortier jaune correspondraient à une pièce de passage comme semble l'indiquer une marche d'escalier.

Un réseau hydraulique souterrain a été partiellement mis au jour. Dans le *caldarium* et le *tepidarium* du bâtiment à trois pièces en enfilade, deux types de canalisations ont été repérés : l'un en dalles de terre cuite utilisées pour les parois et la couverture, l'autre simplement constitué d'*imbrices* servant de drains. Dans le bâtiment méridional, une canalisation prend son origine vers le milieu de la chambre de chaleur et passe sous le mur sud de la chambre de chauffe ; avant de passer sous le mur sud de la chambre de chauffe, elle reçoit un conduit perpendiculaire provenant de l'angle est de la pièce ; les parois de ces deux canalisations sont maçonnées en moellons de tuf et la couverture est faite de grandes dalles de pierre.

Très peu d'artéfacts ont été retrouvés. La céramique recueillie au cours des anciennes fouilles situe l'occupation aux IIe et IIIe siècles de notre ère.

Cette notice résume celle à paraître dans la *Chronique de l'Archéologie wallonne*, 15, 2008.

Bibliographie

BODSON & DE REYMAEKER, 1980 : B. BODSON et M. DE REYMAEKER, Vestiges gallo-romains à Autre-Eglise, *Activités du SOS Fouilles*, 1, 1980, p. 67-69.

Contact

E. DE WABLE : E. DeWaele@mrw.wallonie.be

IMPORTATION DE POISSONS MARINS À LIBERCHIES

Wim VAN NEER, Wim WOUTERS, Fabienne VILVORDER & J.-C. DEMANET

La fouille d'une structure excavée, aménagée à l'arrière d'une maison située en plein coeur de l'agglomération de Liberchies, a livré plusieurs milliers d'ossements de poissons dont environ neuf cent cinquante pièces – les vertèbres et les éléments crâniens – ont été inventoriées en détail. Creusée dans le sable naturel, la fosse rectangulaire de 0,90 m x 1,20 m présentait des parois verticales soutenues probablement à l'origine par des planches. L'amas d'os de poissons mêlés au sable s'étalait sur le fond à 2,10 m de profondeur sur une surface d'environ 0,30 m x 0,50 m. La collection est constituée exclusivement de plies pêchées en mer dont au moins douze individus font partie des rejets. Comme l'indiquent les éléments squelettiques recueillis additionnés à la présence de spisule (*Spisula*), coquillages qui se retrouvent dans le contenu stomacal des poissons plats, nous sommes en présence de déchets de poissons entiers non consommés et écartés en bloc.

La découverte exceptionnelle de cette concentration de restes de poissons plats, sur un site gallo-romain très éloigné des côtes a conduit à une datation AMS des ossements. La date radiocarbone obtenue de 2130±40 BP (Beta – 235188) a été calibrée avec le programme CALIB 5.0 de STUIVER & REIMER (1993), en utilisant la courbe de calibration marine 04.14c de HUGHEN *e.a.* (2004). Pour une Delta R = 0±40 on obtient des datations calibrées qui concordent avec celle du matériel céramique remontant au IIe siècle après J.-C., découvert dans le remblai du comblement de la structure 16 : 149 AD - 304 AD ; 26 : 94 AD - 387 AD.

Cette découverte atteste l'importation ou la tentative d'importation de poissons frais des régions côtières vers l'intérieur des terres et ce dès le Haut-Empire.

Contacts

W. VAN NEER en W. WOUTERS : Institut royal des Sciences naturelles de Belgique, Rue Vautier 29, B-1000 Bruxelles.

F. VILVORDER : UCL, Centre de Recherches d'Archéologie nationale, Avenue du Marathon, n° 3. B-1348 Louvain-la-Neuve.

J.-C. DEMANET : Asbl Pro Geminiaco, Rue d'Alconval 51, B-1420 Braine-l'Alleud.

EEN INHEEMS-ROMEINS LANDELIJKE NEDERZETTING AAN DE POSTHOORNSTRAAT IN MACHELEN (GEM. ZULTE, PROV. OOST-VLAANDEREN)

A. VERBRUGGE, G. DE DONCKER, B. CHERRETTÉ, W. DE CLERCQ & J. DESCHIETER

Gedurende oktober en november 2007 werd aan de Posthoornstraat in Machelen archeologisch onderzoek verricht. Aanleiding was de aanleg van een lokaal bedrijventerrein en de uitbreiding van het containerpark door Veneco cvba. Voorgaand proefsleuvenonderzoek bracht op de plaats romeinse en middeleeuwse sporen aan het licht, waardoor verder uitgebreid archeologisch onderzoek was aangewezen. Het onderzoek richtte zich in de eerste plaats op de Romeinse sporen. Hierbij werd een groot deel van een inheems-Romeins landelijke nederzetting uit de 2de eeuw na Chr. vrijgelegd. De Romeinse sporen bevinden zich op een lichte zandrug en op de westelijke flank ervan, ten noorden van vallei van de Tichelbeek en op ca. 1 km ten zuidoosten van een oude Leie-arm. De totale opgegraven zone bedraagt iets minder dan 1 ha.

Verspreid over het terrein werd een deel van een Romeins grachtensysteem aangesneden met een ZO-NW en ZW-NO oriëntatie (fig. 1.1-4). Vooral ter hoogte van de nederzettingssporen leverde de grachtvulling talrijke aardewerkfragmenten, zgn. technisch aardewerk/zoutcontainers, dakpanfragmenten en concentraties met brokken verbrande leem op. Het systeem vertoont een aantal knikken en omsluit meerdere percelen met vermoedelijk ook verschillende functies. Waar de grachten op elkaar aansluiten zit soms een onderbreking.

Tussen 2 parallelle grachten werd een mogelijk hoofdgebouw aangetroffen (fig. 1.12), die mogelijk tot het *Alphen-Ekeren*-type behoort. Het bestaat uit een centrale rij diep gefundeerde nokstaanders, met een kenmerkend revolvertasprofiel. Rondom bevinden zich kleinere, veel minder diep gefundeerde paalsporen, vermoedelijk afkomstig van de funderingen van de buitenwand of van een afbakening van het gebouw. Op het perceel daarnaast bevindt zich een bijgebouwtje (fig. 1.11), mogelijk een bedrijfsgebouwtje, en talrijke andere losse paalsporen van lichte constructies of afdakjes. De gebouwen volgen de oriëntatie van het grachtensysteem. Twee grachten vormen een enclos waarbinnen een 5-postige spieker (fig. 1.13) en waterput (fig. 1.10) werden aangetroffen. In de vulling van de waterput werd recuperatiemateriaal en/of andere houten planken herkend. Tenslotte werden 5 kuilen opgegraven, waarvan enkele vermoedelijk een artisanale functie hadden (fig. 1.5-9).

In de omgeving van de site zijn reeds verschillende Romeinse sites gekend die getuigen van een verspreide landelijke bewoning. Tijdens de opgravingen werden eveneens lithisch materiaal en sporen uit de volle en late Middeleeuwen en Wereldoorlog I aangetroffen.

Contact

J. DESCHIETER : johan.deschietter@gmail.com
 PAM-Velzeke. Paddestraat 7. 9620 Zottegem.
 Tel : 0486/57.43.25

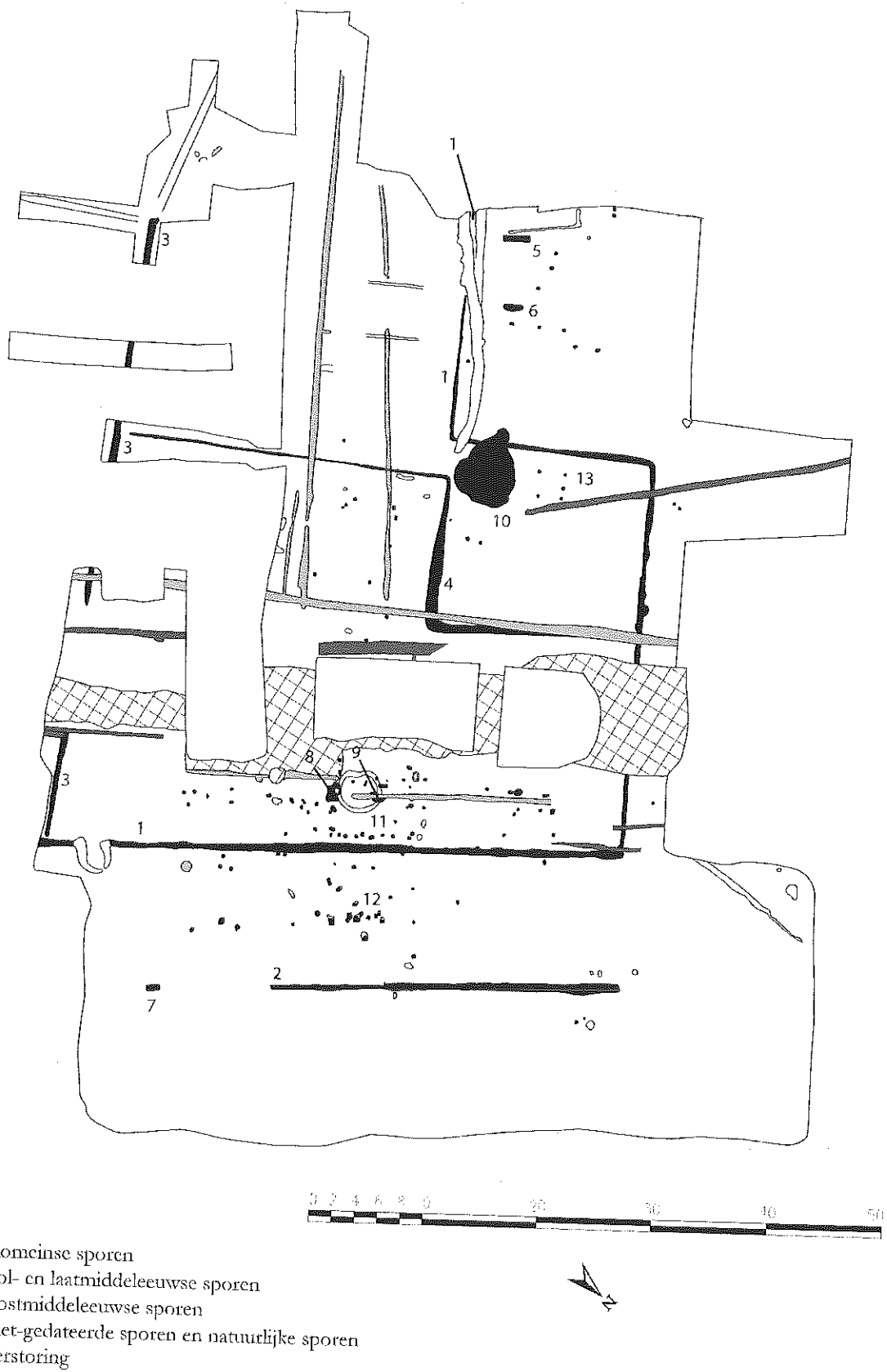

Fig. 1 : Machelen-Posthoornstraat : grondplan van de Romeinse sporen.

LES NIVEAUX PRÉCOCES DE L'AGGLOMÉRATION DE LIBERCHIES

Fabienne VILVORDER & Jean-Claude DEMANET

L'étude en cours du matériel céramique issu des dix dernières campagnes de fouilles menées au centre même de l'agglomération routière de Liberchies met en évidence des formes précoces de céramiques sigillées italiennes ainsi que des parois fines issues entre autres des ateliers lyonnais de Loyasse. Ce matériel dont le nombre reste faible, vient s'ajouter à quelques rares types déjà enregistrés sur le site et connus de longue date. Il est établi à ce jour que cette céramique précoce ne peut être rattachée à aucun contexte archéologique et reste isolée. Toutefois, la comparaison de ce matériel avec celui des camps du *limes* rhénan, conduit à envisager l'établissement à Liberchies d'une base logistique remontant au second séjour d'Agrippa (de 20 à 18 av. J.-C) et correspondant à la mise en place du réseau routier destiné à desservir le Rhin inférieur. Ainsi le matériel précoce se rattache au faciès céramique des camps de Neuss avec un début d'occupation situé en 16 av. J.-C (camp A) et celui du Hunerberg à Nimègue, dont l'implantation est mise en relation avec les préparatifs de la campagne germanique de Drusus de 12 à 9 av. J.-C. Il faudra toutefois attendre plus d'une décennie pour voir apparaître l'établissement des premières communautés sur le site. Ce premier horizon basé, pour l'essentiel sur les céramiques gallo-belges, se place entre 5/1 av. J.-C. et 15/20 après J.-C.

Les recherches sont menées avec le concours du Ministère de la Région wallonne, Direction Générale de l'Aménagement du territoire, du Logement et du Patrimoine. Elles sont intégrées dans le cadre du Programme Pôles d'Attraction interuniversitaires. État belge. Politique Scientifique Fédérale (PAI VI/22).

Contacts

F. VILVORDER :

UCL, Centre de Recherches d'Archéologie nationale, Avenue du Marathon, 3.
B-1348 Louvain-la-Neuve

J.-Cl. DEMANET :

Asbl *Pro Geminiaco*, Rue d'Alconval 51.
B-1420 Braine-l'Alleud

GRAFFITI ET INSTRUMENTUM À LIBERCHIES-GEMINIACUM. DE PETITS DOCUMENTS QUI OUVERT DE GRANDS HORIZONS

Fabienne VILVORDER, Georges RAEPSAET & Marie-Thérèse RAEPSAET-CHARLIER

Il existe dans l'Antiquité de nombreuses formes de témoignages écrits discrètes, dispersées sur des supports variés qui nous renseignent sur des moments, des actes, des décisions impliquant une formulation écrite et des formes d'archivage. À cause de cette discrétion, de son caractère souvent fragmentaire et limité en nombre de mots, lettres ou chiffres, écrits dans une cursive parfois négligée, l'*instrumentum* documentaire reste peu connu et peu exploité. Presque tous les sites romains, camps, agglomérations, villas, nécropoles recèlent pourtant des graffiti.

L'importance de ces documents est mise ici en valeur au travers de quatre objets sélectionnés sur le site de Liberchies, établissement correspondant probablement au *Geminico Vico* de la Table de Peutinger. Un de ces graffiti les plus récemment découverts nous introduit dans le monde du commerce de la céramique.

Graffito tracé après cuisson sur un pied de calice en *terra nigra* trouvé à proximité de la Fontaine des Turcs en 1960 (ILB 139)

Apol(lini) et Mer[c(urio)]

Les cultes pratiqués à Liberchies ne sont pas mal connus bien que le titulaire du temple principal ne soit pas identifié. Deux autels mentionnent Jupiter (ILB 31) et les Iarae (ILB² 160), divinités féminines peut-être apparentées aux Matres germaniques. Un jeton commémoratif atteste aussi le dieu Mithra (AE, 2000, 978 = ILB² 161).

Ce graffito fait connaître deux dieux intéressants et bien représentés en Gaule romaine, Apollon dieu de la santé, souvent associé à l'eau, et Mercure dieu des routes et du commerce. Apollon connaît trois attestations réparties sur le territoire de la cité des Tongres : à Tavier (ILB 32), à Jupille (*Chronique de l'archéologie wallonne*, 13, 2006, p. 169) chaque fois dans le cadre d'un lieu de culte, et à Liberchies. Mercure, très fréquent dans certaines régions gallo-germaniques, sur le Rhin notamment, est représenté par l'épigraphie dans la cité uniquement à Vaux-sous-Chèvremont (CIL XIII 3607 = ILB 44). Il a reçu toutefois un culte répandu dont témoignent des représentations figurées qui permettent de le localiser en particulier dans des temples à Tongres même, à Matagne-la-Petite et à Grobbendonk.

RAEPSAET-CHARLIER, 2007 : M.-Th. RAEPSAET-CHARLIER, *Dieux, dévots et temples en cité des Tongres*. In : J. DALAISON (éd.), *Espaces et pouvoirs dans l'antiquité. Hommages à Bernard Rémy*, Grenoble, 2007, p. 441-459.

Graffito avant cuisson sur un mortier en terre sigillée découvert en 1988 (AE 1998, 952 = ILB² 163)

1. -----]OS
2. -----]'
3. -----]VRHO VR[R?]AS
4. -----]IBV RIIS II[T? I?]VBASQVE
5. [..?]IBIS [.....]IISION[.RII?]TIVMVTIVS
6. MANVS [...]CVRIASSVMVS ANNI

La compréhension et la traduction du texte sont demeurées, malgré diverses tentatives, impossibles à proposer. Il ne semble pas que nous ayons affaire ici, comme souvent avec les graffiti sur céramique avant cuisson, à un tableau d'enfournement ou autre information relative au potier, à la cuisson ou à la livraison de la pièce ou d'une commande comme on en a trouvé à La Graufesenque (R. MARICHAL, *Les graffites de La Graufesenque*, Paris, 1988) ou à Mayence (AE, 1964, 148) par exemple. Faut-il songer à une lettre ? Dans les autres catégories de graffiti sur vases, généralement après cuisson d'ailleurs, les cas attestés en Belgique sont un alphabet à Waudrez (ILB 147), un nom à Saint-Mard (AE, 1991, 1243 = ILB² 172) ou une dédicace religieuse à Arlon (ILB 140).

La structure du texte, sa longueur, le caractère rare des mots nous ont fait songer plutôt ici à un texte de type littéraire et avons cherché à identifier l'auteur et l'oeuvre qui pourraient avoir été copiés; la recherche, menée également sur des variantes, est restée vaine. La piste d'une rédaction métrique ou à ambition métrique pourrait être envisagée si l'on adopte la lecture *iubasque* : cette forme apparaît à plusieurs reprises en clausule chez Virgile (*Énéide*, X, 637), Ovide (*Métamorphoses*, V, 403; VI, 237), Silius Italicus (*Punica*, XVI, 237; XVII, 525) ; *ibis* aussi fait songer à Virgile (*Énéide*, II, 547 cf. III, 254).

GALSTERER & RAEPSAET-CHARLIER, 1998 : Br. GALSTERER et M.-Th. RAEPSAET-CHARLIER, *Un graffito sur mortier en terre sigillée de Liberchies*, *L'antiquité classique*, 67, 1998, p. 253-258.

GALSTERER & RAEPSAET-CHARLIER, 1997 : Br. GALSTERER et M.-Th. RAEPSAET-CHARLIER, *Le graffito sur mortier en terre sigillée*, dans R. BRULET et J.-C. DEMANET, *Liberchies III. Vicus gallo-romain. Les thermes et zone d'habitat au nord de la voie antique (Publications d'Histoire de l'Art et d'Archéologie de l'Université Catholique de Louvain, 94)*, Louvain-la-Neuve, 1997, p. 160-164.

Graffito avant cuisson sur un mortier en sigillée CURLE 21 produit dans un atelier argonnais dans le courant du IIe siècle : un *mandatum*

Ce document est étonnant. En effet, si l'on soupçonne, depuis quelque temps déjà, une structure commerciale assez élaborée pour accompagner le commerce de la sigillée, notamment par la présence bien attestée des *negotiatores cretarii*, on ne connaissait pas la forme juridique que pouvait prendre cette prise en charge. Ici, clairement, il est question d'un mandat. *Mandavit* renvoie au vocabulaire du droit des obligations. *Mando* est une des formules qui introduit un contrat de *mandatum* entre deux parties, le mandant, *mandator*, *mandans*, *is qui mandat*, et le mandataire *is qui mandatum suscipit*.

À Liberchies, la mention du *mandatum* est préinscrite. Les deux parties contractantes ont ensuite inscrit leur nom avec soin, cela sur les lieux de la production, avant la cuisson qui fonde et pérennise l'accord contractuel. L'exécution d'un mandat donne lieu fréquemment à la conclusion d'un acte juridique avec des tiers. Comme le document a été retrouvé sur un site de consommation ou de redistribution, il devait accompagner un lot de produits argonnais au niveau commercial. Le mandant a donc engagé quelqu'un, en Argonne, peut-être un *negotiator*, qui a pris un ordre et mené à bonnes fins une commande livrée ensuite à Liberchies.

Qui est le mandant ? Le propriétaire de l'entreprise ou l'*offinator*, chef d'atelier lui-même, *institor* ayant pouvoir dans le cadre d'une *praepositio* vis-à-vis de tiers, eux-mêmes libres ou dépendants ? Beaucoup de scénarios sont possibles dans le contexte d'un *negotium* lié à la production totalement commercialisée d'une grande *figlina*.

Ce document confirme ou conforte en tout cas la tendance récente des historiens économistes, de considérer que les transactions engageant des parties en matière de production importante et de commercialisation sont codifiées et font l'objet d'un acte de la pratique. Les implications historiques sont nombreuses et suffisamment importantes pour que nous y revenions de manière approfondie dans une prochaine étude.

RAEPSAET, 2008 : G. RAEPSAET, *Un contrat de mandat*. In : R. BRULET, J.-P. DEWERT et F. VILVORDER, *Liberchies V. Vicus gallo-romain. Habitat de la tannerie et sanctuaire tardif. Fouilles du Musée de Nivelles (1996/2003) (Publications d'Histoire de l'Art et Archéologie de l'Université Catholique de Louvain)*, Louvain-La-Neuve, 2008 (en préparation).

Plat en bronze : une *supellex aenea* offerte en *munus*

Les graffites sur vaisselle en bronze ne sont pas rares, en dehors des mentions techniques, poids et mesures. Le *CIL* XIII, 3,1-2, en rassemble 286 numéros sous la rubrique 10027. La plupart des mentions relèvent de l'onomastique des producteurs. Dans les *tituli vari*, on peut aussi trouver des dédicaces aux divinités, des mentions de centuries ou unités militaires, des acclamations, et noms divers.

Munus signifie d'abord office, fonction, puis obligation, charge à remplir, travail à effectuer, aussi services, bons offices. La signification don, présent, faveur, n'est toutefois pas rare : *dare muneri aliquid alicui*, donner en cadeau quelque chose à quelqu'un. C'est dans cette plage du champ sémantique qu'il faut sans doute chercher l'usage du mot sur le plat en bronze de Liberchies. La documentation épigraphique fait état également de *munus*, *munera* pour la désignation de spectacles publics, combats de gladiateurs offerts par un évêgète, ou d'offrandes dans un contexte funéraire.

On attendrait le nom du bénéficiaire du don. Il n'y est pas, ou n'est plus visible. Gardons l'idée d'une offrande anonyme, ou non encore adressée.

RAEPSAET, 2008 : G. RAEPSAET, *Une supellex aenea offerte en munus*. In : R. BRULET, J.-P. DEWERT et F. VILVORDER, *Liberchies V. Vicus gallo-romain. Habitat de la tannerie et sanctuaire tardif. Fouilles du Musée de Nivelles (1996/2003) (Publications d'Histoire de l'Art et Archéologie de l'Université Catholique de Louvain)*, Louvain-La-Neuve, 2008 (en préparation).

Contact

F. VILVORDER : vilvorder@arke.ucl.ac.be

M.-Th. RAEPSAET-CHARLIER : m-t.charlier@ulb.ac.be

CONTENU - INHOUD

Avant-propos - Inleiding	3
Programme - Programma	4
Fase 3 van het archeologisch onderzoek in de O.L.V.-basiliek te Tongeren A. ARTS, V. VANDER GINST, A. VANDERHOEVEN & G. VYNCKIER	5
La villa gallo-romaine du "Champ de Saint-Éloi" à Merbes-le-Château. Seconde campagne de fouilles (2007) N. AUTHOM & N. PARIDAENS	11
Un projet de reconstitution à Malagne La Gallo-Romaine (Jemelle-Rochefort) : la construction de bains privés gallo-romains S. BONATO & C. LIMBREE	17
De studie van de productie en de consumptie van Gallo-Romeins aardewerk van de villa op de Goudberg, Hoegaarden B. BORGERS	19
Een derde noodopgraving aan de Vermeulenstraat te Tongeren K. BORGERS, M. STEENHOUDT & E. VAN DE VELDE	21
La villa romaine de Hollogne-Waha. Campagne de fouilles de 2007 M.-H. CORBIAU	25
Geofysische prospectie en preventief archeologisch onderzoek van een bouwperceel in het Loveld te Aalter (prov. O.-Vl., dec. 2007). Sporen van Romeinse houtbouw W. DE CLERCQ, L. VERDONCK, J. HOORNE, P. LALOO & A. VERBRUGGE	27
Kortijk : romeinse haven P. DESPRIET	33
Sporen aan de rand van de Romeinse nederzetting van Oudenburg. De opgravingen langs de Ettelgemsestraat (project Riethove) W. DHAENZE, J. DECORTE & S. VANHOUTTE	35
La période gallo-romaine à Bruxelles : première vue d'ensemble A. GUILLAUME & M. MEGANCK	37
L'agglomération romaine de Jupille-sur-Meuse M. GUSTIN & C. COQUELET	45
Villa gallo-romaine de Mageroy (Habay-la-Vieille, prov. de Lux.) : les bronzes de Mageroy B. HALLEBARDIER & F. CASTERMAN	47

La verrerie romaine à Arlon : l'apport des fouilles récentes F. HANUT & D. HENROTAY	49
Onderzoek naar de eerste-eeuwse beerputten uit <i>Oppidum batavorum</i> (Nijmegen, NL) E.N.A. HEIRBAUT	55
Les recherches préventives dans le vicus d'Arlon en 2007 D. HENROTAY	61
Preventief archeologisch onderzoek te Sint-Denijs-Westrem - Flanders Expo zone 3 (stad Gent, provincie Oost-Vlaanderen) : periferie van het grafveld, offsite-fenomenen en vernietigd erf J. HOORNE, E. SCHYNKEL, B. DE SMAELE, B. BARTHOLOMIEUX & A. VERBRUGGE	63
Voorlopige resultaten van het preventief archeologisch onderzoek te Sint-Denijs-Westrem - Flanders Expo (stad Gent, provincie Oost-Vlaanderen) : drie Gallo-Romeinse erven J. HOORNE, B. BARTHOLOMIEUX, G. DE MULDER, W. DE CLERCQ, C. RYSSAERT, M. BERKERS, G. DE DONCKER, N. ISERBYT & S. KLINKENBORG	67
Grootschalig nederzettingsonderzoek in een inheems-Romeins landschap. Resultaten 2006-2007 en voorlopig bilan van het preventief archeologisch onderzoek 'Kluizendok' in de gentse haven P. LALOO, W. DE CLERCQ, Y. PERDAEN & P. CROMBÉ	73
La villa gallo-romaine du Corria à Gesves S. LEFERT	85
Een romeins pottenbakkersatelier, spitsgrachten en andere romeinse sporen te Asse-Krokegemseweg (provincie Vlaams-Brabant) K. MAGERMAN, R. PEDE & M. LODEWIJCKX	93
La fonction des bouteilles ansées en verre : iconographie et tombes privilégiées C. MASSART	99
Een midden-Romeinse nederzetting te Harelbeke Evolis (prov. West-Vlaanderen) L. MESSIAEN, A. DE LOGI, K. STURTEWAGEN & T. BRUYNINCKX	105
Resten van Romeinse aanwezigheid : preventief archeologisch onderzoek langs de Diepenbroekstraat te Wetteren (O.-VL.) R. PEDE & M. VAN DE VIJVER	107
Dijk uit de Romeinse tijd te Raversijde verder onderzocht M. PIETERS	111
De analyse van crematieresten M. VANDENBRUAENE	113

Een Gallo-Romeinse villa met grafveld te Merchtcm - Dooren (Vlaams-Brabant) I. VAN DEN VONDER	115
Een noodopgraving aan de Vermeulenstraat te Tongeren - 1 A. VANDERHOEVEN & G. VYNCKIER	121
Een noodopgraving aan de Vermeulenstraat te Tongeren - 2 A. VANDERHOEVEN & G. VYNCKIER	125
Nieuw onderzoek in het laat-Romeinse graveld in Nijmegen-Oost H. VAN ENCKEVORT	129
Ramillies/Autre-Église : un complexe thermal gallo-romain M.-L. VAN HOVE, É. DE WAELE & M. VAN BUYLAER	133
Importation de poissons marins à Liberchies W. VAN NEER, W. WOUTERS, F. VILVORDER & J.-C. DEMANET	137
Een inheems-Romeins landelijke nederzetting aan de Posthoornstraat in Machelen (Gem. Zulte, prov. Oost-Vlaanderen) A. VERBRUGGE, G. DE DONCKER, B. CHERRETTÉ, W. DE CLERCQ & J. DESCHIETER	139
Les niveaux précoces de l'agglomération de Liberchies F. VILVORDER & J.-C. DEMANET	141
Graffiti et <i>instrumentum</i> à Liberchies-GEMINIACUM. De petits documents qui ouvrent de grands horizons F. VILVORDER, G. RAEPSAET & M.-T. RAEPSAET-CHARLIER	143

ROMEINENDAG - JOURNEE D'ARCHEOLOGIE ROMAINE

